НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

4

НОВИ ПАЗАР 1980

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

4

НОВИ ПАЗАР 1980.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР:

Др Петар Влаховић

Радомир Станић

Мр Мехмед Бејтић

Др Андреј Андрејевић

Исмет Ребронја

Владета Паламаревић

Милета Петровић

Драгица Премовић - Алексић

Др Ејуп Мушовић

УРЕДНИК

Др Ејуп Мушовић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Владета Паламаревић

ИЗДАВАЧ:

Завичајни музеј у Новом Пазару

НАСЛОВНА СТРАНА:

ЗЛАТНА ПЕКТОРАЛА ИЗ НОВОГ ПАЗАРА

Тираж: 1000

Штампа „Слово“ Краљево

Др Богумил Храбак

ТРГОВАЧКЕ И САОБРАЋАЈНЕ ВЕЗЕ НОВОГ ПАЗАРА

(1461—1521)

Нови Пазар спада у ред ретких градова код којих је могуће утврдити годину рађања насеља. Настанак новог трговишта поред једне старе пијаце (Трговиште) треба везати за време око 1460. године. Дубровачки документи допуштају истовремено постојање тврђаве Рас (средином XV века, свакако без посаде и у рушевинама), Трговишта и новог урбаног средишта — Новог Пазара. Град је основао Иса-бег Исаковић, и то на ширини где се излази из долине Рашке. Изградња је почела негде између 1456—1461. године, када се он први пут помиње као нови турски трг (Јени Базар). Вероватно је одмах саграђено поред трга утврђење, но оно је било од дрвета и земље.[1]

Дубровчани се у Новом Пазару помињу већ 1461. године. Ту ће основати једну од ретких насеобина, сасвим нову, без претходника у време домаћих феудалаца. Та ће насеобина бити највећа у Србији после Београда и само неко време ће се с њом моћи такмичити колонија у Смедереву, а касније она у Прокупљу. Дубровчани ће се у Новом Пазару задржавати више него у којем другом месту Србије, укључујући и Београд. За разлику од насеобина у другим варошима Србије, колонија у Новом Пазару више од пола столећа ће се ослањати на трговачка насеља у својој ужој (Трговиште) или широј околини (Глухавица и друга насеља). Ту ће доћи, раније него у другим србијанским градовима, до снажне исламизације домаћег пословног елемента, али ће значајна појава на важној саобраћајници привући и трговце других народа.

У овом раду ће се на основу необјављене дубровачке архивске грађе обрадити шездесетогодишњи период дубровачке насеобине — од првих почетака до пада Београда у турске руке 1521., када ће се сигурније и веће могућности за размену добара осетити и у другим крајевима средишњег дела Балканског полуострва. Тај временски распон обухватиће две генерације пословних људи.

I Пословање Дубровчана у Новом Пазару 1461—1521. године

Пре жалбе из редова Дубровчана означене су две одлуке дубровачког Малог већа у вези с именовањем судијских колегија по пријављеним тужбама. Као председници тих колегија именовани су Франко Мар. Гучетић и Натал (Божо) Д. Сорокочевић, а као судије Радосав Радовчић,

Мароје Милутиновић, Влатко Остојић, Богеља Милошевић и Никола Ст. Наљешковић. Рочишта су захтевали Влатко Остојић звани Жужорина и Радиша Рајачић, а парнице су покренуте против Бенка Ратковог, званог Дупетина, и Николе Срединовића, односно Рада Прибисаљића.[3] Последња тројица су свакако морала бити стални становници вароши, док судије и тужители то нису морали бити посигурно. Многи од њих су још само коју седмицу пре свог означавања сматрани житељима оближњег Трговишта, као Натал Да Сарсочевић[4], Радохна Радовчић звани Пучанин[5], Мароје Милутиновић[5], Богеља Милошевић[6], Дупетина[7]. Дакле, њих пет од двадесет поменутих поданика града св. Влаха. Радохна Радовчић и Богеља Милошевић су 1460. године поменути као судије у једној сличној судијској колегији у Новом Брду[8].

Следеће, 1462. године као председници судијских колектива јавили су се и Радохна Радовчић, звани Пучанин, и Влатко Жужорина (двапут); као судије именовани су Влатко Остојић Жужорина, Радивој Радосалић, Радохна Радовчић, Маторад Милутиновић, Лука Ст. Наљешковић и Цвјетко Приједчиновић (1460. године још у Трговишту). Тужиоци су били Мароје Прибисаљић, Петар Радаљевић, звани Волоцица, и Мароје Прибенић, а оптужени: Богеља Милошевић, он заједно са Јаковом и Петром Богачевићем и он са Божидаром Радомањићем.[9] Од нових људи Лука Наљешковић је био из породице која је почела пословати у Трговишту и Новом Брду, где му је 1460. године живео брат Никола.[10]

Првих недеља 1463. године, у вези с једним спором, јавили су се у суду Цвјетко Приједчиновић, Иван Ст. Наљешковић и Мароје Милутиновић. Тужиоци су били Марин и Никола Ив. Бенвенис (који су се у том својству појавили у једном новобрдском спору), док је тужени био Радохна Радовчић[11].

Октобра 1466. године у једној парници судили су Цвјетко Приједчиновић, Радивој Баљковић и Стјепан Радоховић, на тужбу Мароја Милутиновића, а против Радохне Прибисаљића.[12] Тек две године касније у судском часништву су се налазили Марин Габров, Мароје Милутиновић и Ђурађ Приједчиновић. Као тужилац иступио је Никола Бенвенис против Николе Радосаљића, у исто време и у Новом Брду и Сјеници.[13] Марта 1474. године у једној сличној ситуацији судили су Радохна Радовчић, Мароје Милутиновић и Цвјетко Милошевић, на захтев браће Миха и Ивана Лук. Сорковчевића, а против Ђурђа Мегиновића.[14]

Шездесетих година Нови Пазар је био један од центара у обимном пословању Радохне Радовчића, званог Пучанин. Он је у месту имао више кућа, поседа и других некретнина; трећину тога уз нешто новца дао је на име награде једном свом пословном агенту.[15] Из пословне књиге Радохнине која обухвата каснији период његовог пословања, може се видети кад је навраћао у Нови Пазар, с обзиром да он ту није стално становао.[16] Радохна се, поред осталог, бавио и позајмљивањем новца заробљеницима — хришћанима, да би се могли ослободити сужањства; то је маја 1475. учинио једном Личанину са поседа Ивана Курјаковића, кад је овај ослобађао своју жену. У том ослобађању учествовао је и један пословни човек из Дубровника, с обзиром да Личанин није дошао у Нови Пазар, него је вешћу водио из Дубровника.[17] Радохна је 80-тих година већ за стално прешао

у Дубровник, а његове разгранате послове у југозападној Србији преузео је син му Стјепан. Овај је, поред осталог, кријумчарио сребро из земље, стављајући племенити метал у свеће воска, јер су Турци строго бранили извоз сребра. У Фочи је постојао посебни турски службеник задужен за спречавање износења метала. Пре године 1483-6. то је био неки Мустафа Суљичић. Восак Паска Николића, који је примио од Стјепана сребро, он је дао превести у једну кућу а трговца је изложио строгом испитивању, уз претњу да ће кријумчари изгубити не само робу него и живот. Ствари су у таквим ситуацијама решаване митом од више десетина дуката.[20]

Радосла је послове у Новом Пазару водио не само преко сина и момака него и преко компањона. Један од њих био је Цвјетко Милошевић, који је у лето 1483. године наплатио већу дуговану своту од Турчина Јусуфа, који се за 2.540 акчи задужио код Радослиног сина Стјепана (Стјепан није био међу живима јула 1483. године).[21] У то време радио је у Новом Пазару још један Радослић — Мартин, који је преузео Радослине послове са домаћим пословним људима у месту. Послове је надгледао Радослин зет из Дубровника.[22] Са домаћим пословним елементима повезао се и бивши Радослин пословни агент Вукашин Радовановић, који је и јемчио за Радивоја Влахшића из Трговишта, обавезног неким Дубровчанима по последњем документу из 1477. године.[23]

Један знатно касније регистрован акт упућује нас тамо из 60-тих и 70-тих година. Тада су Радосла Радојчић и његов син Стјепан највише били везани за (ужичку) Пожегу (па су их у Дубровнику и означавали да су "из Пожеге"). Као и неки други дубровачки трговци дуговали су породичној компанији коју су сачињавали осам синова Марина Б. Гучетића. Од браће су у југозападној Србији и југоисточној Босни пословали Бернард, администратор послова у турској држави, и Павле, код кога су се задужили и Радослићи (за 2.650 акчи) а десет других из Новог Брда (Кристифор), Црвенице, Сребрнице и Требиња и других места. Друге облигације су потписали домаћи трговци из Мостара, Сребрнице, Фоче (Радоје Хребељановић), Горажда, Рогатице и других из Босне, али и један трговац из Софије, а постоје белешке и о путовању у Тунис и Берберију и о пословним додирима с неким Ваљевљанином. У Новом Пазару је дужник компаније био Никола Радиша Гојачић. Друштво је из Србије извлачило и оловни оксид (terra gleta), а један запис говори да су браћа у Србији располагала и већим количинама чоје.[24]

Више имена дубровачких трговаца даје одлука дубровачког Малог већа од 31. марта 1497. о именовању судијске колегије. На захтев Мароја Антуновог Ђурђевића (de Georgio), а против Цвјетка Стјепанова Радослића изабрани су за судије у Новом Пазару и другде Вукашин Радовић, Радо (Allegrettus) Јак. Голошејић, Антун Нико Прибисаљић и Никола Голошејић.[25] У оптуженом Радослићу треба гледати унука Радослиног, тј. представника треће генерације породице која је своје пословање везала за уносно трговачко средиште у Новом Пазару. Могућност да се суђење обави „и другде", тј. ван седишта насеобине, указивала би на то да је унук преузео начин пословања свог деде — да се увек тамо нађе где се пара лако и сигурно прави.

Једна обвезница састављена у Новом Пазару марта 1491. године пружа сведочанство још о неким дубровачким трговцима у месту. Већ поменути Вукашин Радовиновић и Радосав Хрељановић примили су свакако робе за вредност од 9.200 акчи од Марина Радоњића; као сведоци потписали су се Шимун Ил. Бунић и Паскоје Мар. Паскојев.[24] Овај Бунић није био бастард дубровачке патрицијске породице (Бунића), као већ цитирани Ђурђевића. Ванбрачних синова дубровачке властеле је било тада и у Смедереву и уопште у јачим пословним центрима балканских земаља. Једна друга обвезница (од средине децембра 1493.) спомиње у Новом Пазару још једног нелегитимног Ђурђевића, Доминика, који је Радовиновом унуку продао на кредит 36.000 игала (aghi da cuce) по ниској цени од 25 и 24 акче од миљара, с роком плаћања од три месеца. Занимљиво је да је обвезницу морао написати трећи Дубровчанин, Паскоје Мар. Паскојев, јер је Цвјетко био неписмен. Можда би се могло извести закључак да је Цвјетко рођен у Новом Пазару, јер су мушка деца већих трговаца у Дубровнику обавезно учила школу и била писмена. Као сведоци су — Стјепан Соркочевић, четврти нобилски бастард и Ђурађ Бакић.[25]

Шимун Ил. Бунић првих година XVI века био је већ дуже у Дубровнику. Одатле је слао тканине другом једном Бунићу у Скопљу и то из Новог Пазара, преко нобила Јера Ник. Рањине. Једна пошиљка од 15 бала разноврсних тканина вредела је чак 1.500 дуката. Скопски Бунић је имао поруку да тканине сачува до Шимуновог доласка у Скопље. Пословну дужност није могао испунити, јер је пожар уништио читаву имовину па и поменути депозит.[26] Шимун није потпуно напустио Нови Пазар, већ зато што је имао тако велику залиху тканина; а одлазак у Скопље значио је пренос послова из Новог Пазара, као пословне базе.

Двојица трговаца (Бартол Радичевић и Фрањо Радосава Ђурашевић) уговорили су пренос 23 товара тканина у Нови Пазар.[27] То је била несумњиво велика пошиљка, међутим није сигурно да ли су тканине остале у месту или је спедиција трасирана до Новог Пазара као прве велике станице у караванском саобраћају.

Кћери новопазарских Дубровчана биле су добро мираџинице. Ђерка Радивоја Гојачића, 1501. године већ покојног, донела је свом мужу, дрводељи у Дубровнику, мираз од преко 234 перпера (према брачном уговору из 1494. године).[28] Много је био мањи мираз који је новопазарски трговац Вукота Радојковић исплатио за Михаљу Грубачеву (15 дуката), свакако дете каквог трговца из насобине.[29]

У другој деценији XVI века изумрла је генерација дубровачких трговаца и занатлија који су у Нови Пазар дошли, свакако после 1480. године. То су били: кројач Доминико Милатовић (1513.)[30], Марин Влатковић Палукућа (1514.), који се оженио и крстио у круговима обућара[31], трговац Илија Николић Рађеновић, родом из дубровачке Жупе (1514.)[32], његов синовац Андрија Ник. Рађеновић (1520.)[33], Иван Радовић (1522.)[34]. Сви су они умрли у Новом Пазару. Као сведоци на тестаменту Ивана Радовића, састављеног у вароши новембра 1522., јављају се фрањар Мато из Задра, месни капелан насобини, и Нико Штарков Арбанасин, који се потписао ћирилицом.[35] У вези с крњењем заоставштине Илије Рађеновића поме-

пута су у месту неки Стјепан, такође на самрти и неки Марко, а писмо је из Новог Пазара (августа 1514.) упутио Вицко Божидаровић.[37]

Приликом сакупљања добара од неких поменутих умрлих трговаца јасно се показало шта је представљало главни вид њихове трговине. Биле су различите врсте сукна, фирентинских и других тканина. Илија Николић довезао је не само своје него и тканине Стјепана Алегретова, званог Каверица[38], свакако у комисионој продаји. Иван Радовић такође је примао тканине у рекомандацију, на пример од брата Кристифора 16 товара (сукна) фирентинских сутрамаца и 18 каризеја (уз писмо од 27. августа 1522.).[39] Податак од 16 товара сукна представља велику количину, јер је товар обухватао већи број труба, комада сукна одређене метраже. И други архивски подаци сведоче о великом довозу тканина у Нови Пазар, друге деценије XVI столећа, не рачунајући допремање у транзиту у овај град, као истоварну станицу при путовању у удаљеније крајеве. Вероватно су и 13 товара тканина, које је крамар Никола Рад. Калуђеровић из Београда допремао Андрији Милатовићу у Нови Пазар, ту и остале[40]. Милатовић је живео у Дубровнику, али је био компањон новопазарских трговаца. И обућа, пре свега чизме,[41] такође су били увозни артикал радо виђени у граду на реци Рашки.

О развијеном пословању дубровачких трговаца друге декаде XVI века сведоче и неки други типови докумената. За Петра, сина Марина Ратковића, узимали је закуп (фонтик) на рок од три године.[42] Пуномоћнике у Дубровнику именовали су: пословно јачи трговци Кристифор Радовић, звани Зазоф (1520.), Марко Радошевић (1521.), Марко Радичевић (1523.), и Петар Мата Прибисалић. Како је већина именованих пуномоћника имала да сабере потраживања трговаца из Новог Пазара, треба закључити да су тада дубровачки трговци из значајног трговачког центра у старој Рашкој имали позитиван пословни биланс према партнерима у завичајном граду. Новембра 1520. Кристифор и Вицко Божидаровић образовали су једногодишње трговачко друштво у које су уложили преко 2.707 дуката у тканинама, које су се већ налазиле у Новом Пазару, а које су на кредит примили од грosiста у Дубровнику. Занимљиво је да су компањони уложили у самом Новом Пазару позајмицу у готовом новцу у износу од 47.386 аспри; било је предвиђено пословање у Новом Пазару, Дубровнику и другде, па и преко мора.[43] Треба одмах констатовати да је 1520. године у Новом Пазару, и то из редова домаћег света, било богатих људи који су могли давати већа новчана средства дубровачким трговцима за обртни капитал. Такве појаве нису биле ретке ни у другим балканским градовима, али из нешто каснијег времена. Уобичајена камата износила је 10%.[44]

О дубровачким трговцима у то доба говоре и неке турске исправе. Џемал, емин "мајдана" Дрине (Фоче) и Новог Пазара издао је више тескера дубровачким трговцима који су живели и пословали у Новом Пазару, тј. потврда да је од њих наплаћена царина. Неком Михочу наплаћено је 22. фебруара 50 аспри, а 17. јануара 1515. 352 аспре; Латинину Илији, настањеном у Новом Пазару, узето је 17. јануара 1515. на име царине 40 аспри, а Кристићу за продату чоху 1.765 аспри. Истога месеца и исте године дата је тескера Николи Божићу да је предао за царину 697 аспри. Ако су Дубровчани плаћали 2% царине *ad valorem*, оцарињена роба према тим исправа-

цама нарасла је 34.850 акчи. Живан (или пре Џивал), дубровачки трговац из Новог Пазара, платио је 15. марта 1515. 320 акчи за робу коју је уновчио.[45]

Царињски трговци нису сви увек становали у местима у којима су водили трговачке послове, него би, боравећи у Дубровнику, с времена на време полазили у Турску са робом, ту је продали као путујући трговци, враћали се у матични град, доносећи новац и ређе робу за коју су били заинтересовани. Некад би, опет, стално боравили у неком ближем месту Србије, али им је круг пословних акција обухватао различита насеља, те би као путујући трговци, али сада са базом на пример у Новом Пазару, одлазили у друга места са робом. У Новом Пазару је таквих трговаца почетком XVI века било више него у другим варошима Србије, из разлога што је Нови Пазар био ближе Дубровнику и налазио се на значајном саобраћајном положају. Одатле се полазило у област рудника Трепче, Новог Брда, Јањева, копаоничких рудника, у пећки и призренски крај, или преко Топлице према Софији, односно Крушевцу и Видину.

Таква, често од цариника неухватљива пословања, изазивала су подозривост према тим предузимљивим страним трговцима код представника османлијске власти. Кад се, примера ради, емин из Новог Пазара дигао да на Порти реферише о злоупотребама Дубровчана, дубровачка влада је (1523.) решила да потроши до 1.500 акчи на подмићивање кадије у Новом Пазару или Херцег-Новоме, у настојању да се против неповољног емина добије корисно сведочење.[46] Двапут више требало је потрошити на подмазивање новопазарског кадије и Портиног сеиза кад су донети султанов хуџум да Дубровчани треба да при извозу воска плаћају 5%, а не 2% царине.[47]

Могућност интервенције турских органа изазивали су и покушаји дубровачких трговаца да извозе забрањену робу из Турске. У корист Дубровчана то су понекад, као 1523. године чинили и неки Турци, на пример неки Мустафа из Новог Пазара, који је извезао олово и оловни оксид (глету), око чега се 1524. године дигла велика прашина.[48] Највећи артикал извоза из Новог Пазара у то доба био је восак. Тек од 1515. године придружиће му се обрађена кожа, кордован (сахтијан) и монтонине. Године 1462. у реду артикала забрањених за извоз, поред олова и бакра, потребних за војне походе, налазила се и роба од коже.[49]

И у самој дубровачкој насеобини било је понекад немилих догађаја. У пролеће 1520. Јакоб, звани Масонтросо, упао је у стан у коме је живео трговац Никола Павла Шиљковић и ранио га ножем.[50] Кад је 1520. један санџак-бегов човек ранио и онеспособио Дубровчанина да транспортује коже, платио је 1.000 акчи одштете које је неки фамул на путу за Нови Пазар присвојио.[51]

Поред Дубровчана, у Новом Пазару је првих деценија било и других представника талијанских трговачких "нација". У прошлу, увек је било Фирентинаца који су ту уговарали нове пошиљке за путовање у правцу Једрена. Бернард Кандијано из Вероне, али насељен у Дубровнику (умро пре 1516.), имао је дужника у Новом Пазару и у копаоничком руднику Запланинама, те је једном пословном агенту понуђено 25% провизије ако наплати преосталих 8.000 акчи.[52] Свакако, нешто касније у Новом Пазару

је било и Мачвана.[33] Фебруара 1521. дошао је из Новог Пазара у Дубровник и Лазар Јеврејин.[34] Јевреја је, дакле, око 1520. године, такође већ морало бити у Новом Пазару. Лазар, сигурно, није припадао оним нешто каснијим јеврејским насељеницима који су у Нови Пазар дошли из Сарајева.[35]

У време кад је постојала сумња од куге у појединим областима Балканског полуострва, вођена је евиденција о доласку људи из односних вароши. Првог априла 1512. забележен је долазак из Новог Пазара Цвјетка Радовића, 24. марта 1517., Петра Вуковића, 20. априла 1517., Бартола Марг. Јакобова, 1. јуна 1518., Петра Вуковића, 23. јануара 1520. и конзулара Антуна Михочевића, 23. јула 1521. Цвјетка Бањанина и 26. јула Мароја Остојића и Драгише Шиматовића (у друштву помињаног Јеврејина).[36]

Број стално насељених дубровачких трговаца у Новом Пазару од 1461—1521. године може се резимирати следећом табелом:

60-тих година	XV века	29
70-тих	"	6
80-тих	"	5
90-тих	"	15
1500—1510		4
1511—1521		24

За табелу су узети само изричити наводи, односно за прву деценију XVI века, и три трговца који су умрли 1513—14. године, а који су морали бити у месту и коју годину раније. Стварни број дубровачких трговаца и занатлија био је већи, а број свих Дубровчана још већи, с обзиром да се момци и пословни агенти обично не спомињу. Табела, иако релативне вредности, несумњиво показују динамику кретања и успона дубровачке насеобине у Новом Пазару.

II Домаћи пословни људи из Новог Пазара, Глухавице и околних места

Најразвијеније привредно средиште старе Рашке, пре уздизања Новог Пазара као града, било је суседно Трговиште. Ту је поред Дубровчана било и домаћег пословног света. (О Трговишту ће се посебно писати, те се ти подаци овом приликом неће наводити).

Треба констатовати да је новопазарски крај и пре коначног пада под турску власт било развијено трговачко подручје, са доста домаћих пословних људи. Дубровачки колонисти у Новом Пазару управо првих деценија свога рада у старој Рашкој користили су се том чињеницом. За узврат, и домаћи трговци послуживали су се дубровачким пословним каналима. На пример, Радич Дмитровић, звани Петревац, из новопазарског села Сиревић (?) јануара 1469. одредио је у Дубровнику за свог помоћника Добријена Радовчића да од Ђурђена Петровића (из Сребрнице) прими неке вредности.[6] Септембра 1477. задужио се у Дубровнику за омању своту од 20 дуката.[7] Домаћи трговци су у пословној мрежи дубровачких трговаца

представљали допунску радну снагу, који су се од правих пословних агената Дубровчана разликовали само тиме што су убирали неку већу пословну провизију.[5]

Из села Избица код Новог Пазара био је Дабижив Влатковић, који се такође оријентисао на робне кредите у Дубровнику.[6] Из Љесковe Главе, крај вароши, такође је било људи који су се задуживали на трговачку робу. Радук (Ralisch) Божидаровић обећао је новембра 1512. 6.000 добрих сребрних акчи у року од пола године.[7] Неки Ивел Аритовић из Коштане, преко Цвјетка подстригивача, извозио је 1515. више товара кордована у Дубровник.[8]

Од мањих Муслимана, поред поменутих Јусуфа (1484.) и Мустафе (1523-4.), треба регистровати Мехмеда Касумовића и Алију Рађевића који су се 1521. задужили на 23, односно 108 дуката за робу у Дубровнику.[9]

Од трговаца Срба, Којчин Николић се 1505. задужио у Дубровнику код Јакуба Јунијановог на 30 дуката.[10] Почетком исте године Којчин је у Дубровнику закључио неки пазар са Лазаром из Бара, али је тај посао анулирало дубровачко Вијеће умољених[11], свакако зато што није био усклађен са дубровачким прописима. Из првих година XVI века треба поменути Радмана Беришића. Он је заједно са Петром, војводом Рудника, и са Даутом, Турчином из Цариграда, 15. јуна 1502. закључио уговор са Исаком Лапоне, португалским Јеврејином у Дубровнику о испоруци коња за транспорт; до 22. августа исте године требало је да у Дубровник доведу 80 коња, а остале би касније слали њему и другим јеврејским трговцима за пренос у Солун. Та компанија са средиштем у Новом Пазару била је изузетна по свом саставу, јер ако је неки Новопазарац могао познавати Рудник, па и тамошњег војводу, Цариград је ипак био врло далеко. У компанији је морала бити извршена и подела рада.[12]

Глухавица, која је још 1392. године дошла у руке Османлија, била је значајно средиште домаћих пословних људи. Глухавичани су се, заједно са Трговиштанима и људима са Косова задуживали код дубровачких трговаца још 1426. године, на пример неки Радослав.[13] На сличан начин је преузео робни кредит новембра 1431. и Бјеладин.[14] Године 1451. неки Глухавичани дошли су у Дубровник са робом и неким Турцима, носећи пашино писмо.[15] Неки Вучихна је септембра 1455. одвео у своју службу једног дубровачког момка на три године.[16] Двојица дубровачких комесионара имали су (пре 1457. године) 37 и по дуката неизмирених потраживања од Глухавичана за продате тканине.[17] Живко Иванковић тражио је маја 1466. на дубровачком суду 7.123 акче и 8 дуката од једног Стоњанина, као поравнање из многобројних рачуна у вези с пословима које су обавили.[18] Дејан Бјеладиновић је с једним Дубровчанином, августа 1470., подигао робни кредит у Дубровнику као и Вукац, син Радослава Грубачевића, с једним другим Дубровчанином априла 1471. године.[19]

Од 80-тих година XV века трговина Глухавичана показује нешто веће послове. Радосав Вуковић довукао је 1483. у Херцег Нови олово и ту га је укрцао на бродић Пераштанина Радича Гојсаљића за превоз у Дубровник.[20] Његов рођак Рађенко Вуковић примио је 1486. од једног Веронежанина у Дубровнику 156 дуката на меницу, с тим да исплата буде у Венецији; на име јемства Рађенко је предао 28 миљара олова које се на-

залило на барци једног Которанина и које је требало да буде превезено у Венецију. Оново је требало да буде исоручено пословном пријатељу поменутог Веронћанина.[23] Самостални транспорт и лични одлазак у Венецију несумњиво показују трговца већег формата. Поменути Рађенко, у спору с једним Дубровчанином, јануара 1495. закључио је поравнање помоћу арбитара.[24]

Извозник тканина из Дубровника, Живко Бокидаровић, могао је 1513. да царину, у износу од 20 дуката, плати дубровачким поклисарима у Турској[25], без сумње у Новом Пазару, како је раније свакако постојао обичај. На Радосава Ћеснића (Chiesnich) из Глушавице, зета Трговиштанина Вуксана Грлатовића, жалио се августа 1516. Дубровчанин Павле Радовић, у вези с прометом робе за Софију, три и по године раније.[26] Поменути Вуксан Грлатовић сарађивао је како са Дубровником тако и са Софијом.[27] Јаков Поповић и Петар Радосаљић послали су четири товара воска у Дубровник, који је тамошњи веровник Јаков Вукашиновић из Вишеграда задржао за мањи износ дуката, упућујући Глушавичане ради наплате на Вишеграђане. Ови, међутим, нису прихватили такво пословање, те су се наплатили свом дубровачком комитенту.[28]

Од 1511. године почиње интензивније преузимање робних кредита у Дубровнику од стране Глушавичана. Живко Радосаљић задужио се те године шест пута на своту од 350 дуката и 5.020 акчи.[29] Његов рођак Петар Радосаљић следеће године у 13 робних кредита примио је вредности за преко 914 дуката.[30] Године 1513. и 1514. Петар је преузео робе на вересију по осам уговора на износ од преко 1.064 дуката,[31] а Живко у четири уговора за 520 и по.[32] У току од фебруара до јула 1515. године Петар је примио робних кредита (у пет уговора) за 347 и по дуката, исплаћујући неке дубровачким поклисарима који су ишли на Порту[33], а Живко у десет пословних позајмица преко 422 дуката.[34] Године 1520. робу на кредит преузимали су два Радосаљића млађе генерације: Марко Иванов по два уговора за преко 640 дуката[35] и Марко Живковић по два уговора за 142 и по дуката.[36]

У погледу задуживања такође се запажа напредак, чак и независно од повећаних износа: задуживање се врши код трговаца у Дубровнику, а не код насеобинских трговаца, као раније.

Од Јелечана најистакнутији је био Милавој Радосалић. Он је новембра 1466. добио на кредит 500 модија соли.[37] Средином априла 1471. био је убијен на Брегу, у конфузији која је настала на дубровачкој територији због пљачке коју је спроводио Хамза-бег. У једној одлуци то се конкретизује: због влашких коња, задржаваних у Конавлима.[38] Но, већ средином октобра 1471. Милавојев син Вук преузео је очев посао, добивши на вересију 500 модија соли.[39] Један други Милавој, Исаиловић, спровео је у Дубровник 700 литара оловног оксида (глету) Вукаћа Станојевића из једног места југозападне Србије.[40]

Сјеничани, који ће доћи до пуне пословне снаге тек у другој трећини XVIII века, јављају се у другој половини XV столећа само спорадично. Покрајац Вукшић из сјеничке Каменице, заједно са Цвјетком Прерадовићем, задужио се октобра 1472. у Дубровнику на 62, а јануара 1473. на 68 дуката.[41] На сличан начин су се задуживали и суседни Пештерци — Радо-

ван Радовановић, звани Вуковчић, октобра 1470. на преко 18 дуката и Брајан Сокочић, октобра 1483. за 60 дуката.[44] Брајан је наставио да тргује, те је толико преузео кредита да је постао инсолвентан. Септембра 1505. дубровачка влада му је на 14 дана дозволила да дође у град и да се споразуме са својим пословним партерима.[45]

Новом Пазару гравитирали су пословни људи и из суседних региона. Шездесет товара Новопазарца Петра Клобучаровића предао је крзнару Хасану Поповићу, Вуја Ваљевац из Топлице.[46] Пословни контакти дубровачких златара са Топличанима, на пример Стефаном Кнезаком(?)[47], вероватно су одржавани преко Новог Пазара.

Постоји мишљење да су се на сличан начин трговци из Пријепоља 1446—1449. године повезивали са пословним људима из Глухавице.[48] Чак и Дубровчани, насељени у Пријепољу, као Вукић Радивојевић (1467.) су били повезани са ортацима својих веровника који су пословали у Новом Пазару. Један од њих је Вукића извео пред кадију, тражећи да му преда тканине примљене у комисиону продају.[49]

Нови Пазар је био атрактиван и за људе из Сјенице. Драгић Вукановић, заједно са Дубровчанином Цвјетком Радосаљићем, званим Мањезза, дао је 1477. у Белим Црквама, путујући из Сјенице, Влатку из Лементића 11 комада сребра за транспорт у Нови Пазар. Пет њихових комада од 25 литара и 5 ансаља сребра, били су, међутим, изгубљени на путу.[50] Тако је Нови Пазар, не само са косовске стране, био центар где се сливао племенити метал за извоз у Дубровник.[51]

III **Нови Пазар као транзитна станица и поносници Новопазарци**

Нови Пазар био је значајна караванска станица на тзв. Дубровачком друму, који се у Нишу настављао на познати Цариградски друм. Херцеговачки поносници су ретко возили робу све до, на пример, Софије, него су је по правилу допремали до Новог Пазара, где је утоварен нови транспорт за Софију и Једрене. Преносиоци тканина до Новог Пазара били су обично из Маленичића и Везеђа.[1] Затим су се јавили на тој релацији и Требињци,[2] а потом и они из Трговишта.[3] Цена за пренос по товару је варирала, што је зависило од понуде и потражње, опасности на путу, да ли су трговци платили и осигурање у цени или су само платили своје тканине, као и од понашања цена од стране трговаца, нарочито страних. Уз редовне летње цене од 80—90 или 110 акчи[4], срећу се и двоструко веће зимске од 197 акчи од салме (товара).[5] Постоје само ретки случајеви да су херцеговачки поносници преузимали транспорт и за релације даље од Новог Пазара — на пример Малешевац Хасан Поповић до Софије и Видина.[6]

Радич Маркић Жуљевић задужио се 1514. године трипут, а 1519. трипут у Дубровнику на укупно 511 дуката.[7] Михаило Цвјетковић из Новог Пазара служио је Марина Томка Лукачића,[8] вероватно у самом Новом Пазару. Радич Радосалић спорио се с једним Дубровчанином у граду под Срђем.[9]

Најзначајнији транзит преко Новог Пазара тицао се преноса тканина Фирентинаца у правцу Једрена.[10] Управо на деоници Нови Пазар — Со-

Петар Витковић који је из Дубровника одлазио на пословање у Нови Пазар искуство је као гост дочекан у граду св. Власа: био је за месец и по дана смештен у познатој „Сандаљевој кући".[7]
фија (Једрене) почели су се у Новом Пазару јављати крамари (предузимачи преноса), који су настављали пренос херцеговачких поносника до Новог Пазара. Ипак, има случајева да су крамари Новопазарци, свакако у недостатку посла, преузимали терете и за Дубровник, на којој је деоници транзит био под већим притиском конкуренције. У транспортере Новог Пазара треба убрајати: Радосава Мркшића[8], Ђурђа Арановића[9], Вукдана Грсаловића, Трговиштанина (који је 1522. већ био стално настањен у Новом Пазару).[10] Он је са једним дубровачким нобилом уговорио пренос на целој линији Дубровник — Једрене за цену од 216 акчи за терет.[11]

Већ је сломљен почетак и о локалним трансима, на пример Сјеница — Нови Пазар. У локалне релације спадале су и оне за косовске вароши, нарочито рударске.

Транзитна станица у Новом Пазару је даље доприносила трговачком значају места.

*

Том значају је доприносио и рад домаћих ткача. Године 1516. забележена је група од 19 ткача хришћана у Новом Пазару; њих петорица су дошла са села и плаћала су посебну таксу за боравак у граду. Двадесет година касније записано је 20 кућа ткача хришћана, за које је у документу речено да су сви дошли са села.[12]

На основу свега што је речено, није било никако случајно што је у босанском санџаку, коме је Нови Пазар тада припадао, уз Сарајево Нови Пазар представљао једино насеље градског типа, тј. место које је добило статус касабе. Томе су, дакле, допринели општи привредни развитак и комуникације, на којима се насеље налазило. Треба знати да се Нови Пазар од свог постанка налазио на познатом друму који је повезивао Скопље са босанским крајиштем у Врхбосни. Штавише, 1489. године Нови Пазар је имао више махала и домаћинстава, него и Сарајево, тј. укупно 221 кућу (Сарајево је имало свега 199). Промена у развијености ова два града може се констатовати тек 1528. године, кад је Нови Пазар стекао заобљени урбани раст за дуже време, са 16 муслиманских и 4 хришћанске махале и са свега 582 дома пореских обвезника, док је тада у Сарајеву било већ 1.050 таквих кућа.[13]

НАПОМЕНЕ

I

— О ослобођењу двора види: И. Божић, Дубровник и Турска у XIV и XV веку, Дубровник 1952, 332 и 334.

1 Тек после Пиколоминијевог похода 1689-90., у пролеће 1722. године почела је изградња утврђења од камена (Р. Грујић, Када су грађена камена утврђења Новог Пазара?, Гласник Скопског научног друштва XV 1935.), 240).

2 Хисторијски архив Дубровник (у даљем тексту: HAD), Cons. min. XV, 157 (8. II 1461.), 187 (27. VI 1461.).

3 Исто, 174 (20. IV 1461.).

4 Исто, 85' (23. II 1460.).

5 Исто.

6 Исто, 85' (23. II 1460.), 124' (3. IX 1460.). — У Трговишту је живео и брат му Михаило (Исто, 61).

7 HAD, Cons. min. XV, 124' (3. IX 1460.). — У Трговишту је 1460—61. године живео и његов брат Цвјетко (Исто, 123, 174).

8 HAD, Cons. min. XV, 153'.

9 HAD, Cons. min. XVI, 38 (13. IX 1462), 39' (3. XI 1462), 51 (30. XII 1462-63).

10 HAD, Cons. min. XV, 123 (28. VIII 1460.), 124 (2. IX 1460, председник суда), 133' 24. X 1460, председник суда).

11 HAD, Cons. min. XVI, 59.

12 HAD, Cons. min. XII, 37' (20. X 1466).

13 Исто, 188' (22. X 1466).

14 HAD, Cons. min. XIX, 105 (15. III 1474).

15 HAD, Div. not. LI, 47 од 9. VI 1467 (Вукашин Радивојевић).

16 HAD, Privata, Књига Радоње Радаковића, ф. 18 од 25. X 1470.

17 HAD, Deb. XLIII, 158 од 24. V 1475. Истина се после тога често бавио у Новом Пазару и Цвијан Прибисављевић, који је 1470. године обавезао да се један Турчин ослободи у Хрватској (HAD, Div. not. LIII, 155 од 26. VIII 1470).

18 HAD, Mob. VIII, 39'-40 од 2. III 1486 (ситуација се односи на стање пре 1480, с обзиром да је Стјепан само послао овај у Дубровник, а овај је умро пре септембра 1484.

19 HAD, Div. canc. LXXXIII, 124' од 25. IX 1484.

20 HAD, Div. canc. LXXX, 159 од 11. XII 1484.

21 HAD, Div. not. LXV, 38 од 16. X 1480.

22 HAD, Div. not. LXXVII, 135'-42 од 15. VI 1497.

23 HAD, Cons. min. XXVI, 11' од 31. III 1497. У попису становништва Новога Пазара 1489. године забележено је насељавање Дубровчана у месту (Историја народа Југославије, књ. II, Београд 1960, 122)

24 HAD, Div. canc. LXXXVIII, 114 od 2. VI 1491.

25 HAD, Div. canc. XC, 11 od 12. IX 1495.

26 HAD, Mob. XVII, 164' od 20. X 1502.

27 HAD, Div. canc. XCVII, 160

28 HAD, Liber dotium X, 38 od 19. III 1501.

29 Исто, XI, 81' од 8. I 1516.

30 HAD, Cons. min. XXXI, 205 od 24. X 1513.

31 Исто, 244', 289; XXXII, 10'.

32 Исто, 282' (пуномоћ за пословање на суд у Новом Пазару и другде у Турској), 294.

33 HAD, Cons. min. XXXIII, 208 od 27. I 1520.

34 HAD, Div. not. XCVII, 69 од 7. I 1523 (тестамент писан у Новом Пазару 5. XI 1522).

35 Исто. Моисије је Штарков пореклом Сас (Stark, јак), појављивао као сведок.

36 HAD, Div. canc. CV, 151', 2 од 8. I 1525.

37 HAD, Cons. min. XXXII, 32' od 29. I 1515.

38 HAD, Sent. canc. LXXXVII, 227-7' од 29. XII 1524. За осам сукнених покривача у Турској тражено је наплату од 12.640 акчи од 26. X 1523).

39 HAD, Div. not. XCIV, 120 од 2. XI 1518. Превознина је износила 135 акчи по товару тканина на релацији Дубровник — Нови Пазар.

40 HAD, Div. canc. CV, 151-2.

41 HAD, Div. not. XCII, 160' од 15. I 1516 (Никола Угљешић).

42 HAD, Proc. not. XIIIa, 127' (Никољетр, сакупљање потраживања), 142'-44, (сведочења, за суд), 229 (сакупљање потраживања), 244-4' (опуномоћен Андрија Малазовић, за сакупљање потраживања).

43 HAD, Deb. LXXIV, 107-7' od 17. XII 1520.

44 HAD, Mob. VIII, 57 av (пред кадијом у Фочи 1466).

45 Гл. Елезовић, Турски споменици, књ. I, Београд 1940, 813-15 и 899; 898-9 и 900-2; 903.

46 HAD, Cons. rog. XXVII, 157) такође је био под мита.

47 HAD, Cons. rog. XXXVII, 91' од 20. IX 1529.

48 HAD, Cons. rog. XXXVII, 154, 155', 172; Cons. min. XXXV, 8; Lett. Lev. XIX, 227'.

49 F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953, 223.

50 HAD, Lam. for. LXXXIV, 85' од 2. IV 1520.

51 HAD, Cons. rog. XXXVI, 23' од 21. II 1521 (фонду Бенка Ђ. Крисмија из Дубровника Радашу Вукашиновићу).

52 HAD, Div. not. XCII, 175 од 9. II 1516.

53 Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, vol. II, Leipzig 1923, 333.

54 HAD, Libro delli signori chazamorti 1500—1530, f. 53.

55 H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958; Е. Мушовић, Новопазарски Јевреји, Новопазарски зборник III (1979), 23.

56 HAD, Libro delli signori chazamorti 1500—1530, fol. 36', 49, 49', 50', 51, 52', 53, 53'.

II

1 HAD, Proc. not. IV, 121 од 27. I 1469.

2 HAD, Deb. XLVI, 48' од 5. IX 1477.

3 Б. Храбак, Домаћи трговци у Новом Пазару у XVI веку, Историјски гласник бр. 3-4/1951, 100.

4 HAD, Div. canc.

5 HAD, Deb. LXIX, 133 од 4. XI 1512.

6 HAD, Mob. XXIV, 145 од 9. VI 1515.

7 HAD, Deb. LXXIV, 125' (5. I 1521.); LXXV, 27 (7. XI 1521.).

8 HAD, Deb. LXIV, 24. — Година 1505. погрешно је означена као 1503. у полистку добијеном 1951. од пок. Маре Поповић (Б. Храбак, н.д., 100).

9 HAD, Cons. min. XXVIII, 128 од 20. II 1505.

10 HAD, Div. canc. XCVI, 30'; B. Hrabak, n.n., 100.

11 HAD, Deb. LXX, 135, 158, 138; LXXIII, 133, 137', 137'.

12 HAD, Div. not. XCIII, 26' од 6. VIII 1516.

13 HAD, Mob. XXIV, 200 од 6. IX 1517.

14 HAD, Cons. min. XXXII, 181 од 20. IX 1516.

15 HAD, Div. not. XV, 40.

16 HAD, Div. not. XVII, 37'—2 od 12. V 1433.

17 HAD, Cons. rog. XIII, 78'. Тада су неколико пута Никола Вуков са ортацима, али и други Глушевчани, били предмет расправљања на седницама Већа умољених у Дубровнику, посебно због њихове молбе да им се дозволи извоз тканина и другог есапа са транзитом преко Херцегове земље, без обзира на раније изгласане савета о таквом преношењу (Исто, 82; XI, 268' и одлука од 11. августа 1450).

18 HAD, Div. not. XL, 44' od 24. IX 1455 (10 дуката награде).

19 HAD, Div. not. XLI, 97 od 28. I 1457.

20 HAD, Div. not. LXXIII, 61 od 17. V 1466.

21 HAD, Deb. XXXIX, 37' i 142.

22 HAD, Div. canc. LXXXII, 178 od 28. IX 1483.

23 HAD, Div. not. LXVII, 7' od 20. IX 1486.

24 HAD, Div. not. LXXIV, 128 od 13. I 1495.

25 HAD, Cons. rog. XXXII, 296 od 29. XI 1513.

26 HAD, Mob. XXIV, 116' od 14. VIII 1516.

27 Исто, 166 од 20. V 1516.

28 HAD, Sent. canc. LXXXVIII, 44' od 30. III 1525.

HAD, Deb. LXVIII, 125', 130', 138', 211', 264', 215'.

30 HAD, Deb. LXIX, 79', 80', 80', 82, 84, 84, 84, 162, 164, 164, 164, 164, 166.

31 Had, Deb. LXX, 7, 9, 183', 185', 186', 187, 188.

32 Исто, 94, 100, 102', 104'.

33 HAD, Deb. LXXI, 86', 87', 87', 88, 89'.

34 Исто, 27', 28, 29', 34', 35, 35, 35', 35', 36.

35 HAD, Deb. LXXIV, 76', 108'.

36 Исто, 109, 109'. Једна од тих облигација, као неизмирена регистрована је 3. јануара 1524. (Div. canc. CXII, 114).

37 HAD, Cons. min. XVII, 40' (de Subjelen).

38 HAD, Cons. rog. XXI, 34, 35'.

39 HAD, Cons. min. XVIII, 133'.

40 HAD, Div. canc. LXXI, 102' од 19. VII 1470. О Шавину Жупањићу из Подјелеча (1458) постоје различита мишљења. К. Јиречек мисли да је из босанског Језеча, И. Божић да је из десетонишке а С. Ћирковић се није изјашњавао.

41 HAD, Deb. XLI, 31 i 84.

42 HAD, Deb. XXXIX, 79; XLIX, 79'.

43 HAD, Cons. rog. XXVIII, 205' (12. IX 1506.).

44 HAD, Mob. XXIV, 109 od 23. V 1514.

46 И. Воје, Прилог проучавању домаћих трговаца Србије у XIV и XV веку, као и трговачких веза са Дубровником, Зборник радова »Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867«, Београд 1970, 92, 94, 96.

47 Б. Храбак, Пословни људи Полимља (1350—1700), Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, 1 ат од 5. I 1478.

48 HAD, Mob. III, 1 at od 5. I 1478.

III

1 Иван Мирослављевић из *Милешевца* (HAD, Div. not. LXXVII, 188' од 1. IX 1497); Хасан Поповић из *Милешевца* (Deb. LXX, 164 од 24. V 1514); Радивој Радосалић из Милешевца (Div. not. LXXXVIII, 99' од 14. XII 1509); Вукас Вукачевић и Витомир Стјепановић из Пљеваља (Div. canc. XCVII, 160' од 31. VII 1504); Радич Калуђеровић из Пљеваља (Div. not. XCI, 34' од 4. VIII 1513).

2 Радич Радоње Капичић (Div. not. XCIV, 54 од 12. VI 1512; Div. not. XCIV, 129 од 28. XI 1508).

3 Вукман Грлатовић (Div. not. XCI, 109 од 8. II 1514; Deb. LXXIII, 137 од 9. III 1519).

4 HAD, Div. canc. XCVII, 160' (31. VII 1504.); CIV, 84' (9. IV 1513.); Div not XC, 54 (12. VI 1512.).

5 HAD, Div. not. XCIV, 129 od 28. XI 1508.

6 HAD, Mob. XXIV, 146—58; Deb. LXX, 164 (1514.).

7 HAD, Div. not. LXXXVIII, 99' (1509.); XCI, 34' (1513.), 109 (1514.); Mob. XXVI, 215 (1513.).

8 HAD, Mob. XXIV, 198' od 26. VIII 1517.

9 Исто, 187 (9. VI 1516, за Софију).

10 HAD, Div. not. XCVI, 160 od 12. V 1522.

11 Исто.

12 Историја народа Југославије, кн. II, 140.

13 A. Handžić, Značaj muafijeta u razvitku gradskog naselja u Bosni u XVI vijeku, Jugoslovenski istorijski časopis br. 1—2/1974, 64.

Др Ђорђе Микић

АУСТРО-УГАРСКА И НОВОПАЗАРСКИ САНЏАК У АНЕКСИОНОЈ КРИЗИ

Повлачење аустро-угарских гарнизона из Санџака

Проблем Новопазарског Санџака у анексионој кризи (од 1908.) доста је обрађен.¹) Међутим, он је мало захватио ширу проблематику него што је она до сада сагледана, поготову на међународном плану. Постављање Новопазарског Санџака у међународну проблематику у оквиру сложеног тзв. источног питања резултирало је из аустроугарске освајачке политике на Балкану и њених противуречних односа са Србијом и Црном Гором, превасходно у Босни и Херцеговини и Новопазарском Санџаку.

Политику Аустро-угарске према Новопазарском Санџаку у анексионој кризи, када се она повлачи из њега, као и на Берлинском конгресу када је добила право да у њега уђе, одређивао је њен општи положај у Европи и смернице развоја њене источне политике. Истерана из Италије 1859. године и из средње Европе 1866. године Аустро-угарска убудуће сву своју експанзивну пажњу и све своје политичке намере и циљеве усредсређује према Блиском истоку, у коме правцу се могла још пробити преко Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака. У програму аустро-угарског министра спољних послова, грофа Андрашија ове области су представљале најкраћи копнени мост који се географски наставља на вардарску долину.

У оваквој ситуацији, на одређеној етапи развоја „источног питања", нашло се и питање Новопазарског Санџака сплетено у чвору конкретних интереса земаља које су директно или индиректно у току велике источне кризе узеле учешћа у њеном току. На Берлинском конгресу, који је решавао резултате источне кризе, Новопазарски Санџак, иако мали преостатак европске Турске и део босанског ејалета до 1877. године, захваљујући Аустро-угарској, избачен је на посебни дневни ред, на коме је Бечу дато право да га окупира заједно са Босном и Херцеговином. Овим је Аустро-угарска реализовала прву етапу свога блискоисточног похода.

У погледу Новопазарског Санџака, после читавог низа комбинација аустро-угарског министра Андрашија, који не допушта санстефанску границу Србије и Црне Горе на Лиму и кад је већ једном окупацијом Босне и Херцеговине „стао на главу змији словенској", решава да ново политичко стање треба обезбедити држањем трупа у Санџаку и контролом војничких и трговачких путева на целом пространству означеног краја старог вилајета босанског. Од три решења која су Аустро-угарској стојала на Бер-

линском конгресу: потпуно одустати од Новопазарског Санџака; потпуно га окупирати као Босну и Херцеговину, или га само делимично запосести, и то на основу посебног споразума са Турском, гроф Андраши се одлучио за ово треће. На Цариградској конференцији од 21. априла 1879. године, споразумом са Турском, у смислу XXV члана Берлинског уговора, договорено је о делимичном запоседању Новопазарског Санџака.[6]

Као што су интереси који су довели до окупације Босне и Херцеговине обликовали аустроугарску политику према Новопазарском Санџаку — његово запоседање, тако су интереси везани за анексију Босне и Херцеговине довели до повлачења аустроугарских посада из Санџака, али и једно и друго засновано на једној широј балканској иницијативи, а не дефанзива, како се то у Бечу желело представити.

АУСТРО-УГАРСКО НАСТОЈАЊЕ НА ПОВЛАЧЕЊУ ГАРНИЗОНА ИЗ НОВОПАЗАРСКОГ САНЏАКА И МЕРЕ НА ПРИПРЕМИ АНЕКСИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

После Берлинског конгреса и Цариградске конвенције Новопазарски Санџак разматран је на међународном плану неколико пута, између аустроугарске и руске дипломатије.[7] Међутим, непромењена ситуација остала је све до одлука и припрема Аустро-угарске 1907. године да анексира Босну и Херцеговину. Преломни моменат за прелазак Аустро-угарске на агресивну политику војничког и политичког притиска на југ, уместо дотадашњег привредног (царински рат), била је 1906. година, када је за министра спољних послова, уместо опрезног Голуховског, дошао прегузимљиви гроф Ерентал, а на чело Генералштаба Конрад Хецендорф, један од вођа војне странке у Монархији, човек престолонаследника Франца Фердинанда и главни заговорач офанзивне политике на Балкану.[8]

Отпочињући активну политику акције на Балкану, у Бечу су у току децембра 1907. године донели одлуку о анексији Босне и Херцеговине, те да се она искористи „да коначно решење југословенског питања" тј. анексију Србије и инкорпорацију небугарских делова Србије, који би припали Бугарској. Према Еренталовој концепцији разрађени план предвиђао је као важну компоненту изградњу железнице Увац — Митровица, која се, међутим, није могла саградити без сагласности и сарадње Турске. Зато је Ерентал хтео да придобије Турску, тиме што ће онај члан Берлинског уговора, којим је Аустро-угарска овлашћена да окупира Новопазарски Санџак у време кад нађе за сходно, и без сагласности Порте, превазићи обавезом да ће се аустроугарска окупација Санџака спровести само уз сагласност Турске, и да ће аустроугарске трупе, које су се већ налазиле у подручју Лима, у Пљевљима, Пријепољу и Прибоју, бити повучене. Мишљење министра спољних послова у погледу важности санџачке железнице није делио шеф Генералштаба, али се слагао са идејом о давању извесних концесија Турској у Новопазарском Санџаку, под условом да Порта подржи и осигура градњу пруге до Митровице. Шеф Генералштаба је при овоме имао пре свега у виду потребу да се придобије Турска за неутралност, приликом објављивања одлуке о анексији Босне и Херцеговине и у стр-

чају рата са Србијом. У низању догађаја којим су многи у Аустро-угарској рачунали да добију у посед Србију, војни кругови су сматрали безначајним уско запоседнуто подручје око Лима. У писму од 18. децембра 1907. године Конрад је писао Еренталу да је запоседање Новопазарског Санџака, предвиђено са циљем да са Србија и Црна Гора држе раздвојене било важно и као замисао. Већ после Берлинског конгреса, када је као млади генералштабни официр био са службом у Пљевљима, он је дошао до закључка „да се решење југословенског проблема може наћи само у Србији" и то „помоћу једне велике акције, чији би коначан циљ био анексија Србије . . ." Када би Аустро-угарска имала своје трупе у Нишу и тамо остали у својству „господара", онда би њен „утицај на северозападном Балкану" и на Балкану уопште, био у потпуности осигуран — тврдио је Конрад. Могућност анексије старе Рашке, коју су аустријски кругови 1879. године прижељкивали као „припремну меру", сада се разматрала само као „половична мера". Дошло је време, према мишљењу тих кругова, да се решење југословенског проблема у склопу балканског спроведе „у великом стилу") анексијом Босне и Херцеговине и Србије, уз претходно благовремено „обарање" Италије.5)

Империјалистички кругови Аустро-угарске, од почетка 1908. године, истовремено, са све већим испољавањем активности на пољу спровођења анексионистичких и ратних акција, показују једнодушнију спремност повлачења војних гарнизона из Новопазарског Санџака. Према јавним „декларацијама", одлука о анексији Босне и Херцеговине уследила је као логична реакција на догађаје у вези са „младотурском револуцијом" у Турској, јула 1908. године. Суочен са опасностима од могућих компликација, шеф Генералштаба се сада без двоумљења, иако још увек „тешка срца", поново сагласио са министром спољних послова о потреби напуштања лимског подручја и евакуације Пљеваља, Пријепоља и Прибоја, ради задобијања минималних турских захтева. Агресивни шеф Генералштаба Конрад је пристао на евакуацију лимског подручја, јер тамо су, према међународном уговору, биле стациониране аустроугарске јединице у јачини од свега око 4000—5000 људи, које нису могле одиграти значајну улогу у операцијама против Србије. „Судбина српске државе имала је да се реши у долини Мораве, а не код Лима — Говорио је Конрад."6)

Офанзивни министар спољних послова Ерентал је у начелу био за насилно анектирање Србије, само је у пракси, за сваки случај, хтео претходно да се обезбеди од могућих непријатељских интервенција са стране других држава, првенствено Русије, Турске и Бугарске. Тако се трудио да за њихову прећутну или изричиту сагласност са мерама Аустро-угарске на Балкану издејствује подржавање њихових захтева, у виду компензације, на другој страни на којој је у датој ситуацији Монархија била мање заинтересована.7)

Упоредо са спољно-политичким припремама за извођење свога плана у Босни и Херцеговини и Новопазарском Санџаку, Ерентал је радио и на придобијању отпорних фактора овоме плану унутар Монархије. Међу свим факторима у почетку је значајно место заузимао и амбасадор у Цариграду маркгроф Палавичини. Њега је Ерентал, приватним писмом, упо-

звао са решеношћу да се изврши анексија Босне и Херцеговине и повуку гарнизони из Санџака. Министар је објашњавао, да му у тадашњој кризи (младотурској револуцији, В. М.) Босна и Херцеговина и гарнизони у Пљевљима задају велику бригу. Био је уверен да би гарантовање политичких слобода у Босни и Херцеговини било политички оправдано само онда кад би била разбијена свака сумња у њих, а што се тиче трупа у Санџаку, истицао је да се тамошња аустроугарска бригада налази као да је „у вршу", па би је требало повући на линију Дрине.[7]

Три дана касније Ерентал је настојао да убеди и премијера Аустрије Бека, сумњичавог држања према плану анексије. И њему је министар указао на потребу истовременог повлачења гарнизона из Санџака и анектирања Босне и Херцеговине. Ерентал је молио Бека за подршку, указујући на следеће: безусловно повлачење гарнизона из Санџака истовремено са анексијом, на неопходност анексије да би се увођењем уставности завршила мисија Аустро-угарске и на задржавање досадашњих односа између двеју провинција и Монархије. Даље, без прејудицирања могућег припајања Босне овој или оној државној области.[8]

За остварење свога плана Ерентал је добио подршку руске владе. Био је то меморандум Изволског Еренталу, од 2. јула 1908. године, дакле, уочи младотурске револуције, у коме, између осталог, предлаже Аустро-угарској да анектира Босну и Херцеговину.[9] Због промене ситуације у Турској, Ерентал није до 9. августа расправљао о овом меморандуму. Тога дана послао је из Семеринга групу јасних радника коментар ед-мемоара[10]) у циљу да припреми одговор Русима и да упозна аустроугарско политичко руководство да је решен искористити нову ситуацију у Турској за повлачење гарнизона из Санџака. У знаменитој Еренталовој промеморији истиче се као путоказ она линија балканске политике коју је својевремено трасирао гроф Андраши. По тој линији Аустро-угарска требало је једном да продре у Србију преко Босне и Херцеговине и директно са аустроугарске територије, а да се претходно не оптерети режимом окупације и анексије Новопазарског Санџака, јер „административно и војно владање Новим Пазаром је неупоредиво теже него Босном и Херцеговином. Становништво је дивље нарави, сама земља лежи много даље у сфери саме Монархије." „Његово сиромаштво и неприступачност знатно би повећали терете администрације, а недостатак друмова и извора, снабдевања трошкова окупације. „И не само што би „жртве у добру и крви" биле превелике, него би се изазвао и сукоб са Турском, јер Порта би присуство Аустро-угарске на границама Албаније морала сматрати непосредном претњом за албанско подручје и за Солун. Сукоб између Аустро-угарске и Турске не само да би спречио упад у Србију, већ би био искоришћен од стране Русије и балканских земаља за ликвидирање Османске империје. Он би био знак за последњи јуриш „хришћанског становништва Македоније, источне Румелије, Србије и Црне Горе", као и Грчке на османлијске бастионе. Аустро-угарска би морала да пристане на то да руске трупе уђу у Цариград, или сама да тамо умарширa, да би предухитрила руске армије". А зато „Монархија није спремна."[11])

Иако је Ерентал, као својевремено Андраши, заступао исте „принципе" источне политике Аустро-угарске: „принцип одржавања" Турске и

принцип „спречавања" стварања југословенске државне формације, он се у коментару ед-мемоара супротстављао војничким, политичким и финансијским разлозима Андрашијеве политике према Санџаку, која се састојала у гарнизовању аустроугарских и турских војника, једних поред других, са турском управом.

Што се тиче војничког аспекта, Ерентал је истицао да би анексија Санџака приморала Аустро-угарску да годинама држи једну војну јединицу, јачине најмање једног артиљеријског корпуса, који би се под неповољним околностима борио на три стране, а мобилизација такве јединице, у условима затегнуте политичке ситуације у Европи, била би крајње опасна.

Супротстављајући се разлозима теорије грофа Андрашија, према којој би Аустро-угарска у моменту распада Турске окупирала Санџак, зато да би спречила стварање једне великосрпске државе, Ерентал сада има у виду супротности између српских и црногорских аспирација. По његовом мишљењу, ако би Монархија окупирала Санџак, у Србији и Црној Гори јавила би се жеља за њиховим уједињењем против Аустро-угарске и тако створио извор трајних немира, из чега би Русија извукла корист. И Ерентал и Андраши тврде да би поседање Санџака безусловно довело Аустро-угарску у сукоб с албанским племенима и тиме би били уништени плодови њиховог дугогодишњег и мучног културног рада, што би користио њихов италијански конкурент. С друге стране, јака албанска насеља пружала би сваком окупатору жесток отпор. Имајући ово у виду, Ерентал је закључивао да би аустроугарски интерес био да се отпор Албанаца окрене против Срба и Црногораца и тако очува традиционално непријатељство између Албанаца и Словена. Аустро-угарска ће настојати, истиче Ерентал, да се припреми аутономија албанског народа и спречи утврђивање Италијана на албанској обали Јадранског мора.

И финансијски разлози су били против анексије Санџака, па је став Ерентала да ће Аустро-угарска морати да дуги низ година држи у тој области одбрамбени положај, а то значи и веома јаке гарнизоне. Уз то, утврђења су потпуно руинирана и неопходно је обновити их.

У ед — мемоару Ерентал је указао и на превазиђеност начела Андрашијеве источне политике. Турци нису схватили чиме се Беч руководио у размишљању о заједничким гарнизонима, а поседање неколико тачака у Санџаку изазвало је султаново неповерење, што је спречавало Аустро-угарску да води здраву и привредно корисну источну политику. Ни остварењем другог начела — да се Србија и Црна Гора држе трајно раздвоје-

њем другог начела — да се Србија и Црна Гора држе трајно раздвоје-

не — не би постигао главни циљ — да себи обезбеди сигурне границе на југу када се трула европска Турска сруши. Управо, указивао је Ерентал, сигурне границе Аустро-угарске неће се одржати ако се зло не пресече у корену — ако се не учини крај великосрпским сновима. Он рачуна с антагонизмом између Срба и Бугара, односно да ће у Бугарској преовладати мишљење да њен пут у Македонију мора водити преко дела српске државе. Ако у овој свађи, говорио је Ерентал, Аустро-угарска буде потпомагала Бугарску и ишла наруку стварању велике Бугарске, на рачун Србије, тиме ће извршити припреме да у једном тренутку, кад у Европи констелаци-

ја прилика буде повољна, стави руку на преостали део Србије. Тек тада би, додаје Ерентал, њене границе биле сигурне: на једној страни самостална Албанија била би под аустроугарским покровитељством, а на другој су Црна Горе, с којом, иначе, одржава пријатељске односе и „велика" Бугарска, која би због помоћи Аустро-угарске, истој дуговала захвалност. Ово је, према Еренталу, значило да се крајњи циљ аустроугарске балканске политике не може постићи преко Новог Пазара, већ путем који води преко Београда.

Говорећи о противуречности између повлачења Аустро-угарске из Санџака и објављивања да ће изградити санџачку железницу, као да не намерава да област кроз коју ће пруга проћи политички присвоји, Ерентал истиче да је она само привидна. Јер, привредно приближавање Беча Солуну, чему тежи изградњом железнице, биће сачувано, без обзира на то какав буде однос снага на прузи Увац — Митровица. Према њему, била би потпуно погрешна претпоставка да Аустро-угарска мора држати [illegible] луке преко које извози своје производе и као доказ за ту тезу наводи случај Немачке, која преко Венеције, Трста и Ротердама обавља велики извоз, иако су те луке на туђој територији, а Хамбург, једна од двеју њених лука Аустро-угарске, такође, није на њеној територији.

Што се тиче изградње железнице кроз Санџак, за Еренталa је било важно да се искористи за време то интернационално право, чијим је признањем Турска везала и своје евентуално право наследника у Санџаку. Пре свега, ако остане турска власт у том крају, онда ће пруга Увац — Митровица бити део пруге до Солуна, а ако турско господство буде срушено, тада ће правни положај аустријског „Друштва источних железница" бити уређен не само с новим господаром Санџака, Србијом или Црном Гором, него и другим државама које су прошириле своје границе на рачун Турске, у првом реду с Бугарском у погледу дела пруге код Солуна, а можда и с Грчком. Аустро-угарска би на једној конференцији, утроје или учетворо — указује Ерентал — издејствовала од балканских држава, у замену за подршку њиховим територијалним аспирацијама, дуготрајну концесију за оријенталне железнице и, евентуално, повећање транзитних тарифа.

На основу овога, закључује аустроугарски министар спољних послова, не треба се плашити да би подела Санџака између Србије и Црне Горе била за Аустро-угарску кобна у политичком и трговачком погледу и тврди да ће она задржати сигурну везу с Егејским морем и бити у стању да успостави много важнију везу од ове — између далматинских лука и турске железничке мреже.

Имајући ово, Ерентал сматра да на руски еде-мемоар треба отприлике одговорити да руска влада без икакве резерве призна да кораци Аустро-угарске за добијање концесије за пругу Увац — Митровица ни у ком случају нису у противречности с духом споразума из 1897. године. Аустро-угарска би потврдила своју верност гледишту по коме на све железничке пројекте на Балкану гледа са симпатијама, али да руско формулисање овог питања не би могла потпуно усвојити, пошто се Русија обавезује само на дезинтересованост за аустроугарски пројекат, а тражи аустроугарску активну подршку за пројекат Дунав — Јадран.

Ипак, по Еренталовом мишљењу, споразум би се могао постићи ако би петроградски кабинет одустао од свог захтева и обе владе се ограничиле на то да, приликом пројектовања железница, једна другој не праве никакве тешкоће: да руска влада изјави да се држи уговора из 1897. године и принципа »desinteressement«. Даље, Аустро-угарска би могла размотрити питање status quo-a ако би јој Русија признала, осим санџачке железнице, и право на прикључак далматинских железница на турску железничку мрежу, која спада у ову групу питања која су већ садржана у појму status quo aktuell. Ерентал је још навео да неће приговорити траженом руском ограничењу појма Санџака, »au della de Mitrovitza«, односно да напомена у руском еде-мемоару, да статус quo-a у Санџаку садржи и задржавање аустроугарских посада и гарнизона. Он напомиње да Аустро-угарска користи своја права која јој је дао Берлински конгрес, али да још није одлучила да ли ће одустати од њих, додајући да се о питању Босне не може дискутовати, а што се тиче Санџака, Аустро-угарска би се придржавала принципа незаинтересованости.[13]

Док је Ерентал припремао аустроугарско политичко вођство да прихвати његову нову балканску оријентацију у погледу Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака, амбасадор из Цариграда му је одговорио 10. августа, да му изгледа да нема места забринутости за бриgаду у Санџаку и да садашњи тренутак није погодан за анексију Босне и Херцеговине, за шта се залаже аустроугарска штампа.[14]

Два дана касније, амбасадор Палавичини подвлачи да је забринутост за бригаду у Санџаку сувишна зато што су људи, који су на власти разборити и чине све да се не догоди ништа непријатно.[15]

Промеморија од 9. августа прочитана је на конференцији представника заједничких министарстава, на којој су присуствовали и представници аустријске и угарске владе, а која је одржана 15. августа. Отварајући конференцију, Ерентал је најпре изложио међународну ситуацију после победе младотурског покрета и указао на искрсавање двају питања која захтевају најхитније решење: анексија Босне и Херцеговине и повлачење аустроугарских гарнизона из Санџака. Решење првог питања је природно наметнутом ситуацијом насталом увођењем уставног система у Турској и потребом увођења уставности у Босни и Херцеговини, што се не може ни замислити ако се истовремено не изврши анексија. Повлачење аустроугарских гарнизона из Санџака, правдао је већ изнетим разлозима, додајући да је 29-годишњи боравак аустроугарских трупа у Санџаку створио уверење о тобожњем покрету Аустро-угарске ка Солуну. С обзиром на све ово, Ерентал је истакао да је предложио цару да се следи принцип немешања, како би се дошло на исту линију с осталим силама: да се аустроугарски гарнизони повуку из Санџака и истовремено изврши анексија, уз образложење да Монархија не би могла на други начин да изврши своју мисију у Босни и Херцеговини. Цар је такав предлог одобрио и наложио му да се договори с обојицом председника владе.

Аустријски председник владе Бек, интересовао се о тадашњим односима Монархије са силама, а мађарски Векерле безрезервно подржавао анексију и повлачење из Санџака. Мислио је да би се тиме у иностранству створила јасна ситуација, посебно због повлачења из Санџака, чиме

би се Италији и балканским државама показало да Монархија нема далекосежних аспирација на турску територију. У вези с питањем Санџака, Векерле је питао да ли се може одрећи права на његово поседовање, и да истакне, ако Турска не буде у стању да ову област задржи, оживи то право. Ерентал је одговорио да таква ограда није учињена, пошто ће анексијом Берлински уговор бити прекршен, а управо на њему почива аустроугарско право на поседовање Санџака.

У свом војничком јављању Бек је указао на опасност од сукоба с Турском или неком балканском државом, а у таквој ситуацији пред опасношћу излаз за аустроугарске трупе у Санџаку видео је у политици fait accompli (свршеног чина). Векерле није делио мишљење да прво треба чекати док наступи таква ситуација и тек онда повести акцију, тврдећи да би повлачење аустроугарских гарнизона из Санџака без пораза и без штете по престиж Монархије, чак умирујуће деловало на Италију, Турску и балканске земље. Међутим, ако би се догодило нешто што би ангажовало војничку част тих трупа, онда се оне не би могле повлачити, а да то не утиче на престиж Монархије. Шеф Генералштаба, Конрад Хецендорф, указивао је да су догађаји у Турској већ створили такву ситуацију која је услов за анексију, те да би повлачење гарнизона после инцидента значило губљење аустроугарског престижа код балканских држава. Пошто није донета одлука, поновна седница заказана је за 10. септембар у Будимпешти.[28]

У току августа ситуација у Турској, нарочито у Санџаку, развијала се неповољно по Аустро-Угарску. Командант бригаде у Пљевљима, генерал-мајор Ремен, извештавао је 20. августа да је од увођења устава у Турској, санџачко становништво огорчено на аустроугарске трупе. У извештају се каже да већ 14 дана трају демонстрације и да се извикују пароле: „Познајемо наше непријатеље и утопићемо их у властитој крви", „Доле са Швабама!"... и друге. У исто време аустроугарски војници били су изложени провокацијама. Гомиле деце, па чак и девојчица, пратиле су их довикујући увреде и бацајући на војнике камење. Генерал-мајор Ремен сматра да су провокације биле инсцениране да би се створио повод за веће немире. Наиме, у једном тренутку маса коју су предводили Фехим Бурашковић и командант турске жандармерије Хаири-ефендија, дошла је до стана команданта трупа Сулејман паше и саветовала му да нареди својим трупама да нападну аустроугарску бригаду, али паша није то прихватио. Идућег дана, први пут за тридесет и три године пијаца је била затворена, а у Скопље је у име младотурског одбора — „Пљеваљског одбора", послат телеграм у коме се захтевало смењивање Сулејман-паше и његових чиновника. Без знања команданта, град је био окружен војницима. Демонстрације су биле уперене против четрдесетак „дивљих шпијуна". Исте вечери је стигао одговор из Скопља. У њему је стајало да младотурски одбор не зна ни за какав „Пљеваљски одбор", захтевао је послушност властима и поштовање странаца, најављујући долазак Истражне комисије. После тога је завладао релативни мир, али се агитација против аустроугарских трупа наставила.

Генерал-мајор Ремен испољавао је бојазан од предстојећих избора за турску скупштину. Указивао је да у Пљеваљском санџаку врховну власт

формално има Сулејман-паша, који је коректан према аустроугарским трупама, али је његова власт мала — чак му је и ађутант отказао послушност. У оваквим околностима команда бригаде је забранила војницима прилазак у град и увела први ступањ приправног става за трупе у граду, а други ступањ за оне у логору (Богишевац и Балибегово брдо). Све војне вежбе су отказане да би војници, у случају потребе, били одморни.

У Пријепољу, међутим, смиривање је наступило раније захваљујући, како стоји у генералном извештају, разумнијем понашању кајмакама и турског команданта. Наредба из Скопља изазвала је у Пљевљима супротан ефекат. Одржана су саветовања о томе да ли Сулејман-пашу, Мехмед-пашу и још 90 бивших властодржаца и аустрофила треба смакнути. Сулејман-паша је био утучен. Генерал-мајору Ремену је изјавио да мир и ред сада може успоставити само команда у Цариграду, па аустроугарска команда треба да се тамо обрати за помоћ[17].

Стање у Санџаку подстакло је Ерентала да у приватном писму Палавичинија од 27. августа истакне да се његова забринутост за судбину тамошњих аустроугарских гарнизона показала, на жалост, оправданом и да аустроугарски војни кругови сматрају ситуацију критичном. Ерентал сматра да се увођење устава у Босни и Херцеговини не сме даље одлагати, јер се не сме ризиковати да се покрајинска скупштина обрати Турској, или силама потписницама Берлинског уговора, и затим му поверио да је одлучио да повуче аустроугарске трупе из Санџака и истовремено анектира Босну и Херцеговину. Додао је да се нада да ће повлачење трупа бити протумачено у Цариграду тако да Монархија нема освајачких планова према Турској и да Турска не би могла да оствари неки балкански савез уперен против ње. Што се тиче младотурака, указао је на Палавичинијеву тврдњу да су они разумни патриоти па им мора бити јасно да о враћању Босне и Херцеговине не може бити ни говора, јер Турци много полажу на пријатељство са Аустро-Угарском, те Босна и Херцеговина и Санџак представљају тегове у њиховим међусобним односима. Палавичинију је препоручено да Турској опрезно сугерише да ће став Аустро-Угарске према новом режиму зависити од његовог става према Монархији и да ће помоћ Беча у спровођењу младотурског политичког програма, који се односи на иностранство, бити директно везана за уважавање аустроугарских интереса.[18]

У телеграфском одговору од 31. августа Палавичини наглашава да не очекује никакав успех код цариградских меродавних кругова, ако се стави до знања да ће аустроугарске трупе напустити Санџак, јер султан није више чинилац моћи, а влада потпуно зависи од младотурског комитета. По његовом мишљењу постоје два пута: да се Турска и потписнице Берлинског уговора ставе пред свршен чин, што би био најенергичнији, али најједноставнији корак, или да се сачека док у Цариграду дође на кормило државе кабинет, који би се ослањао на јаку већину у скупштини, с којом би се преговарало, с изгледима на успех.[19]

Амбасадор је 2. септембра разговарао о овим питањима с бившим великим везиром Ферид-пашом, који му је рекао да сваки турски држав-

јаке као да питање Босне не може решити турски парламент. Када се амбасадор уверио да је Ферид-паши потпуно јасна ситуација, саопштио му је да босанско питање мора бити решено, јер постојеће стање не може бити вечно, а затим додао да се и прилике у Санџаку морају променити, уз претпоставку да питање Босне буде коначно уређено.25)

На састанку заједничког министарства у Будимпешти 10. септембра, Ерентал је упознао присутне да се све више намеће потреба хитног повлачења гарнизона из Новопазарског Санџака — не само због опасности да би турски парламент, који ће се састати у новембру, могао да одлучи о будућности обеју провинција, у којима је све јача националистичка политичка агитација против Монархије, као и због евентуалне једностране акције у Босни у правцу образовања парламента, него и за то што би Монархија, у интересу одржања мира и спречавања евентуалних сукоба у Санџаку, морала да мобилише цео 15. армијски корпус.26)

На Бекова питање да ли би, можда, било паметно да се пред саму анексију тражи султанова сагласност, као цена за напуштање Санџака, Ерентал је одговорио да је и Палавичини у почетку сумњао у сврсисходност анексије у овом тренутку, али је променио своје мишљење и сада сматра да се мора поступити на збуњујући начин. На ово је Бек приметио да је на њега оставио јак утисак извештај команде бригаде из Пљеваља о тамошњој ситуацији и да сада и сам мора признати да би она могла добити врло опасан карактер.

Затим је Ерентал прочитао пројект ноте Порти о отказивању Цариградске конвенције од 21. априла 1879. године. У ноти се Порта обавештава и о томе да је Монархија поново добила слободу одлучивања о питању Босне и Херцеговине и Санџака.27)

Текст вербалне ноте Ерентал је послао Палавичинију 30. септембра. У њој се каже да ће одлука о анексији Босне и Херцеговине и о евакуацији Новопазарског Санџака бити спроведена тако што ће се најпре Порти отказати уговор о Новопазарском Санџаку, закључен 21. априла 1879. године, а силе потписнице обавестити о томе. Палавичини је добио задатак да убеђује турске политичаре како је анексија Босне и Херцеговине само претварање стварног у правно стање, а повлачење трупа из Санџака доказ решености Аустро-угарске да поштује неповредивост турских територија. Ерентал је истицао да, ако уместо досадашње неизвесности, ситуација у Босни и Санџаку постане јасна, односи између двеју царевина моћи ће да се поставе на здраву основу и стално развијају на бази пријатељства и поверења. Овакво резоновање, сматрао је, могло би повољно утицати на расположење и држање турских политичара према Аустро-угарској.28)

Повлачење аустроугарских гарнизона из Новопазарског Санџака и анексија Босне и Херцеговине обелодањено је 7. октобра.

НОВОПАЗАРСКИ САНЏАК У АУСТРОУГАРСКОМ НАСТОЈАЊУ ПРИЗНАЊА АНЕКСИЈЕ ОД СТРАНЕ ТУРСКЕ

Када је аустроугарски амбасадор у Цариграду, Палавичини, саопштио Порти 7. октобра акт о анексији Босне и Херцеговине и у погледу

за то повлачење гарнизона из Новопазарског Санџака, Турска влада држала се веома мирно. Ипак, силама потписницама Берлинског уговора, у ноти од 8. октобра, турски министар иностраних послова Тефик-паша протестује против повреде 25. члана овог уговора и Цариградске конвенције, од 21. априла 1879. године.[24])

Као и у целој Турској и у Новопазарском Санџаку, и поред повлачења аустроугарских гарнизона из њега, на вест о анексији организован је бојкот аустроугарској роби. За бојкот у овоме крају заузимао се и лист „Вардар", који је излазио у Скопљу. Указујући да фирма Мехмед-паше Бајровића, најјача у Пљевљима, набавља робу у Аустро-угарској, лист је упозоравао и православне и Муслимане да у њој не купују робу, јер би се на тај начин богатио овај пријатељ Беча.[25]) Исто тако и лист „Цариградски гласник" је у два наврата, средином новембра, позивао на бојкотовање аустроугарског друштва »Ајкон« у Новопазарском Санџаку.[26]) У овом крају бојкот се јаче осетио тек у децембру. Аустроугарски конзул у Митровици, Камбауер, приписивао је то спољњем утицају, односно српској агитацији.[27]) Према једном извештају из Нове Вароши, од 1. децембра 1908. године, и тако је бојкотована аустроугарска роба ипак је доста штете за потрошаче, нарочито због високе кирије од Митровице до Нове Вароши (20 гроша за оку робе). Бојкот у Санџаку је ишао на руку шпекулантима, као што је био Аџи-бој Бајровић из Пљеваља, који је имао доста робе у магацину, па је знатно подигао цене. Цене је подигла и фирма „М. П. Бајровић и Комп." у Прибоју. Иначе у Прибоју, како је јављао учитељ Радивоје Орловић, бојкот се добро одржавао.[28])

Упоредо са бојкотом робе дошло је и до организовања протестних митинга. На подручју Новопазарског Санџака одржано је неколико митинга. Становници Андријевице и Берана одржали су митинг против анексије у Беранима, код манастира Ђурђеви ступови. За овај митинг Павле Чубровић је добио од министра спољних послова Црне Горе упутства какав став треба заузети. Главни збор за Санџак одржан је у Сјеници, у главној џамији. На збору су били представници Пљеваља, Пријепоља, Новог Пазара, Сјенице, Берана, Рожаја, Бијелог Поља и Нове Вароши. Донета је резолуција у којој се, поред осталог, тражи од Отоманске империје да пошаље тридесет хиљада пушака с муницијом, да би се формирала народна војска за борбу против Аустро-угарске. На збору су се чули и поклици: „Рат Аустрији"![29])

Сем бојкота, у Санџаку су се уписивали добровољци. У Новом Пазару упис добровољаца почео је првих дана новембра, а добровољци су и Срби и Муслимани. Исто тако раније омладина Пљеваља испољавала је велико одушевљење и спремност за рат против Аустрије. Директору српске гимназије П. Косовићу, многи су се јављали за упис у добровољце и прелазак у Србију. Косовићу су долазили ради истог и неки сељаци, а један од њих је изјавио да ће довести сто људи спремних да пређу у Босну пошто би се претходно наоружали.[30])

Када су почели контакти Палавичинија и Порте око анексије, амбасадор је одмах увидео да се младотурци не задовољавају уступањем Санџака и да сматрају недовољним то што је Беч понудио земљу за терито-

вање интегритета царевине, без сагласности осталих сила.[31]) Младотурски лист »Sarî-i-Umet« писао је 4. новембра да је Аустро-угарска повукла своје трупе из Новопазарског Санџака да би доказала како нема намеру да продре у Солун, али да историја аустријско-турских односа показује колико је Аустрија штетила Турској. Лист истиче да је анексија немилосрдан ударац по турској утроби у тренутку када је ова покушавала да се консолидује после збацивања тираније, па се зато не сме веровати, наравно, пријатељским аустроугарским изјавама, а затим закључује да из настале ситуације треба извући што више користи и да би било наивно веровати да ће се Аустро-угарска заувек одрећи продора према Солуну.[32])

Пре него што је Аустро-угарска прихватила политичке преговоре са Портом о босанском проблему, Ерентал је истицао, у случају одбијања Турске да призна анексију, да ће поставити противзахтев: накнаду за избеглице, за касарне у Санџаку у току 30 година, изградњу путева и сл.[33]) Аустроугарски министар је наглашавао да турски захтеви за финансијске компензације немају никакав правни основ. Чак ни из турског аспекта, говорио је Ерентал, то не би имало никакве сврхе, јер би се од тога износа морали подмирити издаци за 30-годишњи боравак аустроугарских гарнизона у Санџаку, за избеглице, касарне и путеве, што би премашило износ које Турска тражи.[34])

Али, пошто су Турци били упорни у погледу финансијских компензација, Ерентал је 8. јануара 1909. године, овластио амбасадора Палавичинија да изричито изјави великом везиру да је Аустро-угарска учинила три веома важне компензације: повлачење из Санџака, понудила Турској трговински споразум и још новчану компензацију од 2,5 милиона фунти, што је Порта прихватила.[35])

И поред постигнутог споразума о анексији, проблем Новопазарског Санџака био је и даље присутан у аустро-турским ставовима. Наиме, због формулације 1. тачке анексионог споразума, која се односи на Новопазарски Санџак, и гласи: „Аустро-угарска изјављује да се изричито одриче свих својих права која су била дата у погледу некадашњег Новопазарског Санџака Берлинским уговором и Цариградском конвенцијом од 21. априла 1879. године"[36]), решење ситуације се отегло. Турци су желели да од Аустро-угарске добију гаранцију поседовања ове области, што је био и интерес Беча. Још 30. октобра 1908. године, Палавичини је у вези с писањем истицао да је турски амбасадор у Берлину изјавио да би Турска признала анексију ако би Аустро-угарска гарантовала поседање Новопазарског Санџака, као и сличних иступања на Порти, исказао мишљење да се неће много ризиковати ако се то обећа, пошто се, и онако, неће никад допустити да Санџаком завладају Србија и Црна Гора, с обзиром на санџачку железницу, претпостављајући да ће неко аустроугарско предузеће добити концесију да је изгради.[37])

Велики везир Ћамил-паша настојао је да гаранцију Аустро-угарске за поседовање Санџака понуди на тај начин, што указује Палавичинију на незадовољство Албанаца, који се по његовом тврђењу, плаше да ће Срби добити компензације на рачун тог краја, па су га албански посланици молили да од Аустро-угарске добије гаранције.[38]) На ово настојање великог

везира Палавичини је одговорио да је Аустро-угарска веома заинтересована за status quo у Санџаку и да, сигурно, није напустила своје положаје да би их препустила Србима и Црногорцима. Додао је да ће она штитити Санџак и ради повезивања босанских железница с турским, а када тај пројект буде остварен то ће бити најбоља гаранција да ова област неће припасти Србији.40) Велики везир је приметио на то, да у основи новопазарске железнице лежи веома значајна политичка идеја, да се тим стаје на пут руско-словенским аспирацијама.41)

Палавичинијева замисао да решење проблема анексије повеже са железницом и раније се јавила. Он је, чак, изградњу железнице једном сматрао као накнаду Турској, ако би Аустро-угарска добила право на њену експлоатацију за 90 година.42) Међутим, Ерентал није био за то да се санџачка железница повезује са захтевом Турске за финансијску компензацију, јер је сматрао да би тиме поново оживело неповерење према аустро-угарским намерама и био умањен ефекат који је изазвало повлачење из Санџака.43) Управо, Ерентал је показивао велику опрезност према реализацији тог пројекта. Он је знао да су младотурци, иако су дозволили да се трасирање пруге настави једно време и после револуције, против изградње железнице. А када је Музафер-паша, инспектор за трасирање ове железнице, септембра 1908. послао министру грађевина рапорт о извршеним радовима, овај је ствар одложио као секундарну за турске интересе, што је у аустроугарској амбасади изазвало велико нерасположење.44)

Иако је у време анексије ово питање било „замрзнуто" све до наведеног разговора са Ћамил-пашом, Палавичини је инсистирао на остварењу овог пројекта. Он је, одмах по објави анексије, писао Еренталу: „Санџака се одричемо, а санџачка железница биће изграђена, упркос свему, чим скупимо капитал за градњу." Одговарајући на питање руског амбасадора у Цариграду, Зиновјева, шта ће бити са железницом, Ерентал је рекао да она нема никакве везе са повлачењем аустроугарских гарнизона из Санџака45)

Поред тога што пројекти свих деоница пруге нису били готови и што ова пруга није била од већег значаја за Турску, нови режим је „замрзао" ово питање и због тога што је ово изазвало велику узнемиреност међу Албанцима на Косову.46 У једном извештају из Београда, из 1909. године, „О српској агитацији у Босни и Санџаку" аустроугарски дипломата је обавестио Беч, да је Министарство спољних послова Србије тврдило да је допринело да Музафер-паша, „разочаран у својим надама у Аустрију", заузме став против изградње железнице у Санџаку и да су младотурци у том погледу извршили притисак на њега, о чему су писали листови: »Levant Herald« и »Ikdam«.47) Амбасадор Палавичини ће после постизања споразума у вези накнаде повезивати гаранције поседања Санџака и изградњом санџачке железнице, а и с питањем превоза српског наоружања кроз Турску, што је имало веома неповољан одјек међу Албанцима. О свему овоме је говорио Ћамил-паша 24. јануара српском посланику Ненадовићу.48)

На аустроугарској гаранцији поседовања Санџака Ћамил-паша је поново инсистирао 25. јануара 1909. године, и то за три године, сматрајући да ће по истеку тог времена Турска бити довољно јака да се сама брани, чак и ако три словенске државе на Балкану склопе савез.49 Према немачком амбасадору у Бечу, Чиршком, Ерентал је заузео становиште да не мо-

жи прихвати једноставну гаранцију за турски посед у Санџаку, пошто је и Аустро-Угарска тек желела од њега, али неће ни одбацити тај захтев.[30] У вези овога, Палавичини је истакао да би Ћамил-пашина политика аустроугарској влади користила у Скупштини ради утицаја на посланике Албаније. Он сматра да би Ћамил-паша могао да изјави, иако би аустро-турски споразум био тајан, да у Санџаку Турска нема чега да се плаши. Држећи да оваква изјава не би имала никакве везе са заједничким протоколом, амбасадор је сматрао да би било веома важно да је велики везир добије пре скупштинске дебате о Босни и Херцеговини.[31]

Ерентал је радо прихватио Ћамил-пашино мишљење о тајној размени нота идентичног садржаја, у којем би се нагласило да Аустро-Угарска неће дозволити Србији и Црној Гори да запоседну и поделе Санџак, али само под условом да Турци признају интересе монархије у остварењу железничког пројекта.[32] Он је по специјалном куриру 29. јануара послао инструкције Палавичинију о својој сагласности да се размотри проблем Санџака и новопазарске железнице,[33] одбијући истовремено признање Ћамил-пашиног тражења да Аустро-Угарска гарантује статус-кво у Санџаку. Нарочито се радовао што је велики везир оценио пројект новопазарске железнице као сметњу руско-словенским аспирацијама. Истовремено са инструкцијама, Ерентал је доставио Цариграду предлоге једне тајне декларације, која је садржавала јасан и прецизан аустроугарски став о одржавању статус кво у Санџаку и о подударности аустроугарско-турских интереса у овој области. У инструкцијама амбасадору, Ерентал је објаснио да се том декларацијом излази у сусрет жељама Турске колико год је могуће, јер, ако би се отишло даље, створила би се иста ситуација као што би била она због које је Аустро-Угарска напустила Санџак. Зато се Турској нуди само супротстављање евентуалним походима Србије и Црне Горе, а не војна сарадња, пошто би, по његовом мишљењу, сваки договор о војној сарадњи био у супротности с јасном ситуацијом коју је Аустро-Угарска створила за себе и Турску тиме што се одрекла права на окупацију Санџака. У Бечу су сматрали да не би било у складу с достојанством Турске, као велике силе, ако би јој Аустро-Угарска обећала подршку, а Турска њој само „пријатељски став". Ипак, Палавичини има задатак да великог везира убеди да поменута декларација не би имала само дипломатски, него и важан војнички значај, јер би присуство аустроугарских трупа на граници Босне и Санџака, тј. у залеђу Србије, онемогућавало сваку војну операцију Србије на том подручју. За амбасадорову личну оријентацију, Ерентал је нагласио да главни разлог, што толико излази у сусрет жељама Ћамил-пашиним, лежи у томе што намерава да на другој основи реализује пројекат санџачке пруге — на темељу стратешких интереса Турске, а не као раније, на аустроугарским привредним интересима. У овом писму је нуђена Турској техничка и финансијска помоћ.[34]

Нови велики везир Хилми-паша, већ при првом сусрету са Палавичинијем, говорећи да ће поново успоставити пријатељске односе између двеју држава, тражи гаранције у Санџаку, као и његов претходник Ћамил-паша, додајући да му је он сугерисао ту идеју. Амбасадор му је одговорио да тај споразум представља забрану транзита кроз Турску војног матери-

јала за Србију, са чиме се Хилми-паша сложио, тврдећи да је управо одбио да да одобрење за транспорт 15 тона динамита.55)

Одмах после потписивања протокола о аустроугарско-турском споразуму о анексији, 26. фебруара 1909. године, Хилми-паша је повео разговор с Палавичинијем о Новопазарском Санџаку. Амбасадор му је одговорио као и пре, али одлучније: Аустро-угарска не може себи везати руке, јер би је сувише далеко одвело ако би неколико српских чета упало у Санџак и због тога Турска тражила од ње да одмах објави рат Србији. Ово што је обећао, додао је Палавичини, повољно је за Турску.56)

Када су вести о преговорима о закључењу војне конвенције, која би Турској зајемчила успешну одбрану Новопазарског Санџака,57 стигле до српске дипломатије, она им је придавала велику важност. Заступнику српског посланства Павлу Гавриловићу, један страни представник је причао да је аустроугарски амбасадор потписао не само протокол, него и тајни споразум који садржи гаранције за турско поседовање Новопазарског Санџака. Овај српски дипломата се уверио у то из раније изјаве Палавичинија да Аустро-угарска неће допустити да Санџак припадне некој трећој држави. Према Гавриловићу, та гаранција је на неки начин натурена Порти. И цариградски дописник Агенције „Ројтер" саопштио је 27. јануара Гавриловићу да је чуо како је са споразумом о анексији третирано и питање гарантовања територије Санџака. Поводом ових вести, министар спољних послова Србије, Милован Миловановић, писао је посланству у Цариграду да на сваки начин сазна има ли каквог тајног споразума између Турске и Аустро-угарске о Новопазарском Санџаку, те да о томе треба разговарати и с амбасадом Русије, Енглеске и Француске.58)

Заступник турског министра спољних послова, Габријел Норадунгијан — ефендија, упитан од стране српског представника о томе, изјавио је да то питање није било предмет преговора с Аустро-угарском и да никакав тајни споразум до данас није закључен. Он је ове вести објаснио намерама Србије и Црне Горе да на тој страни траже територијалне компензације и напоменуо да, и ако је српска страна демантовала те гласове, а посланик Ненадовић у том смислу лично дао усмену изјаву Порти, зашто краљевска влада није и писмено дала такву изјаву. Његова објашњења споразума о Санџаку, Гавриловићу нису изгледала таквим да би им требало веровати.59)

Аустро-угарска, међутим, и поред велике жеље Турске да одржи своју власт у Санџаку и да у томе има њену потпору, и поред политичких гледишта по овом питању, није желела да у свему томе буде активна.60) Ерентал је, и поред ранијих обећања, и даље изјављивао да Турска не може очекивати од Аустро-угарске материјалну помоћ у случају српског или црногорског напада на Санџак, ако она не затражи од ње одговарајућу војну помоћ у случају српске агресије у Босни. Он је и даље склапање тајног споразума с Турском у вези Санџака повезивао са захтевом за обуставање транспорта војног материјала за Србију, преко турске територије. Предлагао је да се такав тајни споразум закључи на пет година.61) Немачки амбасадор у Цариграду, Маршал, обавестио је 2. марта да су Палавичини и Хилми-паша постигли тајни споразум о Санџаку и да је потребан само при-

ставке бечке владе. Услов за тај споразум био је забрана превоза српског оружја преко турске територије.[44]

Почетком марта 1909. године аустроугарска дипломатија, за узврат обећања гаранције поседовања Санџака, настоји да обезбеди од Турске изградњу санџачке железнице и забрану превоза српског ратног материјала.[45]) Тако Палавичини инсистира код великог везира да се Турска побрине за сигурност Санџака, тако што ће почети градњу стратегијски важне пруге Увац — Митровица. Турски министри су настојали да се пасус о овој железници брише из споразума, мотивишући то што о њеној изградњи одлучује Скупштина. Палавичини је тада инсистирао јавно на пристанку турске владе. Габријел—офенџија се изговарао великим трошковима за изградњу ове пруге, али када је Палавичини понудио финансијску и техничку помоћ, турски министар је прихватио помоћ и изјавио да, када би Аустро-угарска пристала да сноси половину трошкова изградње, Турску би километар пруге стајао само 100.000 франака и Скупштина би овај предлог прихватила.[46]) Аустроугарски амбасадор скренуо је пажњу на присуство српских чета у Санџаку и на њихову везу са истакнутим турским официрима.[47])

И наредних дана Палавичини је захтевао од Габријел-офенџије да, пре размене нота, Аустро-угарска добије од Турске писмену гаранцију да војни материјал за Србију неће убудуће бити транспортован преко турске територије,[48]) указујући да је бесмислено да Турска захтева заштиту Аустро-угарске од Србије у Санџаку, а допушта слободни транспорт војног материјала за Србију, који може бити употребљен против и једне и друге.[49])

У оваквој ситуацији, у Бечу су уз неколико измена одобрили нацрт ноте у којој су се велики везир и Палавичини споразумели по питању Санџака. Као разлог за измену наводила се чињеница да се обавезе за војну подршку не може дати, пошто с турске стране нема реципрочних обавеза — да ће Турска помоћи Аустро-угарској у евентуалном сукобу са Србијом. Оставило се да Аустро-угарска одреди сама начин и средства за заштиту Санџака.[50]) Према причању Ерентала, немачком амбасадору Чиршком, Хилми-паша није био задовољан дипломатском подршком и више је волео војну сарадњу, али он није могао обећати такву сарадњу и поред најбоље воље. Истакао је да није изашао из неизвесности да би опет упао у њу, и то под тешким околностима. Обећао је да је спреман да штити границу Дрином, а Турци нека сами себе штите у Санџаку.[51]) Немци су жалили што је војна заштита Санџака замењена подршком на дипломатском пољу, јер су сматрали да би формална војна конвенција Беча и Цариграда о заштити Санџака била најбољи одговор на план Изволског о стварању балканског савеза, а то би био и крупан бедем против словенског утицаја у Цариграду. Из ових разлога Немачка је прижељкивала да се из конвенције постепено развије формални савез између двеју сила. Она се још октобра 1908. године, декларисала за евентуалну војну сарадњу Турске и Аустро-угарске у заштити Санџака од Србије. Наиме, када је Чиршки јавио телеграмом из Беча, на основу једног дописа из Париза, објављеног у »Neue Freie Presse«, у коме је стајало да је Турској, с обзиром на све јачи покрет у Србији и Црној Гори, потребна посебна заштита новостеченог Санџака.

Билов је приметио: „Што се тиче париског дописа у »Neue Freie Presse«, налазим да су у њему изражене мисли веома срећне и да је створена плима за ново зближавање Аустро-угарске и Турске."[9]) Немци су и касније покушавали да утичу на турску страну да се нагоди с Аустро-угарском. Када је 18. марта турски министар спољних послова, Рифат-паша, боравио у Берлину, избегао је да било шта изјави поводом примедбе Билова да би „Турска требало да се споразуме са Аустро-угарском о гаранцији за Санџак", наводећи да није довољно упућен у то питање, али да придаје велику важност добрим односима с Аустро-угарском.[10])

Пошто Аустро-угарска није пристала на војну заштиту Санџака, Хилми-паша и Габријел-ефендија траже 10. марта да она подржи Турску на конференцији, на тај начин што ће изјавити да не дозвољава да се расправља о овој области.[11]) Како до конференције није ни дошло, решењем анексионе кризе, било је решено и питање Новопазарског Санџака.

ФУСНОТЕ

1. Нико С. Мартиновић, Новопазарски Санџак у анексионој кризи, Међународни научни скуп Велике силе и Србија пред први светски рат, САНУ Београд 1976. године, 541—548; Исти, Отпор народа у Црној Гори против анексије Босне и Херцеговине, Југословенски народи пред први светски рат, САНУ, Београд 1967. 497—512; M. Ninčić, La crise bosniaque (1908—1909.) et les puissances européennes, Paris 1937.; Љиљана Алексић—Пејковић, Односи Србије са Француском и Енглеском 1903—1914. Београд 1965.; Владимир Ћоровић, Односи између Србије и Аустро-угарске у XX веку. Београд 1936.

2. Касим Исовић, Аустроугарско заузимање Новопазарског Санџака 1879. године, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, књ. IX, Сарајево 1958. 109—132.

ЈАБЛАН 3. 11. НОВОПАЗАРКИ ЗБОРНИК

3. Владимир Шувак, Дипломатска историја централних сила 1878—1908., први свезак, Загреб 1938. 50—70.

4. Васа Чубриловић, Србија и Аустрија у XIX веку, Међународни научни скуп „Велике силе и Србија пред први светски рат", Београд 1976. 23—24.

5. Андрија Радовић, Аустроугарски планови против Србије у вези са анексијом Босне и Херцеговине, Југословенски народи пред први светски рат. Београд 1967. 798—799.

6. Исто, 805—806.
7. Исто, 807

8. Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise bis zum Kriegsausbruch 1914., tom 1. Wien und Leipzig 1930.,

9 К. Б. Виноградов, Bosni(ski)j krizis 1908—1909. гг—Пролог первой мировой войны. Л. 1964., 75—77; OUAP, I, бр. 29

10 OUAP, I бр. 29

11 К. Б. Виноградов, н. д. 76

12 Андрија Раденић, н. д. 807

13 К. Б. Виноградов, н. д. 75; ÖUAP, I, бр. 32; Владимир Ћоровић, н. д. 132—133.

14 Haus-Hof-und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv, Türkei XII, Karton 196, Jenikej, 10. VIII 1908. br. 261 (У даљем тексту HHStA, PA).

15 ÖUAP, I, бр. 34

16 Исто, бр. 40; К. Б. Виноградов, н. д. 85

17 ÖUAP, I, бр. 46

18 Исто, бр. 47

19 Исто, бр. 53

20 Исто, бр. 75; Владимир Шулек, н. р. свезак други, Загреб 1909.

21 В. Шулек, свезак II, 16 и 17.

22 ÖUAP, I, бр. 75.

23 Исто, 99

24 К. Б. Виноградов, н. д. 95

25 „Вардар", 19. X 1908. бр. 8

26 „Цариградски гласник", 7. X 1908. бр. 44; Исто, 31. I 1908. бр. 45

HHStA, PA. Konsulate XXXVIII, K. 386, Митровица, 24. I 1909. бр. 5

28 Дипломатски архив СИП-а, Београд, Просветно-политичко одељење 1908. Ред 95, Нова Варош, 19. 12. 1908. бр. 164. (У даљем тексту ДАСИП. Сви датуми су према датумима из концептфонда).

29 Исто, ПП. О. 1908. ред 1480, Ниш, 2. X 1908. бр. 5553 пов.

30 Исто, 1908. ред 40, Плевља, 4. X 1908. бр. 5728.

31 ÖUAP, I, бр. 306

32 HHSTA, PA. XII K. 313, Konstantinopel, 4. XI 1908. бр. 90

33 ÖUAP, I бр. 718

34 Исто, бр. 754

35 Исто, бр. 863

36 Исто, бр. 865

37 Ђорђе Јоксић, Новопазарски Санџак, Дело, 1910. књ. 52, 62

38 ÖUAP, I бр. 452; Владимир Ћоровић, н. д. 260—261

39 Димитрије Ђорђевић, Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице, Историјски часопис VII 1957, 241

40 Исто, 50

41 ÖUAP, I бр. 997

42 Исто, бр. 723

43 Исто, бр. 754

44. Димитрије Ђорђевић, н. д. бр. 236—237

45 Исто, 239

46 Богумил Храбак, Османлијско царство младотурска и Србија 1908—1912. године, Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1976. године.

47 ÖSTA, Kriegsarchiv, Türkei, бр. 78. Документ је под насловом „Српска агитација у Босни и Санџаку" без места и времена настанка.

48 ДАСИП, П. О. Ф. VIII к/б-I, Цариград, 11. I 1909. пов. бр. 20

49 ÖUAP, I, бр. 921

50 Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914., Berlin 1926—1928, BD. 26/II br. 9295

51 ÖUAP, I, бр. 921

52 Димитрије Ђорђевић, н. д. 261; В. Ћоровић, н. д. 261—262

53 ÖUAP, I, бр. 948

54 Исто, бр. 996

55 Исто, бр. 1063

56 Владимир Шулек, књ. II, 38

57 DASIP, P. O. F. VIII P/6 - I, Carigrad 14. II 1909. пов. бр. 97.

58 Исто, Цариград, 16. II 1909. пов. бр. 105 стр. пов. 59

59 ÖUAP, II, бр. 1069

60 Исто бр. 1104

61 GP BD. 26/II бр. 9270

62 Владимир Шулек, књ. II, 38

63 ÖUAP, II, бр. 1105; Димитрије Ђорђевић, н. д. 241

64 Исто, бр. 1106

65 Исто, бр. 1144

66 Исто, бр. 1168

67 ОР 36/II бр. 9272

68 Исто, бр. 9275

69 Исто, бр. 9271

70 Исто, бр. 9273

71 ФЦАР, II, бр. 1169; В. Поповић, 260—261

72 Исто, бр. 1218

Др Ејуп Мушовић

СЈЕНИЧКА НАХИЈА У XVI ВЕКУ

Попис села сјеничке нахије

Сјеничка нахија у XVI веку припадала је новопазарском кадилуку, а овај Босанском санџаку, касније пашалуку.

Дефтер о попису Босанског санџака с краја XVI века, недавно је превео Адем Полимац из Сарајева и његов оригинал, који није публикован, налази се у Академији наука Босне и Херцеговине у Сарајеву, а овај део који се односи на новопазарски кадилук, у Завичајном музеју у Новом Пазару.

У овом турском попису села сјеничке нахије побројана су села и засеоци у сјеничком крају и њих је укупно 65. Села су појединачно обрађена: наведена имена домаћина, поседника и баштиника, као и врсте прихода и обавезе изражених у новцу. Уз лично име домаћина уноси се и име његовог оца.

Како наслов овог пописа гласи: „НАХИЈА СЈЕНИЦА У САНЏАКУ БОСНА", а испод њега стоји „ВЛАСИ", то се има утисак да се ради само о попису влаха. Ово нас одмах ставља пред дилему и размишљање да ли су сви пописани били заиста само власи и ко су били ти власи? Да ли су ти власи нека етничка посебност, или су тиме означени сточари, и земљорадници, што је највероватније, то је за сада врло тешко рећи. Могуће да је то само попис влаха, јер су они знатно поштеђени од Турака великих пореза због тога што су чинили Турцима одређене услуге, служећи им као војнички редови: дербенџије, војници и сл.

Ко су власи?

Почев од XII века, а по опису византијске принцезе Ане Комнине, под власима се на Балкану подразумевају сточари. Тим именом су означавани у доба Немањића па и у турско доба. У Душановом законику власи су називани сточари...

Хрисовуљом манастира Бањске, краљ Милутин забрањује Србима да се жене са влахињама. До друге половине XIV века власима је забрањено да се мешају са Србима. Гледано с те стране власи су можда етничка посебност, а не само сточари.

Етнички гледано власи су староседеоци, првобитно романизовани, а после досељавања Словена на Балкан, у великом броју и словенизирани, претопљени у словенску масу. Светозар Георгијевић наводи да су власи Србије потонули у „море словенско" и да је „крај Деспотовине (1459.),

могло би се рећи, бар и крај власима у етничком пореклу и језичком погледу"[1].

Са турским освајањима Балкана власи су „постали освајачу савезник и елеменат необично важан за учвршћивање турске власти над западним деловима српске државе, а онда, у првој половини XV века и у Деспотовини"[2]. Мислим, да су Турци, долазећи на Балкан, прихватили термин „влах" као занимање, подразумевајући под тим сточаре и земљораднике и да су термин „влах" наследили од покорених народа. Тешко би било прихватљиво да су они под власима подразумевали народ са посебним етничким обележјима. Ово утолико пре, што је скоро невероватно да би се власи могли одупрети словенском асимилационом процесу, после много векова, и да су се у тако великом броју могли очувати, конкретно на овом подручју. Осим имена, нису нам оставили никакве друге податке који би указивали на неко друго значење. Према томе прихватљиво је мишљење да су турски пописивачи сјеничке нахије у XVI веку, говорећи о власима, мислили на сточаре и земљораднике.

Чак и у новије време у употреби је термин влах, а да се њиме не означава етничка припадност. Влах у разним крајевима има и различито значење. У далматинским градовима влахом се означава сељак, као човек нижег социјалног положаја у односу на грађанина. За становнике далматинских острва то је сваки сељак на копну. За Муслимане Босне и Херцеговине и Црне Горе влах је сваки онај који не припада муслиманској вери[3].

Ево тог пописа села сјеничке нахије из XVI века:

1. Село ВРХ СЕНИЦА, у нахији Сјеница (стр. дефтера 68)

Кнез Маринко Јованов; баштина Павла сина Вукашинова; баштина Вукомира, у посједу Павла Вукашинова; баштина Секула, у поседу Павла Вукашинова; баштина Братуше у поседу Вујице Петрова. Баштина Љубеше Вукашинова; баштина Вукодрага сина Петрова; баштина Станка, сина Вукосава; баштина Драгише Димитријева. 200. Баштина Миливоја Богданова; баштина Богдана, сина Маркова; баштина Драже, сина Станилова; баштина Душана, сина Степанова, баштина Петра, сина Добросава; баштина Вука Радоње; баштина Боже Радулова; баштина Вука Новакова; баштина Стефана Николина; баштина Вукоја Стојкова; баштина Стојка Вукова; баштина Вукашина Вукчина; баштина Хранка, сина Радована; баштина Раде Тодорова у поседу Рајана; баштина Вука, сина Радосавова; баштина Огњена Вукова; баштина Ранка, сина Огњенова; баштина Петра сина Радоње; баштина Вучете, сина Вукова.

Кућа: 25 по 320, кућа : 2 по 200. Кнез : 1

ВРСЈЕНИЦА је истоимено село јужно од Сјенице. Име је словенско и требало би да значи: изнад Сјенице. Помиње се још у XIII веку када

---

[1] Светозар Георгијевић, Власи у средњовековној српској држави, «Нишки зборник» бр. 6, Ниш 1978, 124

[2] С. Георгијевић, цит. дело, 128

[3] Речник српскохрватског књижевног језика I, Нови Сад — Загреб 1967, издање, стр. 399

је краљ Урош I Немањић, имао своје дворе „на Врсеницах". По попису из 1455. године ово село је имало 5 домова и једну удовицу. Године 1912. имало је 7 српских и 10 муслиманских кућа. Ага тог села био је *Абдулага Балеровић* из Сјенице, а живео је у Новом Пазару. Српске породице које су тада живеле у селу су: *Луковићи, Вуковићи и Славковићи*. Најбројнија породица која је имала 20 чланова била је породица *Лалића Луковића*. Године 1961. Врсјеница је имало 389, а 1971. 319 чланова.

2. Село СРЕДЊИ ЛОЗНИК, другачије БАГАЧИЋЕ, нахија Сјеница (стр. деф. 68)

Манојло кнез; Лазар Павлов, примићур; баштина Ивана Вучетина; баштина Вукадина Радована; половина баштине Вука, сина Радомана, у поседу Миле Вукове — 150. Баштина Божића и Богдана, Јованова; баштина Радивоја Петрова; баштина Боривоја Радосава, у поседу Радоја Божића; баштина Радојице Вукасова у поседу Раика Радојичина; баштина Вучкова у поседу сина му Вука; баштина Вулића, у поседу Војкана Вукова; баштина Михаилова у попа Радоње; баштина Павла Грубачина, примићур у селу Житник.

Кућа: 8 по 320, кућа: 1 по 150
Кнез 1, примићура 2

Село ЛОЗНИК у сјеничком крају са тим именом данас не постоји.

Временом се име изгубило и остало само БАГАЧИЋЕ, које се налази северозападно од Сјенице.

У првом турском попису 1455. године ово село убележено је као Горњи и Доњи Лозник и тада је имало 5 домаћинстава, једну удовицу, а приход му је износио 377 акчи. По попису 1912. године у Багачићу је регистровано пет српских и пет муслиманских кућа. Године 1961. било је у том селу 686, а 1971. 617 становника.

3. Село ДРАЖОВИЋЕ, другачије ЗНОЈНИЦЕ, (стр. деф. 68)

Симун Николин, кнез; баштина Милована, сина Момчилова; баштина Живка, сина Радојевића, баштина Поупа, сина Вучићевића; баштина Вукосава Божића; баштина Вукоја, сина Вукова; баштина Милашина, сина Казимирова; баштина Божић Вукмана у поседу Михаилова: баштина Вукосава Радосава, у поседу Османа Мехмедова; баштина Вујице, сина Миха.

Кућа: 9 по 320, кнез 1

Сада постоји код Сјенице село Дражевиће које се првобитно, како нам овај попис показује, звало Дражовиће или Знојнице. У ранијим пописима, оним из 1455. и 1528. Дражевиће се зове РИТУЦА (Горња, Средња и Доња Ритуца).

Пописом од 1912. године Дражевиће није уведено. Овај попис вршили су учитељи и задатак им је био да попишу само српска села и

домаћинства у њима. Због тога је изостао попис села у којима су живели Муслимани. У селима где су живели једни и други, српска домаћинства су набројана, а муслиманска само бројчано дата. Према томе, да се закључити да је Дражевиће било насељено Муслиманима, као што је био случај и са другим селима сјеничког краја, која нису поменута у попису од 1912. године.

4. Село КРСТАЧЕ

Реке Сеница и Јошаница, које се налазе у близини горе наведеног села, врло често надолазе, па је тамо промет врло отежан. Народу тога села је стављено у дужност да изгради мост на реци и да га по потреби оправља и одржава, тако је предложио кадија Новог Пазара, а у накнаду за то, пошто плате сургумате, да се изузму (муафијет) од службе у коњу војводе, черахорлука и осталих текјалифа. У томе смислу је издат царски емри шериф од шевала 998, 22. VIII 1590. године.

На основу цитираног емри шерифа, у новом дефтеру су задужени да поправљају и одржавају ту ћуприју, а у накнаду за то изузети од службе у војводину коњу, черахорлука и осталих текјалифа.

Мило Стојоја, кнез; Филип Радојев, примићур; баштина Рајина Вукова; баштина Јапећија Вурина; баштина Милојеја Живкова; баштина Радосава Вукашина; баштина Зиминкина, сина Јованова; баштина Павла сина Радосавова; баштина Миле Грујова; баштина Петра Радоњина; баштина Радивојева, сина Страхињина, у поседу Славе Радића.

Кнез 1, примићур 1. Кућа: 9 по 320.

Село Крстаче не постоји данас у општини Сјеница. Постоји планина Крстача, испод Тријебина. Међутим, тамо нема никаквих река, те се назив не би могао односити на то место. Постоји село Крстац на ушћу Вапе у Увац. Мало даље од Крстаца тече и Кањевска река. Мислим да је у питању село Крстац, али је пописивач или погрешно, или, приликом срећивања материјала помешао имена река називајући их Јошаницом и Сјеницом, мислећи при том на реке Вапу и Увац, а можда и на Кањевску реку. Ова последња носи такво име тек од почетка XIX века, а њено раније име, нама је непознато. Сигурно да је село Крстаче из овог пописа, данашње село Крстац.

5. Војнуци села ЧАЈКОВИЋИ, нахија Сјеница (стр. деф. 68)

Храк Огњанов, кнез; Милета Радосавов, примићур; баштина Радосава Живкова; баштина Давида Тодорова; баштина Степана Јанкова; баштина Радојице Вукмирова; баштина Радула Милутинова; баштина Јована Вукумирова; баштина Гаврила Давидова; баштина Вукосава Михајлова; баштина Вујице Перарадова, баштина Драгоша Радојева, баштина Ивана Дејановић; баштина Николе Јовкова; баштина Рајука Станкова, баштина Јована Вукова; пола баштине Звонка Радунова — 150. Баштина Терезанова сина Радованова; баштина Борјана, сина Саве; баштина Марка, сина Цветова; баштина Ивана, сина Перановића; баштина Јована Радојице у

поседу Малије челебије; баштина Радојице Радосава, у поседу Радоја — примићура; баштина Вујице Славка, у властитом поседу;баштина Грујана Радманова, у поседу Јована Вукмировић; баштина Радулова у поседу Вуксана Михаилова; баштина Рајице Вукашина, у поседу Данила Тодорова; баштина Славице Милосава, у поседу Ивана Дамјанова; Баштина Драгоша, сина Радојева; баштина Радосава... у поседу Димитрија Радосава; баштина Радивоја Вукашинова, у поседу Радојице Вукмирова; баштина Јанка Вучића, у поседу наведеног Вујице; баштина Малића Петкова, у поседу Николе Јованова; баштина Матије Говеде, у поседу сељана; баштина Вукајла Јованова, у поседу Радосава, сина Иванова; баштина Радојице Поповића у поседу Милоше Радосава; баштина Петка Радманова, у поседу Вукаша, сина Михајлова; баштина Вукашина сина Драгојла, у поседу Вука Вукашинова; Земин Ратина Милвалово и Саве, сина Маринова, у поседу Милије Косулова — ,15. Баштина Звонина, сина Иванова у поседу Вујице... — 40.

Кућа: 46 по 315, кућа: 1 по 150, кућа: 1 по 40, кућа 1 по 520. Кнез 1, примићур 1

6. Село ЧАЈКОВИЋИ — ДЕРБЕНД

Становници овог села чувају дербенд (кланац). У старом дефтеру је записано да се у накнаду за њихову службу, а пошто измире ресми филурију, изузимају од аваризи диваније, текјалифи урфије и текјалифа сахибхбстових. Тако је преведено и у новом дефтеру.

Баштина Вукића, сина Радовинова; баштина Пурала, сина Вуковог; баштина Радосава, сина Лукина; Драгојло Радулов, примићур; баштина Гвоздена, сина Звонкова; баштина Михајла сина Радосавова; баштина Петра, сина Вучетина; баштина Малиноја, сина Радинова; баштина Звонка, сина Никосина; баштина Момчила, сина Радојице; баштина Маје, сина Тодорова; баштина Вукашина, сина Филипова; баштина Манојла, сина Миладинова; баштина Вука, сина Радосалова; баштина Николе, сина Богунова; баштина Вучка, сина Радосава; баштина Ратка, сина Ратинова; баштина Вукдрага, сина Звонијанова; баштина Драгића, сина Жаркова; баштина Обрадова, сина Вукашинова; баштина Луке Маркова; баштина Павла, сина Новакова; баштина Рајка, сине Ђурина; баштина попа Вукиче у властитом поседу; баштина Петра Вукадрагова; баштина Радојице, сина Грујичина; баштина Томе, сина Вујичина; баштина Дамјана, сина Радованова; баштина Ђурђице, сина Вујина; баштина Рајка, сина Николина; баштина Вујина, сина Дамјанова; баштина Радојка, сина Милића; баштина Смољана, сина Добрилова; баштина Славоја, сина Радојева; баштина Јанчете, сина Радојичина. Баштина Ратка Радојичина. Пола баштине попа Добрила — 150. Баштина Иванчина Јабланова у поседу сељана; баштина удове Ђурине у поседу сељана; баштина... у поседу сељана; баштина... у поседу сељана; баштина Милоша Ђурина; баштина Богдана, сина Николина; баштина Драгиње у поседу Драгоја; баштина Радивоја Вукића у поседу сељана; део баштине Вукдрага Радојице у поседу кнеза Вучића. Отсеком — 50. Вукдраг Ратков, Вучић Милић.

Кућа: 48 по 315, кућа: 1 по 150, кућа: 1 по 50. Кнез 1.

Село Чајковина се помиње у попису из 1455. године, са 7 домаћинстава, једном удовицом и приходом од 690 акчи. Припадало је тимару (феуду) кавкадије Тогана, гулама Иса бегова.

По попису из 1528. године, видимо да за село Чајковину постоји и други назив ЛОПИЖЕ. То значи да је у питању данашње село Лопиже код Сјенице. По попису од 1912. године Лопиже је велико село са 53 домаћинства и 95 писмених у селу. Ово је због тога што је у Лопижама радила једна од првих основних школа за неколико суседних села. Породице које су 1912. године живеле у селу Лопижама биле су: Радовићи, Шекуларци, Кнежевићи, Вранићи, Велимировићи, Ољачевци, Мрвићи, Тубићи, Сојчићи, Лопићи, Трнови, Секулићи, Крипановићи, Зеленкаве, Мирослављевићи, Раковићи, Мрдаци, Кнежевићи, Васојевићи и Недовићи, Најбројнија је била породица Василија Вуковића са 25 чланова.

Године 1961. у селу је било 317, а 1971. 251 становника.

7. Село РАСПОГАНЧИ, нахија Сјеница (стр. деф. 68/69)

Вучић Радан, примићур. Баштина Јована Стјепанова, у поседу Раша Радовића, (узета од теније Мрфије /аушф/?; баштина Марка, сина Ивангелова: баштина Марка, сина Вукова; баштина Вукмана Милошева, у поседу сина му Славе; баштина Милована, сина Радојева; баштина Вујице сина Драгишина; баштина Симонова Петкова; баштина Огњена сина Драгишина; баштина Херака, сина Вукашинова; баштина Рајка, сина Јованова; баштина Бранка, у поседу Живка Радосавова; баштина Вујице, сина Маринова; баштина Милете, сина Рајова; баштина Вука Радоње, у поседу Марка Вукосова; баштина Радоње Смољанова, у поседу сољана, сада у Мустафа чауша, годишње 100; баштина Богданова, у поседу Огњена Драгишина; баштина Божидара Михаилова, у поседу наведеног Огњена Драгишина; баштина Радоја Миладинова, у поседу Вујице Радојева; баштина Ђорђева, у поседу споменутог Вујице Радошинова; баштина Радикова, у поседу Вујичину, у споменутог Вучића; баштина Вукашинова, у поседу сољана, па у Вукомира Вурова; баштина Јована Петкова, у поседу сољана; баштина Добрине Стојанова, у поседу сољана; баштина Радулова, у поседу Миле Радоњина.

Кућа: 24 по 315; кућа: 1 по 100. Примићур: 1

По попису из 1455. године Распоганчи има седам домаћинстава, са приходом од 536 акчи.

Године 1912. село Распоганчи припадало је Елмазбеговићима, агама из Новог Пазара. У селу је било 11 домаћинстава хришћана и сви су били чивчије.

Сада у селу распоганчи живи 360 становника.

8. Село ЖИТНИ, зеамет кнеза Вука, сина Радакова, нахија Сјеница

Примићур Ђуро Миланов; баштина Милоша сина Ротина; баштина попа Мркша; баштина Совка Радојева; баштина Вукомира сина Бранкова; баштина Илије, сина Рајчетина; баштина Радоње, сина Јаксете; баштина

Бранивоја, сина Радивојева; баштина Рајина, сина Вукашова; баштина Драјшина сина...; баштина Душана, сина Маленше; баштина Радула, сина Михајлова.

Кућа: 11 по 315. Примућур : 1

Село Житин, како је то регистровано у овом попису, је данашње Житниће. Под тим, дакле, пуним именом помиње се у оном првом попису из 1455. године када је имало десет домаћинстава, а приход му је износио 818 акчи.

Како су 1912. године у том селу живели Муслимани није извршен попис села.

По попису из 1961. године у Житнићу је било 639 становника, а 1971. године 642.

9. Војнуци села МИЛАДОВИНЕ

Пошто житељи наведеног села плате своје порезе, они чувају дербенд, а у накнаду за своју службу изузети су од аваризи дивание и текјалифа мери - дива. У старом дефтеру они су изузети (муаф) па је тако и у нови дефтер уведено.

Баштина имена Живадина у поседу Рајка, а сада у сина му Вука. Изузета од пореза. Никола Звонков, примућур. Баштина Јованова, у поседу Саве сина Петрова; баштина Радојева... Радојевић; баштина Рајичина сина... у поседу Луке Дојчинова; баштина Јована Гвозденова, у поседу Пауна Јовилова; баштина Драгојла, сина Вукдрагова; баштина Мирчете, сина Вујинова; баштина Милојевић, сина Радисава, у поседу Милоша Милојчина; баштина Петрова, у поседу Ђуре Петрова; баштина... у поседу Радивоја Рајкова; баштина Радоње, у поседу Вукоја, сина Радоњина; баштина Миланкова, у поседу Милка, Радосава и Богдана; лигатур Грдоје. Паунов — 100; баштина Вујина Звонкова; баштина Огњана сина Радоње, у поседу Драгоја Огњанова; баштина Саве Петрова; баштина Петра Никовића у поседу сељана.

Село Миладовине помиње се и у попису из 1455. године (Доња Миладовина) са пет домаћинстава.

Село Миладовине је данашње Горичеће.

10. Војнуци села ГРИВЦИ, нахија Сјеница (стр. деф. 69)

Никола Радивоје, примућур; баштина Срђанова, у поседу Радула Ђурина; баштина Пауна Михаилова; баштина Вукдрага Паунова; баштина Драгојла, сина...; баштина Вучића, сина Рајчете; баштина Радосава Радишинова; баштина Вукашина Јанкова; баштина Вучића Вукова; баштина Михаче Јованова; баштина Жарка Радојевић; баштина Јована Рајкова, у поседу Мирка Славишина; баштина Раде, сина Радишова; баштина... Радојчина у поседу Велије - мутевелије; баштина Рајка... сина...

Кућа: 17 по 315. Кућа: 1 по 100. Примућур: 1

Ни у ранијим ни каснијим пописима нема овог села у сјеничком крају. Према томе не знамо које би то село могло бити

11. Село ГОРЊА БРИЈЕСНИЦА, наведено као војничко — (стр. дефтера 69)

Баштина Раде Звонкове; баштина Милуна Смољана, у поседу Радула Вујинова; баштина Иве сина Радојице; баштина Радојице сина Радосавова; баштина Радошина сина Славоје, у поседу. . . сина Радоја; баштина Живка сина Вукића; баштина Вучића Миланинова; баштина Радула сина Славоје; баштина Драгише Миљкова;

Кућа: 9 по 315.

Село под именом Бријесница не постоји у сјеничком крају.

12. Војнуци села ДУРЊИЦЕ, нахија Сјеница (стр. деф. 69)

Јован Живков, кнез; Милета Лалета, примићур; Земин Радмана Вукова, у поседу Махмуда, примасника војске — 200. Баштина Рајка Стојанова; баштина Рајице Радоње; баштина Добрице Вукојева; баштина Славоја Радоње; баштина Рајина Хранисова; баштина Радивоја Ралета; баштина Славе Вукашинова; баштина Звонимира Вукашинова; баштина Рајина Вукдрагова; баштина Петка Јакшина; баштина Павла Павића; баштина Рајчете Радоњина; баштина Павла Мирјана; баштина Радула Милкова; баштина Вучића Милошева; баштина Вукадина Вучкова; баштина Радивоја Јованова; баштина Грдана Радулова; баштина Вучка Јованова; баштина Радоја Живкова; баштина Вукосава Павлова; баштина Милоша Радованова; баштина Милоша Живкова; баштина Живка Радманова; баштина Рата Радојева; баштина Павла Радоњина; баштина Милоша Вукова; баштина Петка Радоњина; баштина Вука Николина; баштина Костадина Радулова; баштина Новака Вујадина; баштина Вукмана Бојанова; баштина Милана Николина; баштина Рајка Вукова; баштина Лазе Павлова; баштина Радина Радојева; баштина Милоја Јованова; баштина. . . Вујинова; баштина Исидора Довлића; баштина Рајка Радојева; баштина Вукдрага Николина; баштина Вукмана Николина; баштина Павла Маринкова, баштина попа Милоша, у поседу Леке Вукманова; баштина попа Павла, у поседу Славе Вукашинова; баштина Вукача, сина Вукодрага, у поседу Звонимира Вукашинова; баштина Вукоја Радосава, у поседу кнеза Јована; баштина Радосава Тодорова у поседу Милете Славишина; баштина Славише Радулова, у примићура Милете; баштина Сокол Пирије, у поседу Павла Павлића; баштина Милоша Радоње, у поседу Рајчете Радоње; баштина Бранка Радојева, у поседу Радула Јанкова; баштина Марка Радојева, у поседу Вучића Милошева; баштина Николе Вујинова, у поседу Вукашина, сина Вучкова; баштина Рајице Огњанова, у поседу Радована сина Јованова; баштина Вучете, у поседу наведеног Радована; баштина Вука Радосава, у поседу наведеног Јована Радованова; баштина Радоја Радосава, у поседу наведеног Радована Јованова; баштина Радула Драгића, у поседу наведеног Јована Радованова; баштина Радоја Радосава, у поседу наведеног Радована; баштина Радула Драгића у поседу Грдана Радулова; баштина Хасана, сина Абдулахова, у поседу Грдана Радулова; баштина Венка Јовенова; баштина Павка Маркова, у поседу Радо-

ја Иванова; баштина Рајка Радакова, у поседу Вукосава Павлова; баштина Радина Дошлића, у поседу Петка Радоње; баштина Радоја Радивојева у поседу Костадина, сина Радинове; баштина Радула сина Малетина, у поседу Милана Николина; баштина Звонка Ђурина, у поседу Милоја Јованова; баштина Угљеша Дошлића, у поседу Милоја Јованова, горе наведеног; баштина Николе Хрељина, у поседу Миладина Новкова; баштина Радосава Вукаче, у поседу Бранка Вујинова; баштина Перила Радосава загатур; баштина Пруђиње Ливаде, у поседу Алекса Новакова; баштина Сребе Дошлића; баштина… Дошлића, у поседу сељана.

Кућа: 76 по 315. Земин: 1 по 200; ковач 1, примићур: 1, загатур: 1.

Као што се види село Дурница је врло велико и по броју домаћинстава једно од највећих у сјеничкој нахији.

Под именом Дурница село не постоји у сјеничком крају. Међутим, постоји село Дубница и највероватније да је у питању то село.

По попису 1961. године у Дубници је живело 475, а 1971. године 449 становника.

13. Село ЛОЗНИК другачије ГОРЊИ ЛОЗНИК, нахија Сјеница (стр. деф. 69/70).

Радивоје Рајков, примићур; баштина Петка Лукина; баштина Новака Радулова; баштина Вујина Радованова; баштина Миливоја шаромана; баштина Рајка . . .; баштина Вука Вукосављевића, у поседу Живка Николина; баштина Вукојева, у поседу Радивоја Рајкова; баштина у поседу сељана.

Кућа: 8 по 315. Примићур: 1.

Село Лозник у сјеничком крају помиње се и у попису из 1455. године, а у попису из 1528. године наводи се да је за Лозник други назив Багачиће. Према томе у питању је данашње село Багачиће, северозападно од Сјенице.

Пописом од 1912. године регистровано је у Багачићу пет српских и пет муслиманских домаћинстава.

Године 1961. у Багачићу је било 686 а 1971. године 617 становника.

14. Село ГОРЊА БРЊИЦА, дербент у нахији Сјеница

„Житељи горе наведеног села чувају страшни и опасан кланац звани Барче. Све дотле док не буде штета по имовину чију било или безбедност по животе. У накнаду за ту њихову службу, нека се изузму од авариси дивание, текјалифи шерифије, као и нових текјалифа који стоје у вези са сипахилуком. Тако стоји моја царска одлука која им је дата, па је тако пописано и у старом дефтеру. На основу тога тако је пописано и новим дефтером“.

Баштина Живка, сина Вукашинова; баштина Огњенова, сина Рајкова; баштина Миришка, сина Степанова; баштина Павка, сина Мијана; баштина Звонка, сина…; баштина Томе, сина Милана; баштина Томе, сина Лукача; баштина Вукоја, сина Радоја; баштина Мијо, сина Димитрија;

баштина Миладина, сина Радивојева; баштина Луке, сина Рајчете; баштина Петке, сина Јањићија; баштина Вучка, сина Михајлова; баштина Михаила Радова, у поседу наведеног Вучка; баштина Вујине, сина Богданова; баштина Вукашина, у поседу Радула Вујинова; баштина Лукача, у поседу споменутог Радула, сина Вујинова; баштина Станише Лекина; баштина Милојла, у поседу Маринка Степанова; баштина Вукдрага, у поседу наведеног Вуке Рајчетина; баштина Дулаче Рајчина, у поседу Петка Јањића; баштина Гвоздена, у поседу Николе Божића; баштина Вука… у поседу Давида, сина Абдулахова; баштина Звонкова, у поседу Асмеда, сина Бали - детета; баштина Вучка Вуращина, у поседу Хаџи Мустафе; баштина Жаркова, у поседу Вука, сина Милошева; Земин Вукомиров, у поседу Радоње и Вуче, сада у Чадаваге са делом Радојчиним; баштина Грубаче Радивојева, у поседу Михаилова, сина Видојева. Милош Вујинов, примућур, настањен у селу Горачићи.

Кућа: 27 по 315, земин: 1 по 150. Примућур: 1

Село Брњица у општини Сјеница је доста велико село, а турски пописи показују да је и врло старо и да је због свог положаја играло врло значајну улогу у прошлости. Кроз Брњицу је пролазио пут, вероватно овај дубровачки или босански, а све до краја XIX века то су биле најзначајније средњобалканске комуникације. Брњица је у време овог пописа (крај XVI века) била под шумом. Да је ово село смештено с једне и друге стране клисура кроз коју тече Брњичка река, то се зна. Судећи по овом и другим дефтерима једно од најопаснијих места од хајдука, који су пресретали караване био је брњички кланац. У Брњици је била стража - дербенд, где су се налазили мештани који су чували кланац. Због тога су Брњичани били ослобођени пореза од турских власти, што се види из пописа.

По дефтеру из 1455. године Брњица је врло велико село, са 44 домаћинства и приходом од 5.095 акчи (турске новчанице од XIV—XVIII века). У том попису село се дели на Горњу Брњицу, Доњу Брњицу и Средњу Брњицу.

По једном, такође, турском попису Брњица се зове још и Лисичић.

Из тог пописа се види да је становништво у Брњици хришћанско док су регистрована само три муслиманска имена. Међу њима је Давуд, син Абдулахов. Истичемо ово због тога што ће се још појављивати тзв. синови Абдулаха, а то значи они који су примали ислам у првом појасу.

Године 1912. у Брњици је било 15 српских домаћинстава. Сви су били чивчије, а од тога било је 8 писмених. Муслиманских домаћинстава било је 34, а од њих су 24 у чивчијском односу. Аге Брњице биле су 1912. године: Али-бег из Вуковика и Дервиш-бег из Новог Пазара.

Српске породице које су 1912. године живеле у Брњици су: Бакочани, Спасојевићи, Арсовићи, Милевићи, Суводолци, Кастратовићи, Јаковљевићи, Матијевићи, Попадићи, Пантелићи, Маслак, Беловићи, Средојевићи, Вучевићи, Кањевци, Гајевићи, Миладиновићи, Драгођевићи, Милошевићи, Вујовићи, Рајковићи.

Најбројнија је била породица Јеремије Спасојевића са 27 чланова.

По попису из 1961. године у Брњици је било 760, а 1971. године 627 становника.

15. Село **МИЛАДОВИНЕ**, другачије **ГОРАЧИЋЕ**, у нахији Сјеница

По старом дефтеру у овом селу је било уписано тројица људи — влаха, па су напустили завичај, а њихову земљу поседују војници, који су такође из тог села. Они су задужени да сваке године плаћају, према влашком обичају — ресми филурију.

Кућа: 1, годишње 315

То је кратак садржај о селу Миладовине, односно о Горачићу. Под овим називом — Горачиће, постоји и сада, а то значи да се село првобитно звало Миладовине. Као Миладовине помиње се и у попису из 1455. године у коме је било пет домаћинстава.

Пописом од 1912. године регистровано је Горње и Доње Горачиће са 23 домаћинства, од којих су 20 у чифчијском односу. У селу је било 6 писмених, а породице, које су регистроване, су: Арнаутовић, Раковац, Неговић, Ковачевић, Думић, Петрић, Лопосавић, Лабић, Шућур, (Михаило и Богдан).

По попису 1961. у Горачићу је било 323, а 1971. 213 становника.

16. Село **ГОРЊИ СТУП**, са војнуцима села Ступ, нахија Сјеница (стр. дефтера 70)

Земљом села Горњи Ступ, у поседу Абдул-Вехаб, чауш, и Хадије војводе — задужење по списку. Приликом пописа није било раје, него је у њиховом поседу затечено, на основу решења кадије па је на њих и уписано. Годишње: 300.

То су кратки подаци у овом дефтеру о селу Ступу које се налази источно од Сјенице.

По попису из 1455. године Ступ се помиње као Истуб са седам домаћинстава и приходом од 557 акчи.

Године 1912. у Ступу је било 22 српска домаћинства са 16 писмених. Сва домаћинства су била у чифчијском односу, а аге су били: Халил-ефендија Шефкилић из Новог Пазара, Јусуф Спаховић из Сјенице, Шаћир Хамзић из Новог Пазара и Јеро-бег Ташербеговић из Новог Пазара. Истиче се да су поменути аге добили ово село као миразџије и да сви држе по једну четвртину села.

По попису из 1961. село Ступ је имало 897, а 1971. године 746 становника.

17. Село **ГРИВИЦЕ**, у нахији Сјенице (стр. деф. 70)

Вујица Радулов, кнез; баштина Радојице Вукића, у поседу сина му Николе; баштина Милосава, сина Радојевог; баштина Радована, сина Радешина; баштина Вука Јованова, у поседу Милосава и ортака; баштина Вује, сина Павкова; баштина Јуре Радојева, у поседу Радована, сина Ђурева; баштина Рајка, у поседу Радосава Радојчина; баштина Јакше, у поседу кнеза Ђуре; баштина Радоја Вукманова, у поседу Вучка Витомирова; баш-

тина Владкова, у поседу Вукосава, сина Радакова; баштина Радивојева, у поседу Радоње Радосавова; баштина Радосава Јованова, у поседу Радоње Вучетина; баштина Тодорова, у поседу Вучка Видова; баштина удовице Бидосаве, у поседу Милошеву; баштина удовце Витуше, у поседу Петра Стјепанова; баштина Радоње, у поседу Касиџи Илијаса, сада у поседу Јусуфа, сина Хусеинова; баштина Вучетина, у властитом поседу; баштина Вучете Димитријева, у поседу Мије Петрова; баштина Радосава, сина Рајкова; баштина Раде, у поседу Рароја Радосавова; баштина Тодора Радоње, у поседу Вујице Рајчете; баштина Радула, сина Вујице.

Куће: 22 по 315. Кисе: 1.

Није познато село под именом Гревице у сјеничком крају.

18. Село ШТАВИЦЕ, у нахији Сјеница (стр. деф. 70)

Баштина Новака Радојева, у поседу Радоша Радојева; баштина Вуравце, у поседу Вукмира Радоње; баштина Живка и Моравка, у поседу Станоје, сина Радоње; баштина Вучете Радивојева, у поседу Рајана Милошева; баштина Радоја, сина Савина; баштина Радивоја, сина Петрова; баштина Ивелина Рујанова, у поседу Рајка Милошевог; баштина Јована Вукашинова, у поседу Мире Јованова; баштина Радоње Вукашинова, у поседу Радоње, па у Вукмира Вукојева.

У Дефтеру недостаје једна страница тако да нису унета сва домаћинства из овог села. С друге стране, недостају и још три села, јер је село Штавица дато под бројем 18, а следеће село које имамо у Дефтеру је под бројем 22. То нам говори да је једна страница негде затурена.

Ово село је у Дефтеру из 1455. године регистровано као село Иштавица. Бројило је 17 домаћинстава, две удовице, четири неожењена, са приходом од 1810 акчи.

Село Штавица, како је то регистровано у нашем попису, а још раније Иштавица, је данашњи Штаваљ који је удаљен 12 километара од Сјенице, према Новом Пазару. То село је 1912. године имало 51 српско домаћинство. Од тога, 45 су били у чивчијском односу. У селу се налазила црква и школа и у њему су регистрована 32 писмена лица. Читлук сахибија у Штаваљу био је Јусуф-бег Ферхатагић из Новог Пазара. Он је ово село оставио наследницима, а један од њих је био Рушид-ага Сељановић из Сјенице. Део Штаваља је тада регистрован као Вишњица. Породице које су у Штаваљу живеле 1912. су: Грбовићи, Калачани, Радуловићи, Арсићи, Марковићи и Максимовићи. Најбројније породице биле су: Милете Калечанина са 42 члана и Милана Радуловића са 35 чланова. Сви тадашњи становници Штавља су досељеници из Црне Горе. Досељени су у XIX веку, махом из Васојевића.

1961. године у Штаваљу је било 1571, а 1971. 1.380 становника.

22. Војнуци села ЧУДЕВА, из поседа кнеза Вука Радонова, нахије Сјеница

Баштина Радоја Страхињина; баштина Милка Вукдрагова; баштина Крастоја Радошевина; баштина Рајице Радулова; баштина Николе Дракулова; баштина Радоја, сина Вукмирова, у поседу сељака; баштина Вујице Рајкова, у поседу сељака.

Куће: 7 по 315.

Сада постоји село Чедово код Сјенице и вероватно да се овај опис Чудене односи на Чедово. Као Чедово, село уведено је и у попис из 1455. године када је у њему било 21 домаћинство, 12 удовица, три неожењена, а приход и ује износио 741 акчу.

Године 1912. у Чедову је било 16 српских породица: Шекуларци, Врањаћи, Спасићи, Аврамовићи, Вуловићи, Дробњаци, Минчорићи, Радомировићи, Јањићи.

У Чедову је 1961. године било 317, а 1971. године 251 становник.

23. Село ДИВАЧЕ, уведено као војнучко, нахија Сјеница (стр. деф. 70)

Баштина Јована Радулова, у поседу сина му Комљена; баштина Паунова, у поседу Махмуда, сина Хасанова; баштина Миливојева, у поседу спахије Махмуда; баштина Јанка Рајкова; баштина Раде Стјепанова, житеља села Чудине; Баштина Костадина Михајлова; баштина Весисава Мартиновић; баштина Павла Драгишина; баштина Ђуре Маркова; баштина Петра Вурашинова, у поседу Радоја Вурашинова; баштина Раде Радета.

Кућа: 11 по 350.

Како нема никаквих ближих података о селу Дивачи, то не знамо на које би се то село могло односити, јер под тим именом не постоји никакво село у сјеничком крају.

24. Чифлук Драгић Димитрија, у поседу Али Челебије, сада у Мурад челебије, сина Алијина — нахија Сјеница (деф. стр. 70)

25. Село ЛУКАВСКА, другачије звано Донишићи, нахија Сјеница, (стр. деф. 70)

Паун Радосава, кнез; Радивоје Радосава, примићур; баштина Павка Ђорђишина; баштина Петка Звонкова; баштина Бојића Радојева; баштина Звонијана Петрова; баштина Маринка Радешина; баштина Добреша Радовина; половина баштине Радоње, сина Звонкова — 150; баштина Рајка Гвозденова; баштина Радивоја, сина Вујадинова; баштина Обрада Вукојева; баштина Радоње Бранкова; баштина Радомана, сина Јованова; баштина Рајка Милкова; баштина Вукомана Вукашинова; баштина Филипа Радојева; баштина Милоша Прерадова, у поседу Добреше Радојева; баштина Радивоја, сина Вукајлова, у поседу сељака; земље Радмана Вучете и Марчете, па земља Хасана, сина Алијина и мезре Голубац, у поседу Ахмеда, сада кјатиб Дурака, у селу Дуга Пољана, нахија Сјеница.

Годишње: 700.

Кућа: 16 по 350. Кућа: 1 по 150.

Под именом Лукавска или Донишићи не постоји село у сјеничком крају. Из пописа 1455. године сазнајемо да је то село Дунишиће.

Године 1961. у Дунишићу је било 358, а 1971. године 299 становника.

26. Село ВИРИЛА (ВРЕЛА), другачије звано Драгојловиће, уписано као војнучко

Баштина Јусуфа Ахмедова, у поседу Радована, сина Радосава; баштина Звонка, сина Вукова; баштина Вујева Витомирова; баштина Петра Јанчевића; половина баштине Рајка сина Рате — 150; баштина Радосава Вурашиновић; баштина Јована Вукашинова; баштина Радоња Лучића; баштина Марка Живковић; баштина Радоња Стјепанова; баштина Вука Стјепановић; баштина Стјепана Ивановић; баштина Павла Маркова, у поседу Вукдрага Павловић; баштина Вука Огњанова, у поседу Славоја, сина Стјепанова; баштина Миладина Иванишевић; баштина Вучића Петкова, у поседу Херака Вучића.

Кућа: 15 по 315. Кућа: 1 по 150.

Из пописа 1542. године сазнајемо да се данашње село Драгојловиће, које се налази на извору реке Вапе, звало првобитно Врела. Тим именом су у словенској топономастици називана села у изворишним деловима река, као и сам извор.

Пописом из 1455. Врела су регистрована у два дела и то: село Врела са 5 домаћинстава и приходом од 205 акчи и други део села Врела који је припадао тимарницима (феудалцима) Вукашину и Радоњи, у коме су била два домаћинства са приходом од 250 акчи.

Године 1912. у Драгојловићу је записано 31 чивчијско домаћинство. За пола села ага је био Хаџибег, а за другу половину Халил-ефендија Луџић, из Сјенице и Јусуф-бег из Новог Пазара. Тада су у Драгојловиће и Граду регистровани следећи презимена: Словићи, Комарице, Лазовићи, Буровићи, Месуђи, Кнежевићи, Илићи, Павловићи, Пантовићи, Обрадовићи, Крсмановићи, Михаиловићи. Најбројније породице у селу биле су Павла Словића и Максима Месуђа са по 31 чланом.

По попису из 1961. у Драгојловићу је било 545, а 1971. 563 становника.

27. Село ЖИТНИК, џемат кнеза, Кука Радакова Нахија Сјеница (стр. деф. 70)

Баштина Радоја Вујичина, у поседу Радована Ристивојева; баштина Јована Звонкалића, у поседу Милоша Вучића; баштина Вучића, у сина му Милоја; баштина Рајка Радоњина; баштина Вучете, у поседу Цвета Јовановић; баштина Вукосављева у поседу Проданова; баштина Богдана, у поседу Тодорова, сада у Алије; баштина Вучића, у поседу Тур Алије и Балије у орталуку; баштина Радосава, у поседу Вукоја Ђурђева; баштина Остоја, у поседу Петра, сина Звонкова; баштина Богдана Тодорова, у поседу Али-челебија.

Кућа: 11 по 315.

У овом попису регистровано је село Житник, а у оном из 1455. године Житнић, па је у попису данашње село Житниће. Године 1455. у Житнићу је било десет домаћинстава са приходом од 818 акчи.

1961. године у Житнићу је било 639, а 1971. године 642 становника.

29. Село ДОЊЕ БРИТВИЦЕ, нахија Сјеница (стр. деф. 70)

Баштина Николе Радосава, у поседу Константина Павлова; баштина Драгула Видомирова, сада у Добраша Рајкова.

Кућа: 2 по 315.

30. Војнуци села **ДОЊЕ БРИТВИЦЕ**, нахија Сјеница (7) зеамет Симона Николина

Баштина Николе Радивојева; баштина Радивоја Богдилова; баштина Радоја Радојчина; баштина Рајчете Маркова, у поседу Ферид - спахије; баштина Божића, сина Радосинова; баштина Радоње Ивањашева; баштина Михаила Вујичина; баштина Мирашина Костадинова.

Кућа: 8 по 315.

Село Бритвице не постоји у сјеничком крају, те се не зна које би то село могло бити.

31. Село **ДОЊЕ БРЕЊИЦЕ**, другачије **ЛИШЧИЋИ**, уписано као војничко, нахија Сјеница

Земља звана Доње Брењице, другачије Лишчићи, војничко, води се на царском службенику (гулам сахи) Мехмед-бегу, на основу тапијске исправе дефтердарске и хуџета кадије. Нахија Сјеница.

Опсеком годишње: 700

Доње Брењице, то је део села Брењице, уписане у нашем дефтеру под бројем 14.

32. Село **ДОЊИ ЛОЗНИК**, звано **ЧИФЛУК**

Село Доњи Лозник, звано Чифлук и једна ливада у наведеном селу, заједнички са неким калуђерима, а неке су купљене од хришћанина Радоја. У близини Новог Пазара шест комада (њива) између Петрова поља и реке Рашке. На ливади изнад Новог Пазара, у атару Јошаник, звана Велики чаир. Затим ливада купљена од капиџибаше Хамзе, па осам парчета оранице у близини чесме зване *Абдулахова?* чесма, у селу..., према Ешкинџи-чаршији, па шест њива изнад друма званог Газилар - јоли (Газилар - пут), а шест испод пута, у близини Новог Пазара; па њиве које је имао неверник Рајчин у селу Лозник, затим земље у близини Новог Пазара, купљене од субаше Хасан војводе, Васил шиља, од Хасана џерраха (џеррах - лијечник рана); па једна ливада у селу Косерећу, у близини реке Рашке, те две парцеле оранице. У поседу Дервиш-бега, синова Дервишбегових... нахија Сјеница.

Приходи: деобни ушур и ресум годишње: 400.

Село Горњи Лозник пописано је под бројем 14 и тамо смо констатовали да је то данашње село Багачиће, првобитно звано Лозник.

По попису 1455. године село Доњи Лозник уписано је као тимар (феуд) капиџије Исмаила, гулама Иса-бегова. Имао је пет домаћинстава и приход од 398 акчи.

33. Село ВРБАЦИ, нахија Сјеница (стр. деф. 70)

Баштина Јусуфа Мумина; баштина Брајкоја, сина Вучете; баштина Рајана Стјепанова; баштина Радула Радонићова; половина баштине Станка Вукманова 150; баштина Милоша Вукачина.

Кућа: 4 по 315. Кућа 2 по 150.

Није познато село Врбаци под тим именом у сјеничком крају.

34. Село ГОРЊЕ ВАПЕ, у нахији Сјеница (стр. деф. 70)

Јанко Славујев, премићур; баштина Вукића Радојчина, у поседу Вујице Рајкова; баштина Маркова, у поседу Вука Стојанова; баштина Вука Радојевић; половина баштине Вука Вукашинова, у поседу сина му Стјепана — 150; баштина Пауна Вукова; баштина Радета, у поседу Радка, сина Миле; баштина Михаила, сина Радојевић; баштина Вуксана, у поседу сина му Милосава; баштина Радашина, у поседу Радула Радашина; баштина Звоноја, у поседу Звонка Радуловић; баштина Николе Стјепанова, у поседу Радосавова; пола баштине Миле Милановић, у поседу Радка Љубишина; баштина Вучина Мијина, у поседу Ивка Филиповић; баштина Рајана Добривојева, у поседу сина му Вука; баштина Миле Радина; баштина Ђуре Ранова, у поседу Филипа Велића; баштина Радивоја Живкова, у поседу кнеза Љубе; баштина Стојана Вујачина; баштина Јована Стојанова; баштина Радосава Вукојевића; баштина Тодора, сина Радојева.

Кућа: 19 по 315. Кућа: 2 по 150. Премићур: 1.

Село Вапа се налази на извору реке Вапе на Сјеничком пољу, а вероватно је добило име по реци Вапи. То је врло старо село и има претпоставки да је име Вапа предсловенско, односно илирско (вапс - вапи - омарена).

У попису из 1455. године уведено је као Горња Вапа са 10 домаћинстава и приходом од 876 акчи.

У Вапи је 1961. године било 480, а 1971. 382 становника.

35. Село МЕЧКЕ, уведено као војнучко, нахија Сјеница

Миле Славујев, кнез; Славоје Вукоје, премићур; баштина Мирка Вукашинова; баштина Михаила Савина; баштина Милоша Ристовић; баштина Вукдрага Вујичина: баштина Петка Стојанова, у поседу сина му Павла — 315; баштина Петра Вујинова, у поседу Милоша Ристовић; баштина Радоја Милошева, у поседу Лазара Радојевић; баштина Звонка Радонина, у поседу сина му Милана; баштина Вујице Маркова, у поседу Вукдрага Вујичина; баштина Вукосава Маркова, у поседу сина му Милоша; половина баштине Звониловић, у поседу Радоја, сада у сина му Вука — 150.

Кућа: 10 по 315. Кућа: 1 по 150. Премићур: 1

Село са овим именом не постоји у сјеничком крају. Постоји крај Мачковине, али је тешко тврдити да би то могло бити село Мечке.

36. Село ДОЊЕ ВАПЕ, уведено као војнучко, џемат кнеза Вука Радинова

Баштина Феркада Јусуфова; баштина Радула Никова; баштина Вука Михаилова; баштина аЉкова Вукоманова; баштина Петра Радосавова; баштина Петра Миланова; баштина Радислава Вукашинова; баштина Вујице Ђорђева; баштина Драгише Рајинова; баштина Шабана, сина Несухова; баштина Радојева у поседу сељана.

Кућа: 11 по 315.

Доња Вапа је део села Вапе. Под тим именом регистрована је и у попису из 1455. године када је имала 4 домаћинства која су пригодована. види под р. бр. 34).

37. Село ГОРЊА ВАПА, нахија Сјеница (стр. деф. 70)

Баштина Звоникина, сина Вукова; баштина Вука Радоја - Тодорова; баштина Радивоја и Ђуре, у поседу Мустафе Дервишбегова; баштина Филипа, сина Вилића; баштина Вука Радојице, у поседу Вујина Херакова; баштина Лесе Јованова, у поседу примићура Рајка; баштина Вукајла, у поседу Симеуна, сина Дамјанова; баштина Марина Тодорова; баштина Јована, сина Радулова.

Кућа: 7 по 315. Кућа: 1 по 150. Кућа: 1 по 200

По други пут се у овом попису помиње село Горња Вапа. Први пут под бројем 34. Пошто су у оба случаја различита имена становника у попису су два дела Горње Вапе.

38. Село ШАЈКОВИЋИ, нахија Сјеница (стр. деф. 70)

Драгојло Стјепанов, на баштини Радоја; Радоје Петров, на баштини Вуковој; Рајица Стјепанов, на баштини Филиповој; баштина Звоника Радивојева, у поседу Јована, сина Јовова; Радојица Јованов; Манојло Петков, на очиној баштини; Радојица Радосалов, на Петровој баштини; Радул Филипов, на очиној баштини; баштина Вујице Мирковa, у поседу Јанка, сада у Вујина, сина Радманова; баштина Живка Филипова, у поседу удове Раде, па у Милосава, сада Драгојла; Миладин Радојчин; Јован Вукадинов; баштина Витомирове, у поседу удове Кате, па у Радојице. . . сада Витомира Радинова; баштина попа Живка у Радашина Радосава, па у Вукмира, сада Николе Вукомирова.

Кућа са баштинама: 14.

Приходи: спенџе 350; пшеница-кјејла 10, цена 150; мешавина-кејла 30, цена 300; зоби-кејла 20, цена 100; ушур-бостан 5; ушур кјетан 5; ушури тејал 10; половина бадухава, ресми арус, пољачина, тапу земин 25. Укупно: 950.

На овом месту село је уписано као Шајковићи а под бројем 5. као Чајковићи. Сасвим је могуће да је у питању једно село, дато у два дела. (Детаљније види под бројем 5. и 6.).

39. Село МАШКОВИНЕ, нема раје, обрађује се извана, нахија Сјеница

Баштина Драгичића, син Јовичићев; баштина Радосава Вучерина; Вујица, син Радивојев.

Кућа са баштинама 3.

Приходи од житарица и осталог — 350.

Село Милошевиће уведено је у попис из 1485. године под тим именом и констатацијом да је ненасељено.

Не знамо које је село у питању, јер га под тим именом нема у сјеничком крају. Могуће да би то могло бити село Мачковине, североисточно од Сјенице.

40. Село ЧУДЕРО, нахија Сјеница (стр. деф. 70)

Баштина Радула Стјепанова, у поседу Мустафе и Алије, синова Балибеговић, па у Ахмеда Алијина, сада Мехмеда Ахмедова и Мустафе и Махмуда, синова Алибеговић.

Приходи од житарица, ресми чифта, ушри гијаха и др. — 800.

Под бројем 22. дата су имена дошљака — хришћана, у селу Чудеру (Детаљније види број 22).

41. Чифлук Алије Сарис, брата му Хасана у селу Чудеру. То је одузета војничка земља. Нахија Сјеница (70).

Приходи од житарица, ресми аруса, чифта, ушри гијаха и бостана и осталог — 300.

42. Чифлук Јусуфа Звизданова, то је његова војничка земља у наведеном селу Чудеру.

Приходи од житарица, ресми чифта, ушри гијаха и др. (без износа).

43. Село РАЖДАГИНА у нахији Сјеница (стр. деф. 70)

Баштина Угљешина, у поседу Вујина Николина; баштина Огњена Вујичевића; Вучић Радко, на баштини сина му Мије; баштина Вукова, на очевој баштини; баштина Радоја Милатинова; баштина Красоја Рајкова: баштина Радосава Тодорова, у поседу Мехмеда, сина Хасан Челебије; Јанко Вучић; баштина Драгоја Радосава, у поседу Рајка Милашинова; Радосав Јанков; баштина Петра Петрова, у поседу Хамзе, сина Хасан челебије; баштина Вукачо, у поседу сина му Радете; Грубач Радивојев; баштина Дијана Рајкова, у поседу Вукоја, сина Драгојлова; баштина Вукова, у поседу Милана, сина Милојлова; баштина Милађина Бурака, у поседу Стојана... Вукосав Стојанов; баштина Богдадрена, у Саве, сина Бранкова; баштина Маренка, сина Божина; баштина Радивоја у поседу Милатина; баштина Живанка Радинова; Радул Рајетић; баштина Радина, у поседу Вукоја, сина Вујичина; Вукоје Вујичин, на очевој баштини; баштина Вучебаштина Радоња, сина Радета; Вучерина син Радета; Милосав Вучерин; Рајчета Вујичин; баштина Ивка Радојичина; баштина Гојсава Рајкова, у Рајчета Вујичин; баштина Ивка аРдојичина; баштина Гојсава Рајкова, у поседу сина му Вукашина.

Муслимана са баштинама: 3.

Хришћана са баштинама: 31.

Приходи: ресми чифт 66, спенџе 675, пшеница - кјејла 25, цена 375, мешанац - кјејла 70, цена 700; зоби - кјејла 40, цена 200; ушур бостан 25, ушур - кјетан 25, ушур - гијах 55, ушур - кјуваре 12, ушур - собе и пијаз 5, порез на свиње 17, поледница и ресум 15, половина бадухава, тапу земин 29, ресми арус пољачина.

Укупно: 3.200.

Село Раждагиња пописано је и 1455. године са четири домаћинства и приходом од 200 акчи.

Наводи се да је Карађорђе Петровић боравио у Раждагињи 1809. године. Ту је био изграђен и чардак који се звао Карађорђев чардак, а чувао се до другог светског рата.

Године 1961. у Раждагињи је било 1.309, а 1971. 1.288 становника.

44. Село СТАРЧИЋИ, другачије ГУШЕВАЦ, уписано као војнучко, нахија Сјеница

Баштина Милка Вукова, у поседу Јусуфа Мехмедова; баштина Рајка Вукманова; баштина Вујице Вујинова, у поседу Михаила, сина Вујичина; Вукоје Вујичин, баштина Рајице Димитријева; Звонимир Перанов; Радоје Вукашин; Симон Божин; Јован Дамјанов.

Муслимана: 1. Хришћана са баштинама: 8.

Приходи: ресми чифт 22, спенџе 300, пшеница - кјејла 10, цена 225; мешанац - кјејла 28, цена 280; зоби кјејла цена 110, ушури бостан 5, ушури кјетан 5, ушури гијах 10, ушури кјуваре 10, собе и кјељем 5, пијаз, порез на свиње 5, бадухава, ресми арус, пољачина, тапу земин 23 Укупно: 1.000.

45. ВОЈНУЦИ СЕЛА СТАРЧИЋИ, ДРУГАЧИЈЕ ЗВАНОГ ГОШЕВАЦ

Баштина Павла Стјепанова и Прерада Радоја Радивојева, у поседу Фазли-војводе са зеаметом Назир Шахина у Јусуфа јаничара.

Приходи од житарица, ресми чифта, ушури гијаха и др. 400.

Село Старчићи или Гушевац не помиње се у ранијим пописима. Како у сјеничком крају не постоји село са оваквим именом, то не знамо које би то село могло бити. Сада постоји село Гошево, које је 1961. године имало 828, а 1971. године 840 становника. Могуће да је у питању то село.

46. Село СТРМАЦ, у нахији Сјеница (стр. деф. 73)

Земин Хасан сина Бајрамлије, Малкоча Мустафина, Шерије Касимова и Бехрама Мехмедова, сада у поседу Зенина Петрина, као ЧИФТ. Земин Јахја, сина Вали Спахије - чифт; земин Ејнехана Вели спахије - чифт; земин Мехмеда, сина Синана спахије - чифт; земин Курда, сина Османа спа-

хије чифт; земин Касима Пријана, сина Ферид спахије - чифт; земин Сједија, сина Јакуб спахије - чифт; земин Алија, сина Мурат спахије - чифт; земин Курда, сина Хусеин спахијина - чифт; земин Исхака, сина Ибрахим спахијина - чифт; земин Џафера, сина Оруч спахије - чифт; земин Алије, сина Хидр спахијина - чифт; земин Тимура, сина Оруч спахијина - чифт; земин Халије, па у Курда па у Џафера, на основу решења кадије - чифт; земин Ејнедина, сина Али спахијина - чифт; земин Курда, сина Мустафа спахије - чифт; Алија Балијагића; Мурат Балијагића; Тимур Ахмедов; Мурат Ахмедов; Ејнедин Увејсов; Мустафа Увејсов; Мустафа Пазарац; Хасан Пазарац; Мутфи Феридов; Мумин Лутфијин, Хајдар Јусуфов, Менија Ферхадов,Кјемал Курдов; . . . Пријин

Муслимана: 30

Приходи: ресми чифт и беннак 666; пшеница-кјејла 30, цена 450; мешанац-кјејла 35, цена 350; зоб-кјејла 45; цена 225; ушур-бостан 38, ушур кјетан 30, ушур-пијаз 50, ушур-кјуваре40; поново ушур кјуваре 40, ушур себзе и шијаз 20; воденица-ресум 30; ресми-ганем 370, бадухава, ресми-арус 260; пољачина, тапу земин.

Укупно: 2515

Село Стрмац у сјеничком крају не постоји и не помиње се у другим пописима под овим именом. Међутим, постоји терен Подстрмац, на путу од Дуге Пољане према Новом Пазару и могуће је да се село Стрмац односи на тај терен.

Ово село заслужује пажњу по томе што је насељено муслиманским живљем. То је заиста ретка појава, јер у свим пописаним селима, по дефтеру, становници села су хришћани и једва да се у понеком селу помиње неко муслиманско име. Пажњу привлачи и чињеница да су становници Стрмца, иако нису хришћани, опорезовани као и хришћани у другим селима.

47. Село ДУГА ПОЉАНА, у нахији Сјеница (. л. 70)

Баштина Мехмеда Радивојева, у поседу Хасана Фазлова, сада у Махмута; баштина Хусеина Стјепанова, у поседу Хасана Абдулахова; баштина Радка Радова у поседу Мехмеда; баштина Дијанова, у поседу Мехмеда Хасанова; баштина Радоња, у поседу Мустафе Радојкова; баштина Грајинова, у поседу брата му Хасана; Драгојло Довлић на баштини Гојковој; Радојица Довлић; Павле Вучић, на обичној баштини; баштина Петрова у Миливоја Звонкова; баштина Милошина Вука, у поседу Звонимова сина Живкова; Стојан Јованов на баштини Вучете; баштина Радосава, сина Радивојева, у поседу сељака; баштина Радовца, у поседу Павла Васиљева; баштина удове Милице, у поседу Милоша Звонкова; чифлук Фазла, сина Синан-бегове, Ибрахима Бајезитове, Мехмеда и Алије, синова Хасана, у селу Дуга Пољана, има тога Мехмеда, сина Хасанове, Мумина Фазлова и Ибрахима Бајезитове.

Део Мумина је у Хасана, Фазлова сина, а Ибрахимов у његовог сина Халила. Чифт 2

Баштина Тодорова, у поседу Звонка, па у Стојана, а сада Радована. Приход са две њиве и два дулума и једне ливаде у поседу Мехмеда, сина Хасанова.

Муслимана на баштинама: 6

Хришћана на баштинама: 9

Приходи: ресми чифт 132, спенџа 225, пшеница-кјејла 52, цена 795; мешанина-кјејла 77, цена 770; зоб-кјејла 75, цена 275; ушри-бостан 21, ушри-кјетан 80, ушри гијах 120, ушри кјуваре 120, ушри себзе, пијаз и кјејрем 20; порез на свиње 120; половина бадухава, ресми арус, пољачина, тапу земин 153. Укупно: 3000

Немањићи су имали у Рашкој држави неколико престоница. Међу њима се помиње и Дуго Поље, што би могла бити Дуга Пољана. Предање наводи да је краљ Драгутин Немањић имао дворе у Дугој Пољани, а до недавно су биле очуване и неке зидине за које су у Дугој Пољани говорили да су из периода Немањића.

Дуга Пољана је 1455. године била тимар Хасана гулама Иса-бегова (Иса-бег Исаковић, оснивач Новог Пазара). Тада је Дуга Пољана имала 71 домаћинство, 12 удовица, 3 неожењена и приход од 741 акче.

Године 1961. Дуга Пољана је имала 1230, а 1971. 1067 становника.

48. Село ГОРЊЕ БРЕСТОВО, нахија Сјеница (33)

Баштина Димитрија, сина Михаилова; баштина Радосава, сина Вуксанова, у поседу сина му Михајла; Первалов син Димитрије; баштина Радована, сина Вучића; баштина Живка Вукманова; баштина Радосава, у поседу Радивоја Доклића; баштина Радојице Јованова, у поседу Јанова Миладинова; баштина Добра, у поседу сина му Јована; баштина Радојице, сина Вуксанова, у поседу сељана; баштина Хранисава, у поседу Вукову; баштина Петка, сина Божидарова, у поседу сељана; баштина Марка Тодорова, у поседу брата му Вуксана; баштина Радиче у поседу Радоје, сина Радованова; баштина Радованова, у поседу Јована, сина Божидарова; поп Радосав Доклић.

Муслимана: 1

Хришћана са баштинама 994

Приходи: ресми-беннак 22, спенџе 350, пшеница-кјејла 12, цена 180; мешанина-кјејла 25, цена 250; зоб-кјејла 18, цена 90; ушри-бостан 5, ушри-кјетан 15, ушри-кошнице 20, ушри-кјуваре 30, воденица-рушанина; порез на свиње 15; половина бадухава,; ресми-арус 18; пољачина, тапу земин

Укупно: 1000

Под именом Брестово не постоји село у сјеничком крају.

49. Село ОЗРЕН у нахији Сјеница (стр. деф. 73)

Радул Марков, Лука Николин, Радојица Лазаров, на Николиној баштини: Грубач Лазаров, Лука Грубачевић, Симеун Тодоров, на очевој баштини; Вулета Симеунов, баштина Марка Радивојева; баштина Вуксана, сина Вукова, у поседу Марка, сада у сељана; баштина Милоша, сина Радо-

љина, у поседу Лазара Вељкова, сада у његова сина Петка; баштина Вуксава Радојева; Радул Миладинов; Миладин Марков.

Приход са 3 њиве 6 дунума и 1 ливаде.

Кршћана са баштинама: 12

Напуштена баштина: 1

Приходи: спенџа и пшеница-кјејла 8, цена 120; мешавина-кјејла 14, цена 140; зоби-кјејла 32, цена 160; ушри-бостан, кјетан, гијах, маше и кјуваре 40; половина бадухава, ресми арус, пољачина, тапу земин 40

Укупно: 800

Село Опрен не постоји, али постоји планина Опрен између Тиљеве и Јадовника, далеко југозападно од Сјенице.

50. Село СРЕДЊИ СТУП, нахија Сјеница (стр. деф. 74)

Село у време пописа није имало раје, земља се налазила у житеља села Расновогачи, с тим да су задужени да у корист хассе-хумајуна плаћају по пет филурија, а да спахији плаћају по 700 акчи. Тако је прописано по старом дефтеру.

И у новом дефтеру је прописано да плаћају по пет филурија у корист хассе-хумајуна, а спахији годишње по 700 акчи.

Баштина Тодора Вукашина, у поседу Вели-бега, а сада у Вучете Вукчетова; баштина Божидарева, у поседу Вели-бега, сада у Вучете Вукова; баштина Вукчете, у поседу Вели-бега, сада у Вучете Вукчетова; баштина **Богданова**, у поседу Вучета Радешова; баштина Звонкова у поседу Драгоша Радосавова; баштина Радојчина, у поседу Вујице Вукчетова.

Кршћана са баштинама: 7

Приходи: спенџа 175, пшеница-кјејла 6, цена 90; мешавина-кјејла 5, цена 50; зоби-кјејла 42, цена 210; ушри-бостан 10, ушри-кјетан 20, ушри-гијах 40, ушри-кјуваре 25, порез на свиње 35; половина бадухава, ресми арус, пољачина и тапу-земин 45.

Укупно: 700

51. Село ДОЊИ СТУП

То су баштине неверника: Радојице Влакова, Бранко Радосавова, Вучетине Радојичина, и Вукашина Радосавова, у поседу Вели-бега, а сада у Алије и Мехмед-бега, синова Тур-Алибеговић.

(Село Ступ обрађено је под бројем 16)

ЧИФЛУК ВЕЛИ-БЕГОВ, а то су баштине: Берка, Милића, Витомира и Вучка, сада у поседу Алије и Мехмед-бега, синова Тур-Али-бега. Све у нахији Сјенице (стр. деф. 76) Приходи: од житарица, ушри-гијаха и др. 500

52. Село ШТАВЉЕ, у нахији Сјеница (стр. деф. 76)

Баштина Радоја Радосава, у поседу Хасана челебије; баштина Радко Никосава, у поседу Хасана челебије; баштина Вукосава Добривојева, у поседу Хасана челебије), баштина Радосава, у поседу Хасана челебије; ба-

штина Јована Радивојева, у Хасан челебије; баштина Вукче Радивојева, у поседу Хасана челебије; баштина Скендерова, у поседу Арслана Илијасова; баштина Вукмана у Вукомиру, сина Вукојева; баштина Смаила Турханова, у поседу Рајепа Мизаџева; баштина Мурада Шермердова, у поседу Зонина Јованова;

Приход са 1 њиве, звано Засов, у поседу Арслана Илијасова; приход са две њиве, у поседу Вели челебије, сина Јунусова, сада у власти брата Хасана челебије; ливада у поседу Јусуф челебије, залужени ушуром.

Муслимана са баштинама: 7

Кршћана са баштинама: 2

Приходи: ресми чифт 154, спенџе 66, пшеница-кјејла 15, цена 225; мешанац-кјејла 27, цена 270; зоби-кјејла 35, цена 175; ушури гејах 19; половина бадухава; ресми арус, воденица; тапу земин 90.

Укупно: 1000

Детаљније о селу Штављу видети под бр. 18

53. ЧИФЛУК Џафер војводе, а то је Момчилова баштина у селу Расногаче

Приходи: од житарица, ресми чифта, ушури гејах и др. 250.

54. **ЧИФЛУК** Али челебије Скендербегова, у селу Житнич, а то је баштина Станка Божидарова: Станојевиц »Рјечица« у нахији Сјеница.

Приходи: од житарица, ушури гејаха, ресми чифта и др. 300

55. ЧИФЛУК Јусуфа и Ибрахима, синова Скендер субаше

То је земља коју имају у селу Ињевици (?), у поседу Алије Махмудова и залиба Мехмеда, нахија Сјеница.

Приходи: од житарица, ресми чифта, ушури гејах и друго 350.

56. ЗАЈЕДНИЦА (шенит) калуђера манастира Читак

Баштина Тодора Радосалова, у поседу калуђера; баштина... Радосавова у поседу калуђера; баштина Вукашина, у поседу калуђера.

Баштина: 3

Приходи: спенџе 75, пшенице кјејла 9, цена 135; мешанац кјејла, цена 180; зоби-кјејла 13, цена 65; шира-ведрине 18, 126; ушури бостан 19, ушури кјуваре 20, ушури гејах 50; храстова шума у атару манастира, у поседу калуђера манастира. Годишње 30.

На основу хуџета кадије, они не дају никоме да сече шуму.

Укупно: 700

Нисмо могли утврдити о којем се манастиру ради, јер у данашњем сјеничком крају и нема манастира, изузев остатака цркве Васојевић Стене на Радинића брду.

57. **ЈАЈАПАК ПОДСТЕЊЕ**, у поседу Хасана и Хусеина, синова Ахмед-бега, сада у поседу Мустафе, сина Хасан Челебије, синова силахдар Ахмед-бега.

Укупно: 180

Село Подстење у сјеничком крају не постоји, али постоји код Новог Пазара, на путу за Рашку. Не знамо да ли би могло да се ово односи на новопазарско Подстење, пошто је у питању сјеничка нахија.

58. **ЧИФЛУК** Давуда, сина Дурмишева и Скендера Ајдинова.

То је земља у селу **Миљевићи** на месту званом Исламица, у поседу Ферхада, сада у Халила, сина Ферхадова и његова брата Шабана.
Приходи: од житарица, ресми чифта и др. 50.

59. **ЧИФЛУК** Хасана, сина Јакубова, и Јонуза, сина Мехмедова, то је војнучка земља у нахији Сјенице, у поседу војнука... из Дреговиће, нахија Сјеница (стр. деф. 74).
Приходи: од житарица, ресми чифта, ушури гијаха и др. 400.

60. **ЧИФЛУК** Оруча, сина Илијасова, то је војнучка земља у селу Дубници, нахија Сјеница (стр. деф. 74).

Земин Бајазида Оручева, у поседу Радојице - чифт; Велија Јусуфов.
Муслимана са чифтом: 2.
Приходи: ресми чифт и беннак 44; пшеница - кјејла 5, цена 75; мешанац - кјејла 13, цена 130; зоби - кјејла 8, цена 40; ушури кјетан 13, ушури гијах 30, ушури кјуваре 5; половина бадухава, ресми арус, полачина, тапу земин 12. Укупно: 390.

61. Село **БРВЕНИЦА**, другачије **РАЈЧИНИЋИ**, уведено као војнучка земља.

Баштина Радоја Вукомирова, у поседу Мехмеда, сина Хасан челебије; Баштина Вукова, у поседу Мехмед челебије Хасанова; баштина Радосава и Мехмед челебије Хасанова; баштина Рајкова, у поседу Мехмед челебије Хасанова; баштина Велькова у поседу Мехмед челебије Хасанова; Добривоје Лошмић; Звонко син Радосава.
Муслимана: 5.
Хришћана: 6.
Приходи ресми чифт 110, спенча 125; пшеница - кјејла 20, цена 300; мешанац кјејла 23, цена 230; зоби - кјејла 20, цена 100; ушури кјетан 30; ушури гијах 24, ушури бостан 15, ушури кјуваре 10; половина бадухава, ресми земље.

Баштина Радоја Вукомирова, у поседу Мехмеда, сина Хасан челебије;

Село **КРЊИНЕ** не постоји у сјеничкој општини, али постоји село Крње и највероватније да се односи на то село. Потврда за то је што се у тексту помиње и Дуга Пољана, а Крње се налази недалеко од Дуге Пољане. Крње је 1961. године имало 307, а 1971. 335 становника.

63. **МЕЗРЕ БРЕЗЕ**, у поседу Матије, сина Маркова и Петра сина Николина, те Радојице сина Радулова, у поседу Тур-Алибега, сада у Мехмедбега, сина Алибегова.

Приходи: од житарица, ресми чифта, ушри гејала, ресми отлака и др. 600.

64. **ЧИФЛУК** Хусеинбегов у селу Врбнице Горње, то је Милетова баштина сада у поседу Вукоја Доњевића.

Приходи: од житарица, ресми чифта и др. 50.

65. **МЕЗРЕ ГЛЕДНИЦЕ**, ... то су оранице, нахије Сјеница (стр. деф. 75).

Приходи: од житарица, ушри гејала и др. 650.

Са бројем 65 завршава се попис села и чифлука у нахији Сјеница, по овом дефтеру за кога смо рекли да потиче из краја XVI века.

Одмах после пописа нахије Сјеница, наставља се попис нахије ОСТАТИЈА.

За допуњавање података овог дефтера коришћене су књиге: Др Хазим Шабановић, Крајиште Иса-бега Исхаковића; Област Бранковића; В. Шалетуровић, Попис становништва сјеничке казе 1912. и Попис становништва општине Сјеница 1961. и 1962. године; А. Шкаљић, Турцизми у српскохрватском језику; Х. Шабановић, Босански пашалук.

МАЊЕ ПОЗНАТЕ РЕЧИ

Акча — пара-новчић. То је најстарији турски сребрени новац ковани први пут у Турској за време Орхана. Првобитна тежина: 0,965 до 1,1 грам.
Аварис — ванредни државни намет
Бедели... — откуп од војне обавезе (замена)

општине Сјеница 1961. и 1962. године; А. Шкаљић, Турцизми у српскохрватском језику; Х. Шабановић, Босански пашалук.

ревини или у некој области
Дербенд — кланац; планински теснац
Диванија — арапско писмо у Турској којим су писани царски фермани
Џемат — скупина, друштво; заједница; може бити и сеоски или одређена територија
Фалурија — врста пореза
Гијах — врста пореза
Гулам — слуга — момак
Хас — царско или дворско имање; лично добро
Хатиб — Проповедник: човек који држи проповед у џамији петком или бајрамом
Јајлак — пашњак; бачија; паша на планини.
Кадија — судија
Кјеја — мера за тежину
Кјесим — порез (врста пореза)
Кјуваре — порез
Мезре — ненастањено место
Мина — војна
Мутевелија — Управник вакуфа
Ортаклук — заједница; заједничка баштина
Прамићур — старешина
Ресми арус — врста пореза
Силахдар — носилац оружја
Себае — врста пореза
Спахија — поседник тимара који је дужан да као коњаник иде у војску у случају потребе
Спенџа — [illegible]
Шериф — частан; поштен
Шевал — месец октобар
Текјалиф — лична давања
Тимар — феудални посед који доноси до 20.000
Ушур — ујам; врста пореза на пољопривредне производе, обично десетина
Војнуци — војнички ред
Војвода — старешина
Заим — поседник великог тимара који доноси приход од 20.000 до 99.999 акчи годишње
Земин — мало лено у личном власништву

Архитект Јован Крунић

СЈЕНИЦА — НАСЛЕЂЕНА АРХИТЕКТУРА И СТРУКТУРА ПЛАНА ВАРОШИ

Сл. 1. Сјеница, панорама. Варош лоцирана на валовитом земљишту ливада, амбијент без дрвећа. Снимак из 1956. год.

Место данашње Сјенице, која се помиње већ од 1253. године, изгледа да је било већ у средњем веку један значајан локалитет. Ту, „на Сеницах", Немањићи су имали свој дворац, у коме је цар Урош 1360. издао Дубровчанима повељу. Чињеница да је, сто година касније, после пропасти земље, 1463. и турски султан Мухамед II, на томе истом месту издао повељу тим истим Дубровчанима, говори да би тај дворац морао бити значајнија, перманентна грађевина. 1).

На жалост, о њој данас нема ни трага, па ни у народном предању 2). Међутим, ако је на томе локалитету постојао тако значајан објекат, њега

---

1). К. Костић: „Наши нови градови на југу", СКЗ Београд, 1922, стр. 64.

2). Не само да данас нема трагова тога дворца, него нема трагова нити од целе цивилне архитектуре нашег средњег века. То је велика и [illegible] [illegible] истраживачима наше архитектуре. Јер, ако нема остатака самих цивилних грађевина, мора да, ипак, постоје извесне индикације. Оне су врло јасне у народним песмама.

Сл. 2. Група кућа северног дела вароши.

је чудно да он, или његови остаци, није пао у очи путнику Курипешићу, који је пролазећи туда 1530. године, тј. педесетак година касније, забележио своје задржавање у Свилдер-(Сењачкој) Вароши (данас Нова Варош). 3)

О развоју вароши, која се тако давно спомиње, која је била рушена и спаљивана, тешко се може нешто тачно претпостављати. Свакако да је центар тадашњег насеља, као и данас, била чаршија, на којој је касније била подигнута тврђава, а најстарији делови града Хоџића и Ивања махала, у њеном подножју.

Данашња Сјеница подигнута је на благо нагнутим травнатим равницама, скоро потпуно без дрвећа, на надморској висини од 1000 метара. Па ипак се не би могло тврдити да је варош планинскога типа (сл. 1). Не само због раштрканости кућа и група кућа, него и махала (сл. 2). Планинскоме типу много више се приближава структура тзв. Нове Вароши. Планински карактер дају Сјеници само стрми дрвени кровови и дрвена структура њихових кућа.

Материјални показатељи могли би бити извесни елементи манастирских конака, или чак и цркава, нарочито у Хиландару. Али постоје и друге, врло речите, материјалне индикације у тзв. народној архитектури, нарочито југоисточних делова земље, да се и не спомињу још постојећа палата — куће у Костуру („Краљевић Марко и Мина од Костура").

На жалост, старе куће Сјенице не би могле бити индикативне у томе смислу, али зато извесне категорије старих зграда у Рожајама би биле још значај-

sjenica
S
muhadžir-mala
čavića mala
bukreš
hodžića mala
6
10

Сл. 3. Сјеница, ситуациони план вароши 1:10.000, према катастарском плану из 1955. г. Варош разбијеног типа, на надморској висини од 100 метара, висинске разлике највише и најниже коте градске површине, око 30 метара.

лаже, јер садржи, не само многе елементе, него и извесне категорије које би и по концепту могле бити аналогне, или јако блиску овој представи какву је могао да представља утврђени феудални стан након средњег века.

Овај проблем, међутим, биће начет у обради материјала из Рожаја, посао који је већ у току.

Сл. 4. Група зграда најчешћег типа северозападне периферије, лоциране уз Грабовицу, Чавића махала.

Исто тако, не би се могло тврдити да је варош оријенталног типа, како се то учинило Ј. Дедијеру 4). Основна карактеристика оријенталних градова: збијеност, наслоњеност, налик монолитности ткива, нигде није изражена у структури ткива Сјенице. (сл. 3.). Напротив, то је варош изразито ретке и разбацане структуре. Изузев у најужем делу чаршије, нема нигде збијености зграда, па и ту, начин груписања није спојен низ, него збијен низ засебних малих зграда-дућана. Једна карактеристика оријенталних градова, да нема просторне градације центар — периферија, у смислу да су само у центру највише, највеће и најбогатије грађевине, није изражена и у Сјеници. Најкрупније куће разбацане су по целој територији вароши (сл. 4.). То оправдава закључак да би и неки периферни делови вароши могли бити старијег порекла.

Да је јака привредна грана ове вароши сточарство, сведочи сам основни тип њене мале куће и састав дворишта: груписање шупа, појата око главне зграде, а и димензије самих парцела. Још више ће се занимање сточарством становништва одразити на карактер уличне мреже и групацију кућа у Рожајама.

---

3). Б. Курипешић: „Путовање кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530", „Свјетлост" Сарајево, 1950, стр. 27.

4). Др. Ј. Дедијер: „Нова Србија", СКЗ Београд 1913, стр. 296.

Геометријски центар варошки чини плато на коме је било изграђена тврђава-град, (порушен) и на његовом месту, сасвим неумесно сада подигнутим испод града, према југу, на средокраћи између Валида џамије и пута зграда Осн. школе. (сл. 5.). Прави центар вароши је, међутим, чаршија Старога града. Још даље, према југу, иза Валида џамије, развила се је Хоџића махала, а на северу од града развила се Имам махала и на њу наставила у најсевернијем делу вароши Чавића махала. Према западу, око цркве, је Српска махала на коју се надовезује периферно насеље мухаџира из Босне — *Мухаџир махала*. Део вароши преко Грабовине, уз пут за Нови Пазар, звани Букреш, очевидно је најскоријега порекла. (Назив Букреш, за део града постоји и у Новом Пазару и у Пећи.).

Саобраћајну окосницу града сачињава правац пут из Новога Пазара и његов наставак у горњем делу, пут за Пријепоље. Оба пута, правца скоро исток — запад, доста несретно су преломљена луком, у самом центру, луком који је био нужан због савлађивања висинске разлике нивоа пута за Нови Пазар и нивоа пута за Пријепоље. Уз тај својеврсни лук се образовала чаршија, која се око 1953. састојала из низа збијених дућанчића, (сл. 6.), а данас из солидно грађеног високог блока зграда.

Све остале улице зракасто наслоњене на ову основну саобраћајницу, су локални правци или чисто стамбени сокаци.

Стамбени фонд сачињавају уз сокаке сасвим ретко разбацани низови зграда или група зграда, са великим празнинама у самим тим низовима, или великим размацима сокака, тако да, ако је уопште умесно говорити о блоковима, унутрашњост тих блокова чине само огромне баште, (сл. 3.).

Сл. 5. Изглед централног дела вароши. Десно зграда Гимназије, подигнута на месту демолиране Тврђаве.

Сл. 6. Стара чаршија, цртеж из 1951. године.

Линију улица, изузев у чаршији, чине дрвене ограде или позадине споредних зграда, док су главни стамбени објекти, углавном повучени (сл. 38.).

Док се не би могао рећи да постоји нека стандардна мера за ширину парцеле, може, ипак, да се заследи спровођење извесног принципа код смештаја и оријентације стамбених зграда старе Сјенице. На примеру главне Улице Сутјеска, моћи ће тај принцип и да се провери (сл. 7.). Улица је правца југозапад — североисток. Све зграде поређане дуж улице одмакнуте су од уличне линије и од североисточне бочне границе парцеле. Очевидно је да је била жеља сопственика и градитеља да се добије простор према југу и према истоку, тј. да се водило рачуна о оријентацији.

Иста та тенденција заслеђује се и у смештају зграда доњега нива улице. А тај поступак овде је довео до другог односа зграда према уличној линији. Наиме, пошто дубина дворишта ипак мора да се ограничи, да би

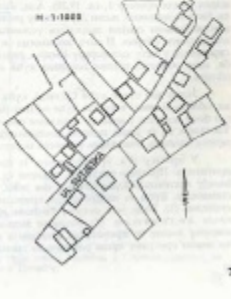

се добило доста простора испред куће, на југу, морале су се зграде приближити линији улице, или чак наслонити на њу.

На основу ове мале анализе, јасно је да се ради о једном свесном поступку, дакле, о примени једнога принципа код смештаја зграде, принципа добре оријентације.

Примена овог принципа довела је до друге занимљиве урбане карактеристике вароши, наиме, до умањења значаја улице. Улица је постала само један пролаз, а не и место где се нешто догађа.

Горњу уличну линију образују дрвене ограде башти испред повучених кућа, а доњу исте такве ограде, или испрекидано упасованим зидовима кућа или стаја, без отвора. Дакле улице постају слепи пролази.

Тешко би било, међутим, пронаћи један стандард величине парцела, тј. ширине и дубине. Ширине су на пример: 11, 12, 14, 15, 20, 22 м. итд. То је можда и оправдано, јер не постоји оскудица простора.

Као што је већ речено, о компактним деловима ткива насеља, званим блоковима, не може да се говори. Блокови су овде неправилне површине, просто, преостале између саобраћајница или сокака. Неправилни су ради зракастог карактера уличне мреже. Само је руб таквих блокова оивичен ретким зградама, а унутрашњост им сачињавају огромне баште. Само на пар места и у унутрашњости ових башти - блокова, изграђено је неколико објеката, па се за приступ ка њима морало прибећи установи нове категорије структуре улице: слепа улица — ћорсокак. Слепа улица — ћорсокак, је категорија оријенталног типа насеља. Међутим, још увек карактер вароши би био ближи реткоме планираноме типу насеља него оријенталном.

Сл. 7. Ситуациони план низа у Улици Сутјеска, 1:2000.

Сл. 8. Схематски приказ начина развоја плана дводелног планинског прототипа: рашћењем (ширењем), додавањем и унутарњом трансформацијом (преграђивањем).

Тип куће

Диспозиција основе типа куће Сјенице је дериват, развијенији облик дводелног сточарског стана динарске планинске области. Тај основни прототип, дводелне подужне куће, приказан схематски на наредној страни, чини се да би могао бити оригинални концепт примитивног стана становника тог подручја, спонтано настао и опште усвојен у планинским областима Босне, западне Србије и Црне Горе, кога су досељеници пренели чак до Авале, испод Београда. То је тзв. тип куће „осаћанке" 5). У сваком случају, тип старе куће Пријепоља, Сјенице, Нове Вароши, Тутина и Рожаја, је дериват тога прототипа, у најстаријим примерцима био сам дво(тро)делни модел. (види пример 1, сл. 19,20). Али, колико год је исходишна схема плана била заједничка, њени деривати у респективним насељима увек су били прилагођавани својим локалним условима, било у различитој структури или нијанси облика. И зато, колико год се Сјеница, Нова Варош или Рожај сврставају у исту категорију насеља, планинске или квази планинске касабе, исте области, типови њихових кућа осетно се разликују у нијансама облика.

Један тип старе куће Сјенице, кућа симетричног пресека основе плана, облика и масе, концепт куће са централним попречним холом, није могао бити доведен у везу са локалним схемама. (тип куће дат у примеру 10). Уосталом то је једна позната диспозиција, распрострањена по градовима целога Балкана, очигледно страног порекла.

У цртежу (Сл. 8) схематично је приказан начин развоја дводелног прототипа. Програм еволуира, захтеви се повећавају, решење се прилагођава захтевима. Кућа постаје све већа, вишеделнија и све удобнија за становање. Кућа се најпре шири природним растом. Од дводелне постаје троделна (1). Када је у питању увођење нових елемената, онда се ширење врши додавањем (2), бочно се дода цео тракт. Када је, међутим, при ширењу дошло до превеликих димензија кујне („куће"), онда се адаптација новом програму врши унутарњом трансформацијом, преграђивањем (3).

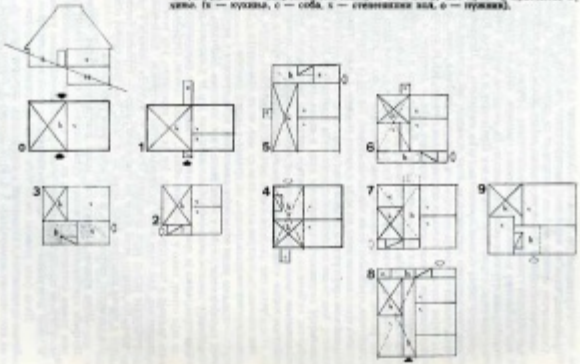

Сл. 9. Схематичан приказ развоја типа старе куће Сјенице. Пуна стрелица означава директан улаз у горњи, стамбени део куће, празна, улаз у стамбени део преко степеништа. Паралелограм са једном дијагоналом је степениште, са две, кухиња. Растером је означен претпостављени предодајни део на основи кућице. Дијагонале испрекиданом линијом означавају део простора прибојаве кухиње. (k — кухиња, c — соба, s — степенишни зид, o — нужник).

0
1
2
3
4
5
6
7
8
9
k
c
o

---

5) Истога типа „осаћинке" су и кућа кнеза Милоша у Горњој Црнући, са бочним додатком трема, и Вукова кућа у Тршићу.

У цртежима (сл. 9. од 1 до 9) приказане су варијанте развоја дводелног прототипа, како се тај развој манифестовао на типу старе куће Сјенице. Схематички цртежи од 1 до 9 слажу се са одговарајућим примерима 1—9, планова постојећих (данас, на жалост, већим делом већ непостојећих зграда) објеката градског стамбеног инвентара. Срећна је околност да су се у том инвентару могли пронаћи такви примери, који на најочигледнији начин приказују целу развојну линију. Та развојна линија типа куће Сјенице, међутим, скоро је истоветна и у Пријепољу и у Новој Вароши. Цртеж дводелне схеме основе прототипа (кућа снимљена у Пиштанинима на Дурмитору) допуњен је пресеком, који показује две основне карактеристике типа: начин састављања по стрмини и начин одвођења дима. Дим се одводи из кујне изравно у таван, а одатле бежи напоље, јер је кухиња — „кућа" без таванице. Дакле, ради се о концепту куће — димнице, о стану за људе — горњи ниво и стоку — доњи ниво. Кућа је зато и постављена окомито на изохипсе, да би се падом терена, у предњем делу испод собе, добио простор за стају за смештај стоке. Улаз и у горњи и у доњи ниво је са природне равни, коју чини сама косина земљишта. Улаз у кухињу — „кућу", међутим, предвиђен је са обе бочне стране. На тај се начин промајом олакшава одстрањење дима из куће у време спремања, с једне стране, а са друге, олакшава приступ око куће и одржава њена веза са окућницом.

Ако се ова дводелна издужена кућа прошири за један или два метра, добијају се две собе у предњем делу и схема плана постаје тродељна. Међутим, кухиња се повећа да постаје потребно регулисање њене површине смањењем њене дубине. На тај се начин и издужени паралелограм пређашњег плана куће трансформира на геометријском облику квадрата (2).

Други вид развоја схеме основног прототипа, путем додавања нових елемената, наступа онда када се она жели применити у условима једнога организованога насеља, на пример у једној вароши.

Када се један становник планинске куће пресели у варош, он доноси са собом и схему куће у којој је до тада становао. Међутим, нови услови захтевају извесне модификације тога плана јер је у вароши релативно раван терен, иако је програм остао исти. Наиме, нови варошанин ће још увек да гаји стоку, иако у смањеном обиму, можда. Даље, требаће му и простора за стаје и простора за магазе, јер ће се, вероватно, још почети бавити и трговином. Али нема више уклапања куће у стрмину, дакле доњи ниво се проширује испод целе површине основе, тј. кућа се развија у два потпуна нивоа. Но, пошто нема више ни природне равни — стрмине терена за приступ у горње просторе куће, мора да се дода, још увек старој основи, један нов елемент: степениште, и то у првој фази увек споља.

Нови услови налажу још једно допуњавање схеме основног плана. Потреба приближавања нужника кући допуњује основну схему са још једним новим елементом. Нужник се, као и степениште придодаје на главну масу зграде споља, а прилаз му је из кухиње. На тај начин кухиња постаје и један централни хол, који комуницира са свим просторијама куће.

Даља фаза развоја овога типа врши се трансформацијом отвореног бочно придодатога степеништа у самосталан, затворен простор, степениште хол, назван камерија.(3, 5, 6, 8). У пресеку 3, бочни додатак је прислоњен уз основну дводелну првобитну схему, а у цртежу 5, уз тродељну. У

оба случаја бочни додатак степенишног хола био је таквих димензија да је могао да буде подељен и тиме добијена још једна соба, тако да су нови типови постали четворо, односно петоделни планови основе.

И еволуција плана схематизованог цртежом 9, (на сл. 9), аналогна схеми 3. И ту је дводелној основној схеми бочно придодат степенишни хол са једном собом, само за разлику од претходне, кухиња у схеми 9 остала је у приземљу, а изнад ње, на спрату остао је празан простор без таванице. Дакле, кухињски простор кроз две етаже, а у приземљу још додатне две собе. У обе схеме стан је развијен у два нивоа. Стока је потпуно избачена у стаје око главне зграде. То би могао бити и коначан степен развоја типа куће Сјенице. Из куће су елиминисане стаје, стамбени простор се развио у два нивоа, кућа је постала шесто(седмо)делна.

Трећа, паралелна трансформација основног или већ делимично еволуираног типа (троделног), врши се не придодавањем нових елемената споља, него њиховим уклапањем у габарит основе, (сл. 8, схема 3, сл. 9, цртеж 4). Овај поступак се применио у моменту када се дошло до сазнања да је испуњење датог програма могуће и унутрашњом трансформацијом, интериоризирањем, а не само њиховим додавањем нових елемената. Тако, ако се увиди да је, код троделног плана кухињски простор, колико год да је био сужен, остао предугачак, и да се може на рачун тога простора сместити степенишни хол изнутра, дошло се до једног сажетог економичног решења стана, и до потпуне затворености целе куће у датој контури. То је такозвано решење плана куће, по схеми цртежа уписаног крста. Код те схеме не добија се директан приступ у све просторе стана и из степенишног хола. Нагласак, међутим, да је то и у програму, да улаз у једну собу буде преко кухиње. Јер, никада није лакше, него схемом сажетог уписаног крста добити из степеништа директан приступ у све просторије спрата — стана.

У спољној пластици, структури, масе и употребљеним материјалима, постоји потпуна јединственост свих типова. Све куће су на два нивоа, споља је горњи спрат бело окречен зид, лагане структуре, са прозорима најчешће сврстаним у низове. Споља је у приземљу дебели камени зид и све зграде су покривене високим и стрмим дрвеним покривачем: цепаним дашчицама, званим шиндра.

Стара кућа Сјенице увек је на два нивоа. Само у изузетно малобројним примерима кућа, које су смештене на већој стрмини (примери 1, 8, сл. 9), доњи ниво је био могућ и предвиђен само испод предњег дела површине целога плана. Међутим, иако се ради о концепту куће на два нивоа, дакле обавезно опремање са простором степеништа, само горњи ниво је предвиђен за становање породице. Доњи је за смештај стоке или магаза. Само ретко (примери 2, 8) је један од простора доле адаптиран за резервну собу.

Само у најразвијенијим схемама стан је развијен у оба нивоа (примери 3, 5, 10), цела кућа је дакле стан породице, а стока елиминисана у посебне стаје, постављене око главне куће.

Кућа је потпуно затворена према споља. Нема отворених тремова ни чардака (данак оштрој клими). Нису ретки случајеви истурања делова спрата над приземљем (примери 2, 7, 8, 9).

У свима кућама, било да је кухиња смештена у приземљу (примери 9, 10), било на спрату, (сви остали примери), над простором кухиње нема таванице. У прва два случаја изгубљен је и простор над кухињом на спрату (празнина над кухињом кроз два нивоа). Не може се рећи да је овај чудан обичај последица неповољних могућности одвођења дима димњачким каналима и замене отворених огњишта каминима, јер и камини и димњачки канали до нивоа таванске конструкције, упоредо постоје у већини кућа. Пробијање димњачких канала кроз дрвени кров шиндре, у облику оџака, проузроковало би, међутим, квали несавладиве тешкоће (за тадашњу технику) за спречавање продора воде (кише) у таван. То се данас решава опшивањем димњака лимом. Али, где је онда био лим.

Отворени простор кухиње према тавану и отворено огњиште у средини кухиње су једине неудобности према данашњим појмовима и идеалног прототипа аутохтоне Динарског концепта стана, и његових деривата распрострањених по варошима ниже те планинске области западног Балкана. Динарска кућа је остала „димница" и у њеним најразвијенијим примерима типова градске грађанске куће. Не само то, него и у уређеној схеми куће симетричног плана и масе, која у својој оригиналној концепцији нема ни отвореног огњишта, ни отворене таванице над кухињом, у примерима кућа тога типа и у Сјеници, и у Пријепољу, и у Новом Пазару и Пећи, елиминисана је таваница над простором кухиње. У примерима кућа тога типа и у Сјеници и у Пријепољу, та празнина над кухињом се протеже и кроз спрат, кад је кухиња смештена у приземљу тако да се у горњем нивоу губи једна соба. Очигледно је, дакле, да се ради о једној регионалној предрасуди. Јер ништа не би било лакше, него, једноставно додати недостајућу таваницу.

У сл. 10. приказан је већ најновији тип куће Сјенице, спонтано настао у текућем решавању проблема стана појединаца. Градитељи ових малих кућа правили су компромис између савремених захтева и својих скромних могућности. Са здравим смислом за целисходно остали су своји,

Сл. 10. Мале куће појединачне новије изградње: афинитет нових са старим.

Сл. 11. Типична структура зида куће Сјенице: доле камени масивни зид, горе, лаки скелет посебних тесаних греда и испуна од плетера облепљеног са обе стране блатом („лепом"), а цео склоп је назван „бондрук".

Сл. 12. Детаљ преклопа брвана (кућа пример 1).

у карактеру амбијента, без опонашања. Зато те скромне зграде одају један велики архитектонски гест у маломе. Овако сналажење у датим условима, овако прилагођавање времену, амбијенту и могућностима је знак да су још живе не мале архитектонске традиције. На жалост, само код неуких народних мајстора.

Конструкција и структура куће

Зид приземља, доњег нивоа сјеничке куће редовно је дебела, масивна конструкција од камена, дебљине 60 — 80 цм, ојачана или армирана појасевима дрвених греда.

Зидови, пак горњег нивоа или спрата, спољашњи као и унутрашњи сачињавају лаке и танке преграде, дрвене структуре, дебљине 16—22 цм. (сл. 11 и 15).

У току времена структура ових танких зидова мењала се. У најстаријим зградама на камену масивну структуру доњега нивоа постављене су се тесане греде — брвна, преклопљене на угловима (сл. 12). Најстарије куће су биле у правом смислу речи брвнаре. Споља је остајала видљива структура дрвета, док је унутрашњост била омалтерисана.

Сл. 13. Друга структура лаких зидова сарата. Овог пута испуна је од окомитих талпи, на које су прибијане летвице, да би могао да се одржи малтер. Структура названа „дизма“.

Сл. 14. Најновији начин извођења зидног платна: носећа резана грађа на коју је фиксирана мрежа од прућа, која држи у шупљини зида убачено камење, на коју са обе стране омалтерисано.

За овако извођење дрвеног зида била је потребна прецизно тесана дрвена грађа, греде великих дужина. Како је дрво постало ређе и када је из разлога штедње требало употребити и отпатке тј. краће греде и парчиће, онда се, ради покривања састава и неправилности, још увек чисто дрвене структуре зида, почело примењивати малтерисање и споља. На дрвену грађу зида су се најпре заковале летвице па на њих ставио малтер. Зид овакве структуре, од окомитих талпи са обе стране је омалтерисан, уз помоћ прикуцаних летвица, или сам тај поступак, локално је назван „дизма“ (сл. 13).

Ова масивна дрвена структура морала је, коначно, бити замењена још економичнијом тзв. „бондруком“, где је још само носећи оквир израђен од тесане грађе, а остала површина зида, тј. испуна, састављена од плетера, на који је са обе стране набацивана чатма тј. земљани малтер, структура позната и под називом „стамбол чатма“ (види сл. 11).

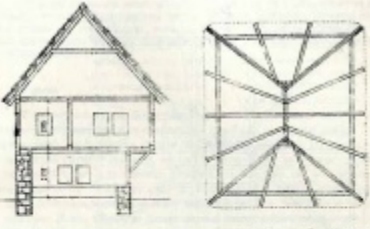

Сл. 15. Типична конструкција крова мале куће Сјенице (пресек и изглед кровне конструкције куће дате у примеру 2).

У слици 14 дата је једна варијанта бондручне структуре таванског зида. Носећа конструкција је овде од резане грађе, али испуну сада сачињава ситни камен, кога придржавају са обе стране накуцане летвице. Обе стране се касније малтеришу.

Типична кровна конструкција малог типа куће Сјенице дата је у цртежу сл. 15. Кров је нагиба од 45 до 60° и рађено је на четири воде. Рогови су овде истовремено и носећа конструкција. Могућност њиховог срозавања паралисана је, осим приковањем за венчаницу још и њиховим спојем са хоризонталним везама — пантима. Њихово хоризонтално померање тј. њихање, онемогућено је ужлебљењем у слемењачу и подупирањем целога система са четири рожњаче — грбењаче, зване и мајије. На ове мајије и рогове прикивају се хоризонталне штафле: димензија 4/10, зване баскије, на размаку од 60 — 90 цм., а на ове се прикива шиндра.

Врло често нагиб надстрешнице тј. првог реда шиндре од доле, је смањен у односу на нагиб осталога крова. Ово се постиже прикивањем засебних парчића на крају сваког рога нарожњака. Обично се надстрешни венац заокружи на угловима. На тај начин се добија један континуални неоломљени појас којим се од доле завршава оштра издужена пирамида крова.

Евентуални испади спрата, доксати, степеништа, увек се покривају додатним појасом шиндре, која се наслањује на главни кров зграде. На тај начин обухвата мању висину.

Међуспратну конструкцију чине греде, које су све укљештене у своја лежишта још једном горњом гредом — венчаницом. На њих је, од горе

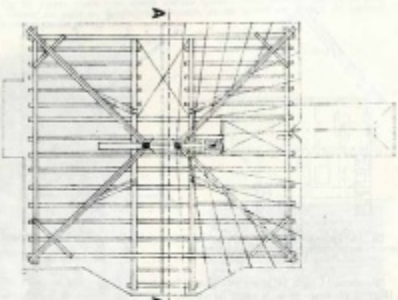

Сл. 16. Таванска и кровна конструкција типа велике куће Сјеница (видети пример 10).

накован дрвени патос, а од доле плафон. Често је плафон састављен од ужљебљених дашчица малих ширина. То су летвице и понекад чак и профилисане дашчице, међусобно ужљебљене и као целина ужљебљене у носеће греде међуспратне или таванске конструкције. У том случају дрвена структура плафона остаје неомалтерисана. Тавански плафон, тј. таваница, над првим спратом је редовно састављена од шашовака, који су само од горе, у таванском простору прекривени слојем блата, ради топлотне изолације.

У цртежу сл. 16 приказан је распоред греда таванске конструкције и распоред рогова и водоравна пројекција кровне конструкције куће дате у примеру 10, сл. 34. Све таванице преклапају своја лежишта, укљештене су. Знатни распони куће великих димензија (12,00 x 10,50 м) налагали су неуобичајену примену стубова за подупирање слемењаче, као и за подупирање гребењача. Нормално, слемењачу носе гребењаче („змије") и рогови, а цео тавански простор је слободан. Са укрштеним дијагоналама означене су празнине у површини тавана: празнина над кухињом у приземљу, која се продужава кроз цео спрат, за одвођење дима и празнину над диванханом која везује кућу са анексом нужника. Ова празнина је вероватно била потребна ради приступа на таван.

Прозори су малих димензија (62 x 75, 64 x 84, 68 x 105), већином једноструки у горњим просторијама често спојеним у низове. Оквири прозорских крила су ижљебљени, тако да стакло мора да се убаци пре склапања крила. Врло често су прозорски отвори осигурани дрвеним решеткама, [illegible] тешње.

Опреме

У односу на зграде Новог Пазара или Пећи, унутрашња опрема зграда Сјенице је сиромашнија. Али стандардни уграђени унутрашњи уређај стамбених простора, муслиманска кућа и овде је јасно изразила. На примеру скоро свих кућа датих у прилогу, нарочито на примеру куће симетричног типа (пример 10), јасно је изражен уграђени стандардни низ унутрашњег уређења сваке собе: дискретан улаз, уграђен орман — долап, зидана пећ, мали амам. Међутим, нема екслеса у обради и детаљу, као што је то случај у зградама Новог Пазара. Декор опреме старе куће Сјенице, који се изражава једино код израде уграђених уређаја, чине природна својства употребљених материјала, саме нужне структуре, или нарочито поновљени склопних елемената, углавном, дрвених структура.

Унутрашњи простор одаја оживљен је самом структуром плафона од шашовица и природном топлином неофарбаног дрвета. Миндерлуци и ћилими и потпуно одсуство покретног намештаја још више повећавају осећај удобности и пријатности. Та стандардна опрема, без екслеса, пре би одавала једно схватање, него сиромаштво. То је, ипак, једна удаљена планинска варошица, [illegible] да је била на прометним путевима турскога доба.

За чуђење је да се у тој забачености, и поред изванредног богатства у вуни и познатог њеног квалитета, није могао развити специјални сјенички орнамент ћилима. Ознака „сјенички ћилим" пре се односи на добар квалитет вуне и солидну израду, него на посебну шару.

У цртежу сл. 17 дат је приказ уграђеног ормана сјеничке куће. Орман није декорисан, он је само састављен. Само и искључиво његов склоп или структура га је учинила „декоративним". То је оно што је вредно открити на примеру овог малог долапа.

На цртежу сл. 18 приказан је још једноставнији састав врата једног другог долапа. Две даске, чија спојница је једноставно прекривена накуцаним летвама, а оне прибијене клинцима домаће производње, са великим главама. Све сами нужни елементи састава врата, али спојени на начин који врло „декоративно" делује, дело су мајстора који уме да се изрази.

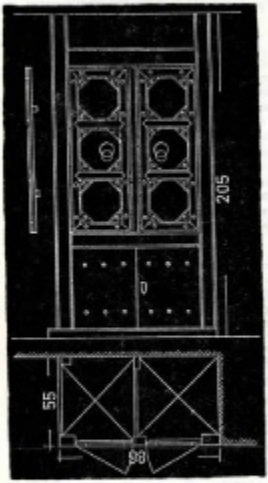

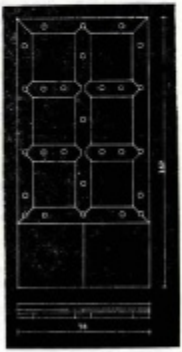

Сл. 17. Уграђени ормани — детаљ једне куће Сјенице јако наглашеног оквира, који је уједно и цео декор ормана, оригиналне, рекло би се модерне изражајности.

Сл. 18. Врата другог долапа, једноставнијег састава.

Примери:

Пример -. сл. 19, 20. Кућа Хафиза Ровчановића у Улици Љубе Пешића број 14. То је била (јер данас више не постоји, порушена је још 1959.) вероватно најстарија зграда Сјенице. Зграда је могла, по старости, бити сведок Карађорђевог освајања града 1809. године, или још вероватније да је била подигнута приликом обнављања спаљеног града. Она је по свом структуралном склопу, брвна са преклопом на каменом подзиђу до начину смештаја, по схеми плана своје основе, још значајнија, јер је представљала први, добро очувани и коректни модел основног дводелног прототипа, јер је била његових димензија облика: издужени паралелограм, и начина смештаја, окомито на изохипсе, са стајом у доњем нивоу, без обзира што је формално троделна (очевидно да је друга соба била накнадно уметнута у план). Међутим, првобитни програм примитивног прототипа, морао је бити овде допуњен потребом нужника, који је и био придодат у посебном анексу на главну масу зграде.

Исто тако, због недовољног нагиба земљишта, а потребе да у доњем нивоу буде смештена стаја, главни улаз је могао бити уздигнут изнад ни-

Сл. 19. Спољни изглед куће Хафиза Ровчановића (фотографија из 1951., кућа порушена 1952. г.).

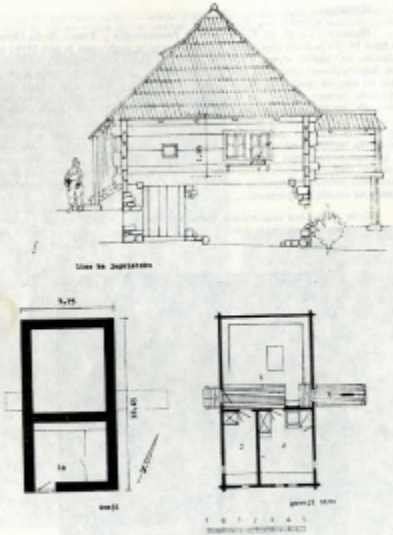

5,75
10,45
1а
1
2
2
3
1 0 1 2 3 4 5

Сл. 20. План куће Х. [illegible], оријентисани дворишни, планинска схема пренесена у зависност терена.

Легенда: 1а. стаја,
1. кухиња,
2. собе,
3. [illegible].

вог земљишта, па је разлика у нивоима морала да буде савладана бочно придодатим малим степеништем од пет степеника, који су били чак и заштићени са стране, у целој висини, оградом од летава, као један рудимент камерије — бочног додатка са степеништем, што ће касније бити нови елемент у даљем развоју плана основе.

Брвнара, димензија 5,35 x 10,65м, је дакле, у принципу дводелна, иако је формално подељена на три дела: кухиња и две собе, јер права троделна схема биће проширена (пример 2) суженим простором кујне, а облик основе ће се приближити цртежу квадрата.

Упада у очи велика ширина брвна и неокрајчани испусти ћертова на преклопима. Собе су изнутра омалтерисане, кухиња не. Под кухиње је од набијене земље, изузев узаног уздужно-комуникацијског појаса у собе и пролаза за нужник. Огњиште је у средини, нешто уздигнуто. Цео простор кухиње је без таванице.

Пример 2, сл. 21, 22.

Кућа Јеремије Тубића, Улица „29. новембра" број 13.

То још није „дериват", него по плану основе, по облику и маси, она је јако блиска самом динарском троделном прототипу, а истовремено и изразити тип мале куће Сјенице. Друго степениште је накнадна адаптација, јер је спрат подељен у два стана. Исто тако, било је адаптирано и цело приземље у трећи стан, првобитно је било намењено за стају.

Сл. 21. Спољни изглед куће Јеремије Тубића.

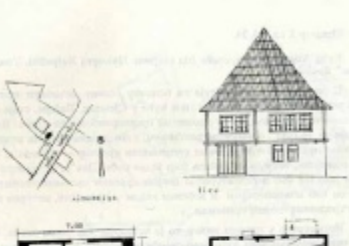

7,00
1
2
3
4
prizemlje
sprat

Сл. 24. План куће А. Тодоровића.

Легенда: Приземље

1. улазни хол
2. соба
3. остава

Спрат:
1. горњи хол
2. собе
3. кухиња
4. нужник

је кухиња на спрату са отвореним огњиштем, без таванице. Изузев те неудобности, концепт куће је у највећем степену функционалан и конфоран. У једном прозору хола био је смештен истурени дрвени канал са косим даскама доњег дела за оцеђивање воде—уређај за прање руку. Из кухиње је био прилаз у нужник, који је био у малом висећем анексу прислоњен уз главну масу зграде (у време снимања зграде није га више било). Две собе, једна горе једна доле, биле су опремљене малим кубетилима — каминчићима. Зидана пећ у већој горњој соби се ложила из кухиње.

Зграда, иако скоро минималних димензија (7,00 x 8,10 м) је пространа. Само два бочна зида приземља су зидана у камену, дебљине 0,65 м, а сви остали су лаке бондручне структуре, или делимично видно постављених талпи. Нагиб крова је нешто мање од 45 степени.

Пример 4. сл. 25,26.

Кућа Рашид-аге Пачовића, ћорсокак Нушићеве улице.

Тип мале куће (7,50 x 8,50 м) опремљене свим уређајима свога доба за удобно становање: нужником у придодатом испаду са прилазом из кухиње, малим купатилом, уграђеним орманима, зиданом пећи.

Схема плана основе је јако занимљива, јер представља пример развоја троделног прототипа, не додавањем, него трансформацијом унутрашњости — преграђивањем. Пошто је план зграде, ради смештаја две собе спреда проширен, то је продужило простор кухиње, која покрива ширину обе собе (скоро 7,00 м). Зато је било могуће убацивање стамбеног хола на рачун простора, у троделном прототипу намењеног кујни. На тај начин, квадратна контура цртежа плана куће, уписаним крстом подељена је на четири површине. Тако је троделна основа еволуирала у четвороделну. Што је, међутим, важно, и што исто тако потврђује порекло ове схеме, главна фасада није улична, него је дужа. Лице куће је њен предњи ужи пано, са пет прозора на две собе. Правац тога лица је наглашен, са оријентацијом на фаворизовану страну света — југоистоку.

Сада је и део приземља, улазни ход са степеништем, постао део стана. Највећи простор приземља је стаја, а мањи остава.

Сл. 25. Спољни изглед куће Рашид-аге Пачовића.

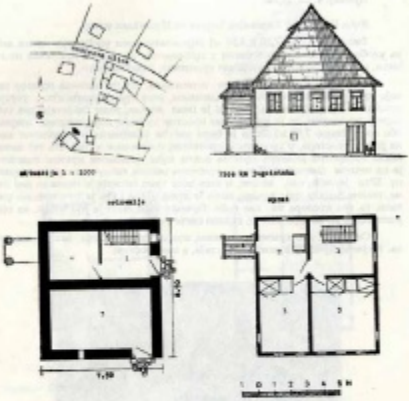

1
2
3
4
7,50
1 0 1 2 3 4 5 m

Сл. 29. План куће Р. Колоновића.

Легенда: Приземље:
1. улазни хол
2. остава
3. стаја

Спрат:
1. горњи хол
2. кухиња
3. собе
4. [illegible]

Прилог 5, сл. 27, 28.

Кућа Хасана Чингића у Његошевој улици је пример даље еволуције прототипа са Дурмитора. Тродељна шема њене основе обогаћена је четвртим елементом — простором степеништа — камеријом, који је и конструктивно наглашен својим саставом од необлањаних дасака.

У приземљу је само простор магазе или стаје са новим простором степеништа и главног улаза. Несразмеру програма за приземље и за горњи ниво, градитељ је решио и овде повећањем површине горњег нивоа, тј. истурањем дела спрата у испад на конзолама. Стамбени део куће је, дакле, само спрат.

И овде се ради о правом удобном варошком стану. Степениште је затворено, нужник је придодат кући, такође у испаду, међутим, пошто се сада ради о испаду на испаду, нужнички испад је морао бити подухваћен на два стуба. Прилаз нужнику је из кухиње, као што је одатле био могућ прилаз и у обе собе . Ту је искоришћена могућност независног прилаза у једну собу, директно из камерије. Део камерије преграђен је и претворен у једну собицу. Зграда је добила још један нови мали, али важан елемент, наиме уређај за прање руку, исто тако придодат у малом засебном испаду из простора камерије. Кухиња је без плафона и са отвореним огњиштем. Упада у очи редуцираност отвора на простору кухиње. То је објашњиво, са једне стране, јер је кухиња боравиште женског света, а са друге, светлост у њу допире кроз разне пукотине, спојнице и баџу на крову.

Сл. 27. Спољни изглед куће Хасана Чингића.

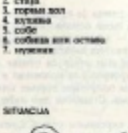

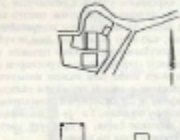

Легенда: 1. улазни хол са степеништем
2. стаја
3. горњи хол
4. кухиња
5. собе
6. собица или остава
7. нужник

SITUACIJA
SEVERNO LICE
I SPRAT
1
2
3
4
5
5
6
7
PRIZEMLJE
1 0 1 2 3 4 5m

Сл. 38. План куће Х. Чевића.

Зграда, иако очигледно мањега типа и не богатог власника, има стандардни унутрашњи уређај у собама. То су уграђени ормани, мали амами и зидане пећи. Веома практично је изведен нужник, чак са уређајем за примитивно испирање. То су косо постављене даске испод отвора у патосу, које отклањају пад, фекалија од куће, које се испирају млазом воде у јазу ниже куће — ка потоку.

Главни простори стана оријентисани су на истоку.

У погледу, зграда представља једну занимљиву композицију, а по диспозицији представља једну важну карику у ланцу развоја од основног планинског прототипа на удобнијој, затворенијој варошкој кући — стану.

Легенда: Приземље:
1. покривени прилаз
2. стаја

Спрат:
1. полуотворено степениште, „камерија".
2. кухиња
3. собе
3а. собица
4. нужник

ул. 29. новембра
ситуација 1 : 2000

3
3а
1
спрат
приземље
улица

Сл. 29. План куће Илије Букумировића. Пример развоја тродеоне схеме куће у петоделну.

Пример 6, сл. 29.

Кућа Илије Букумировића, Улица „29. новембра" број 24.

План ове куће представља даљу карику у еволуцији основне тродеоне схеме основног модела. У овом примеру тај тродеони модел развио се у петодеони тип куће. Механизам развоја био је двојак: и путем додавања и путем унутарње трансформације — преграђивањем.

Становање је на горњем нивоу. Земљиште на коме је зграда подигнута релативно је равно, те је са бочне стране придодат узан појас камерије са степеништем за спрат. Првобитни простор кухиње, који покрива ширину ове собе, као предимензиониран, морао је и могао је бити преграђен, па је на рачун кухиње добијена додатна соба (3а) са ходником поред ње. Сад се не улази више директно из степенишног простора у кухињу, него у тај тампон-ходник, који је, дакле, остао део простора кухиње. Само над смањеном кухињом је још увек остала неизведена тавањица. У малом анексу са прилазом, из угла кухиње виси нужник.

Цео стан је стриктно развијен само на нивоу спрата. Цео простор приземља, озидан у масивном каменом зиду, дебљине 0,30 м, подељен је на две стаје.

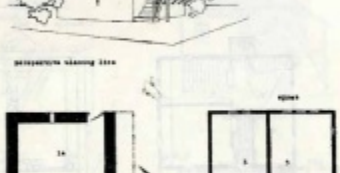

Легенда: 1а. стаје
1. улазни хол
2. кухиња
3. собе
4. собица или остава
5. пушница

перспективни изглед куће
приземље
спрат
1а
1а
1
2
3
3
4
5

Сл. 30. План куће Крсте Вујетића.

Пример 7, сл. 30.

Кућа Косте Вујетића.

Зграда је сродна оној приказаној у примеру 2. Првобитна тродељна схема плана развила се овде у четвородељну, само путем унутарње трансформације — преграђивањем. Јер степениште није притом додато као засебан затворени елемент, него је остало отворено. Додуше, оно је испунило прави угао, заокружило паралелограм цртежа плана справа, што је омогућило и опростило подизање крова над целовитом основом. И овде као и у примеру 2, цела бочна улазна страна виси конзолно над приземљем за 1,00 м. Овде је тај конзолни испад подупрт са четири косника. Али није, као у претходном случају, улазни ходник остао део кујне, него је кујна потпуно одељена. Улазни ходник постао је као неки цен-

трални хол, који комуницира са свим просторијама куће (и са нужником, који је био придодат у анексу, у време снимања није више постојао).

Над кухињом је постављена таваница. План зграде је једна прилично произвољна адаптација основног тродесног модела, али ипак може да се уврсти развојни виши ниво. Спољашност зграде је, напротив, врло типична и изразита и обликама и целом својом масом.

Пример 8, сл. 31.

Кућа Хуса Мујагића, Улица Јаворска, број 66.

У концепту плана ове куће остварен је максимум величине основног модела исто тако, као и типа куће Сјеница, у коме је стан развијен само у једном (горњем) нивоу. Даљи степен развоја представљаће тип велике куће града, у коме је стан развијен у оба нивоа, дат у примеру 9.

Цртеж основе је скоро потпуни квадрат (9,50 x 10,50 м), а кров права пирамида, нагиба страна, нешто више од 45 степени. У контуру плана куће укључено је све, чак и нужник. Једна соба, додуше, предвиђена је у доњем нивоу, поред стаје, али само као резерва, не органски повезана са горњим станом.

Зграда је смештена на косини јачег нагиба и има два улаза: један са више и један са ниже стране. Због великог нагиба приземље је само делимично искоришћено и има користан простор само испод предњег дела, баш као и њен планински дводелни модел. По спрату план се развио, рекло би се до максимума, па је предњи део могао бити подељен у три простора: две собе и оквир улаза у горњи ниво, рудимент једне диванхане. Простор позади собе, у основном дводелном моделу кухиња, подељен је, као и у претходном случају, на три дела: кухињу, собу и прилазни ходник, који повезује оба улаза: доњи преко придодате камерије, а горњи је директан.

План ове куће је резултат примене сва три начина развоја: рађена проширењем, додавањем, и унутрашњом трансформацијом, преграђивањем. Занимљиво је да трећи простор спреда, поред соба, није био одељен од ходника, него је остао отворен, као део централног ходника и горњег улаза, намењен за пријем гостију. Цео тај део је у конзолном испаду од 0,50 м, ван равни уличног зида.

Упада у очи и незнатна висина стамбеног простора од 2,05 м, иако се ради о релативно великим површинама собе (3,00 x 5,00 м, 4,00 x 4,50 м). Кућа је занимљива не само као крајња завршна карика у развоју основног дводелног модела и типа стана Сјеница, него и као у највећем степену, за прилике у којима је настала, удобан стан.

Други квалитет његовог плана је флексибилност. Најмање промене преграда дозвољавају поделу куће. Та подела је била перманентни проблем, како обезбедити простор за повећану или подељену породицу.

Легенда: Приземље:
1. доњи улаз
2. собе
3. стаја

Спрат:
1. горњи улаз са холом (диванхана)
2. камерија (степениште из доњег улаза
3. собе
4. кухиња
5. нужник

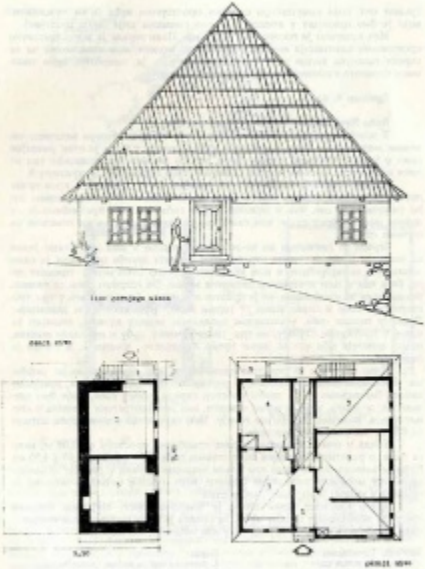

Сл. 31. План куће Хуса Мујагића. Завршни степен развоја дрвената традиционалног основног модела, у Сјеници.

Пример 9, сл. 32, 33.

Кућа Османа *Абдагића*, Јаворска улица, број 62.

Зграде овог концепта нису многобројне у Сјеници, али су зато врло [illegible]. Ове би представљале тип веће куће, варошких староседелаца са већим приходима.

Зграда је смештена на левој страни улице, правца југозапад — североисток, удаљена је од уличне линије, јер јој је дубина парцеле и поред тога дозвољавала слободни простор за башту, на југоистоку. Ка југоистоку су оријентисане и главне стамбене просторије куће.

Главни првобитни улаз био је простор означен са 1, у коме је било смештено и једино степениште. Простор 1а првобитно је био само кухиња, јер је и данас без таванице, а у нивоу спрата и у нивоу тавана. Исти простор служи као кујна, само му је отворено огњиште замењено камином, и придодато степениште.

Није вероватно да је и то друго степениште било првобитно предвиђено, као степениште за госте, ако би се претпоставило да је простор на спрату означен са бр. 4, а са прилазом из диванхане 5, био предвиђен за

Сл. 32. Спољни изглед куће Османа Абдагића. Тип велике куће вароши.

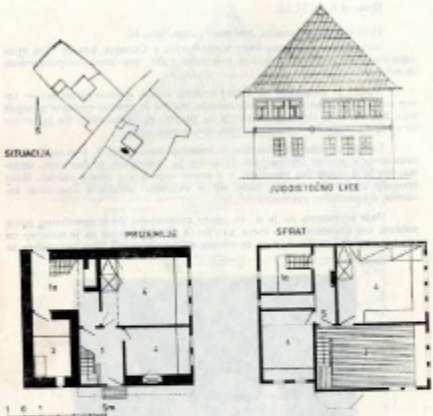

SITUACIJA
JUGOISTOČNO LICE
PRIZEMLJE
SPRAT
1a
2
1
4
3
5
1 0
5m

Сл. 33. План куће О. Абдагића. Типичан план велике куће Сјенице са становом развијеним у оба нивоа.

Легенда: 1. главни улаз са степеништем
- 1a. кухиња (споредни улаз са додатним степеништем и праоником у спрату над њим
- 2. остава
- 3. горњи степенишни хол, затворена диванхана
- 4. собе
- 5. ходник са прилазом у нужник (демолиран)

гостинску собу. Јер, никад се не би допустило госту да улази у кућу кроз кухињу. У том случају степениште би било прислоњено споља, са уласком у простор 4, преко другога дегажмана.

Величина, тј. димензије приземља, 8,50 на 10,50 м, су и омогућиле да се доле смести, поред улаза, кухиње и оставе, још две собе.

На спрату су, поред великог хола са степеништем диванхане, која заузима више од четвртине простора спрата, само још две собе, поред празног простора над кухињом, односно споредним улазом и степеништем. Што је врло ретко у архитектури Сјенице, горњи хол — диванхана, целом својом дужином испада изнад приземља за 55 цм.

Чудновата је та одсутност испада горњих делова зграде над приземљем. Испадање је главна карактеристика облика и масе старе архитектуре југа. Лагана структура спрата од дрвених греда би кућа Сјенице омогућила, а планинска клима са обиљем водених талога би и захтевала испаде и проширење спрата над приземљем, ради одбијања воде са крова од куће. Зато куће Сјенице, када су још обложене чатмом и све униформно бело окречене, делују једнолично у маси.

Испод простора диванхане на спрату, ван основе зграде прекривен је једноставним продужењем надстрешнице, без увала и грбина, како би се то извело ако би испад био већи и ако би прекривање било у блажем нагибу ћерамидног покривача. Надстрешнички венац изведен је у блажем нагибу од нагиба главнога крова. То настављање надстрешнице над предњим деловима, то срозавање крова и денивелисање окапнице, је редовни поступак у областима високог крова од шиндре.

Концепт плана куће представља виши завршни ступањ развоја домаће изворне дводелне схеме. Јер кућа је дериват дводелног нуклеуса, у коме кухиња покрива ширину само једне собе. Није, дакле, био могућ развој путем преграђивања. Са друге стране, ограничена је могућност развоја путем додавања. Бочно проширење путем додавања камарије претвара дводелни нуклеус у само четвороделни план куће. Међутим, требало је још простора. Зато се стан морао проширити на доњи ниво, а стаје смештати у околне зградице. Дакле, цела кућа постала је стан, у коме су, поред кухиње у приземљу, смештене још две собе и остава, те је кућа по схеми плана постала шесто (седмо) делна.

Пример 10, сл. 34, 35.

Кућа Абдулаха Спаховића у Санџачкој улици.

Ова зграда за време снимања била је у процесу демолирања, без икаквог видног разлога, те данас више не постоји. Схема плана њене основе, као ни њена маса није типична за Сјеницу, она је само добро прилагођена локалним условима.

Сл. 34. Слика куће *Абдулаха Селмовића*, снимљена 1956. у фази рушења.

То је пример добро познатог и распрострањеног типа зграда симетричне диспозиције основе и масе (има га и у Новом Пазару, и у Пријепољу и у Пећи). Међутим, иако се ради о истом типу, у принципу, сваки њихов пример је другачији. Особеност њихове примене у Сјеници и Пријепољу је централни положај кухиње у приземљу и празнина над њом све до тавана.

Зграда је приближно квадратне основе, димензија 12,00 на 10,50 м, са испадајућим средњим холом у облику ризалита. Нормално би у испаду био само горњи део. Исто тако и нужник је смештен у анексу засебне масе и крова. Овде се тај део развио скоро у посебну зградицу, са [illegible] летвама, а ове прибијене клинцима домаће производње, с а великим [illegible], у коме је уређај за прање руку и засебном кабином самога нужника.

Легенда: 1. главни улаз и доњи хол
2. магаза
3. кухиња
4. оставе (ћилери)
5. горњи хол са степеништем
6. собе
6а. гостинска соба
7. диванхане (ћошклије)
8. нужник са уређајем за прање руку
9. отвор изнад кухиње за пролаз дима у тавану

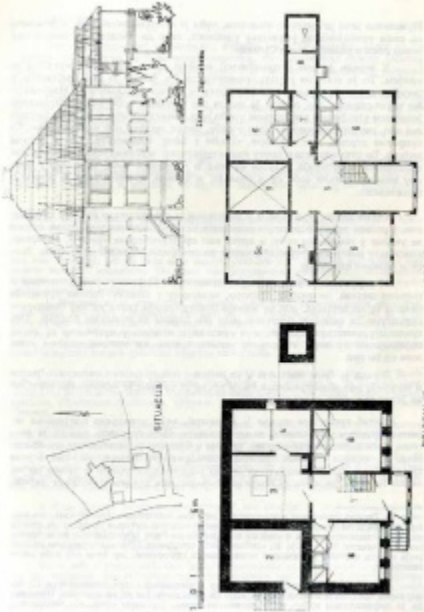

SITUACIJA
PRIZEMLJE
I. SPRAT

Сл. 35. План куће А. Спасојевића, симетричног пресека основе, облика и масе, тип чије порекло је различито од осталих двеју.

Нужничка јама је потпуно обзидана, кућа је потпуно затворена, опремљена са свим уређајима за унутарњу удобност, тако да представља заиста највиши степен развоја стана Сјенице.

У згради је већ у првобитној намени један део био предвиђен за пријем. То је соба на спрату, означена са 6 а. За њу је био предвиђен и посебан приступ, ваљским степеништем и преко диванхане 7. Изузимајући тај гостински део, зграда је имала пет засебних соба, свака опремљена једнаким уграђеним унутарњим уређајима, распоређеним у низу уз унутарњи зид, насупрот прозора: улаз у собу, долап, зидану пећ и мали амам. Са супротне стране, дуж прозора, такође у низу, миндерлук. Као у једном хотелу. То открива једну другу карактеристику муслиманске куће — поливалентност просторија. Изузев кухиње и гостинске собе, које имају фиксну намену, остале собе су и спаваће, и дневне, и трпезарије, и дечије и родитељске.

Схема плана зграде је и у подужном и у попречном правцу тротрактна. Средњи тракт (простори означени са 7) су диванхане. Један служи за улазак у гостинску собу, а други као претпростор за нужник. Међутим, они имају још једну функцију, наиме да се из њих ложе пећи у собама. Зато су и названи ожаклије.

И структура зграде је карактеристична. Најдоњи део, тј. темељи и парапет зидова, до висине прозора, зидани су у камену. Зидови приземља зидани су од ћерпича, док су зидови првога спрата такозване бондручне структуре, са испуном плетером и са обе стране налепљеним блатом. Ову градацију конструкције следи и градација отвора: у приземљу су мали, појединачни прозори, на спрату велики прозорски отвори, спојени у низове од по три.

Зграда је била достојна у највећем степену да се сачува, као ретки и до краја развијен примерак своје врсте. И са њом је неповратно изгубљена једна вредност, само локална⁶).

Нагиб крова ове зграде је минимум, који дозвољава покривање [illegible] дрвеним дашчицама, званим шиндра. Њен градитељ као да је хтео овим смањивањем нагиба крова, који је у Сјеници редовно виши од 45 степени да остане у њеном оригиналном карактеру. Наиме, овај тип, зграда симетричног плана и масе, који је био јако распрострањен и цењен на читавом Балкану, решено је покривати ћерамидним кровом најблажег нагиба.

---

6). Зграда је и била предложена да буде заштићена. Ево извода из елабората предатог општини 1956. године, који садржи ауторов предлог за заштиту. Треба напоменути да у списку није могла да буде обухваћена зграда приказана у прилогу бр. 1, која је, срећом, била снимљена 1951. г. несумњиво најстарија зграда вероватно и карактеристичан модел самога прототипа, јер тада већ није више постојала.

...... „Као најконкретнији резултат испитивања старе архитектуре Сјенице, дајем предлог и списак зграда, које би биле достојне да се заштите. Наравно, да је дефинитивни избор врло деликатна ствар, јер осим детаљног познавања,

ЗАКЉУЧАК

Иако лоцирана на надморској висини од 1.100 метара, чини се да Сјеница не би могла да буде окарактерисана као планинска варош. Основу њеног тла чине травнати пропланци врло благога нагиба. Висинска разлика највише и најниже њене коте износи само 35 метара.

Варош је изразито ретке изградње (сл. 36): засебно ситуираних кућа, засебно груписаних комплекса домаћинстава, одељених махала. Чак ни најобљуднији делови вароши, у чаршији, не представљају спојене низове, него блиско пакиране зграде дућанчића, сваки са својим засебним четвороводним кровом (сл. 37).

Исто тако, варош се не би могла окарактерисати да је оријенталног типа, иако јој већину становника још и данас чине Муслимани. Међутим, усвојена схватања и обичаји те верске заједнице, нису се одразили на

потребно би било имати увид у средства која стоје на располагању. Такав предлог може дати само једна компетентна комисија, после свестраног претреса проблема.

„Зато нека овај предлог буде само основа, која треба да стави на дневни ред сам проблем, јер до сада није ништа учињено да се спречи пропадање тих зграда великих вредности. Не само као документа прошлости или изразите архитектуре, него истовремено и корисних објеката, који могу и даље да служе својој намени за становање.

„1. Мислим да је прва кућа по рангу, чије даље рушење треба спречити, кућа Хаџи Абдулаге Селмановића (пример бр. 10). Њеном реставрацијом, која би била далеко јефтинија него новоградња, добила би се два удобна стана, уколико се зграда не би претворила у један локални музеј, библиотеку или изложбу. То је једна типична, врло изразита зграда симетричног типа, заправо речит документ нивоа стамбене културе свога доба.

2. Потребно је ставити под заштиту кућу из варошког рејона, код Ватовића махале, власништво Милорада Михајловића (од старине кућа Хасиф-ефендијe). Ово је једна од најбоље опремљених кућа Сјенице, са лепим балустрадама, тремовима, украшеним орманима, типичне диспозиције и масе типа велике зграде Сјенице.

Стављање ове куће под заштиту је акутно питање, јер власник има намеру да је преправља. Већ је сада делимично модернизована. Зато је потребна хитна интервенција, у најмању руку, проста административна забрана рушења.

3. Кућа Османа Абдаговића у Јаворској улици 62 (дата у примеру бр. 9) је врло добро очувана и карактеристична као тип велике зграде Сјенице. Она је по типу аналогна претходној. Она представља један леп примерак симетричне стамбене зграде Сјенице, која је уз то и врло добро одржавана.

4. Кућа Енвера Патовића, Јаворска 51, код џамије. И то је једна од изразитих зграда Сјенице, великога типа. На жалост, њена аутентичност већ је компромитована извесним изменама: одстрањеним средњим испадом и унутрашњим преуређењем. Али она још увек представља један интересантан објект, солидне изградње и чисте диспозиције.

То је избор зграда које сам сматрао достојним да би се очувало од рушења или измена, као најинтересантнији примери типа куће, тј. стана Сјенице из конца турског доба, као културна документа, сведочанства свога доба, који речитије него писане повеље сведоче о стваралачким особинама и богатству фантазије простог народног мајстора”.

код лоцирања саме вароши и код ситуирања њених појединачних зграда. Зато су за локацију махала одабиране претежно источне и југоисточне падине леве обале Грабовице, дакле, генерално оријентисане на Меку, а зато су и главни простори већине кућа окренути у томе истом правцу. Према таквом схватању, куће и баште су морале да буду са те стране. То се одразило на карактер улица. Улица је изгубила сваки јавни значај и интерес, и свела се на прости прилаз зградама, прилаз ограничен тарабама и зидовима споредних зграда (сл. 38).

Што се тиче типа куће Сјенице, заследило се и њено порекло и њена развојна линија. Што је врло важно, то није само развојна линија елемента дводелне „динарске куће", уочене увелико, овде илустрована наређаним регистрованим у Сјеници. Развој типа куће било ког ширег региона (на пример Тутина, Пријепоља или Нове Вароши), чија исходишна схема је тај дводелни динарски нуклеус аналоган је, наравно са разним варијантама и са локалним посебностима. Тај дводелни динарски нуклеус, кућишта (са отвореним таваном) — соба, цртежа плана у облику издуженог паралелограма, стан планинаца, чије је претежно занимање сточарство, делимично се укопава, постављен окомито на изохипсе стрмине и тако добија још један простор, у доњем нивоу, за смештај стока.

Пренесена на раван терен вароши, ова схема се нужно фиксира у типу куће на два нивоа: горе стан за породицу, доле стаја за стоку или магазе. Два нивоа одмах налажу додавање новог елемента стана: степеништа, најпре споља, отвореног, затим затвореног степенишног простора, тзв. камерије, која често садржи и додатну собицу.

Сл. 36. Осамљена група зграда северног дела вароши.

Сл. 37. Слика дела чаршије из 1956. године.

Тако се дводелни нуклеус развија у вишеделни тип куће вароши. Начин тога развоја је најпре ширењем, рађењем у троделну кућу, а затим, или паралелно додавањем нових елемената или преграђивањем, тј. унутарњом трансформацијом.

Главна карактеристика дводелног прототипа, који се састоји из кухиње и собе, је простор кухиње без таванице, кућа је типа такозване димнице. Та карактеристика стално остаје у свим стадијима развоја и у најмањој и у највећој кући вароши, чак и у типу симетричне куће, чија је схема плана била увезена споља. Кухиња без таванице је опсесија становника тих области.

То одвођење дима са отвореног огњишта у отворен таван, није последица незнања могућности одвођења дима димњачким каналом, јер камини упоредо постоје у свакој већој кући, за одвод дима из камина соба. Може бити да је ово навођење дима у тавански простор једна функционална потреба: обезбедити стоварење и сушење меса, као главног продукта ових сточарских крајева.

Тип велике куће Сјенице, симетричне схеме основе и масе није настао развојем дводелног домаћег модела. То је била једна позната диспозиција и концепт плана, раширен по целом турском Балкану, па је тако ова

била пренесена и у Сјеници. Али она је овде добила своје локалне посебности, тако да се разликује од типова кућа истог концепта плана и Новог Пазара и Пријепоља.

Нема куће у Сјеници која би имала отворен трем, или отворену лавабону, или чардак. Тип куће Сјенице је затворен према споља, док и у Новом Пазару и у Пријепољу, куће са отвореним тремовима нису тако ретке. Становници Сјенице нису могли да користе те скоро обавезне елементе народног неимарства — трем и чардак, ради сувише оштре климе.

Тип куће Сјенице није неки пластични феномен. Кућа није ни могла имати те претензије. У оштрој клими била је најважнија ствар заштитити се од хладноће. Концепт затворености куће и редуцирање димензија отвора био је услов да се то постигне. Варош као целина, наравно је сиромашна и има свој изразити карактер, тако да је слика Сјенице врло различита од слике Тутина, на пример, иако су природни услови, мање више, подједнаки.

У поступцима мале појединачне изградње, још се понегде осети дух традиције: са скромним средствима успева домаћи мајстор понегде да очува карактер и достојанство. На жалост, не може то да се каже за планску изградњу. Варош неповратно губи свој јединствени карактер.

Ту је тежиште проблема: како ослободити становнике наших старих изразитих градова од комплекса мање вредности, који им налаже да се стиде сами себе и да траже компензацију у имитирању савременог кича (сл. 39).

Један од начина је откривање вредности народних творевина у архитектури старих насеља.

Сл. 38. Детаљ изгледа уличног низа вароши. Типичан улаз у двориште.

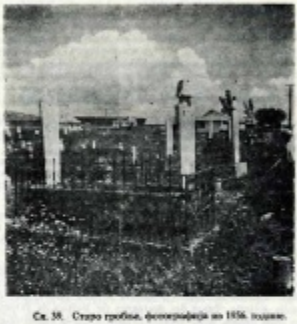

Ово излагање је заправо један прилог томе настојању.

Допринети сазнању о вредности наслеђа, не значи само помоћи да се оно сачува, него и утицати да се створи ново (сл. 40).

Сл. 38. Старо гробље, фотографија из 1956. године.

---

7). Снимање објеката на лицу места извршио је аутор, најпре 1951, по налогу Савезног завода за заштиту споменика у Београду и затим 1956. године, према договору са тадашњим Народним одбором Сјенице. Исте године био је готов елаборат „О архитектури и структури „варошице Сјеница", са предлогом заштите, и предат у пет примерака Општини.

Године 1973. објављен је део те студије у Гласнику Етнографског института САН, књ. XXII под насловом Ј. Крунић: „Сјеница, о типу старе куће и структури плана варошице".

За ову прилику цела студија била је прерађена, допуњена и проширена и овде се објављује у целини.

Истраживања архитектуре у Сјеници само су део ширег подухвата аутора у истраживању народне архитектуре целе те области, која је најбоље дефинисана њеним присвојеним именом: Стара Рашка. Део тог материјала већ је био фрагментарно објављиван.

Сви цртежи и фотографије арх. Ј. Крунић. Фотографије су снимане 1951. и 1956. године.

Arh JOVAN KRUNIĆ

Résumé

S J E N I C A
(type de la maison et structure du plan de la ville)

Bien que située à une altitude de 1000 m, cette ville ne peut pas être classée parmi les habitats de montagne. La pente douce de son terrain fort, en effet, de pâturages verdoyants ondoyants.

Aussi bien que la majorité de sa population fout des musulmans et, que certains éléments du tissu même de l'habitat portent un certain caractère oriental, elle ne peut pas, non plus, être classée dans la catégorie des habitats de type oriental.

Par sa structure urbaine c'est un habitat dispersé, une bourgade plutôt qu'une ville, des bâtiments isolés, jamais alignés, quartiers séparés les une des autres, dits m a h a l e, d'une structure entièrement irrégulière du tissu urbain, aussi bien que du réseau des rues.

Le schéma du plan de la maison qui prédomine à Sjenica tire son origine du type original de la maison primitive de sa région montagneuse. Ce prototype fondamental, la maison primitive à deux pièces, dit d i m n i c a, est répandu dans toute région des montagnes du Balkan de l'Ouest (Dinara). L'une de ces deux pièces, de sa version primitive, est la chambre et l'autre la cuisine, à foyer ouvert et toujours sans plafond, l'évacuation de fumée par grenier. L'inclinaison du terrain rend toujours possible d'utiliser une partie du soubassement de la maison comme une étable pour le bétail.

Ce schéma du plan, appliqué aux conditions du terrain plan de la ville se développe à deux niveaux: le niveau inférieur pour bétail et débarras, le niveau supérieur pour le logement des membres du ménage. Alors, on est obligé d'ajouter un nouvel élément de la maison, l'escalier, dans la première phase attaché à l'extérieur, plus tard incorporé au même même du bâtiment, pour se transformer en une nouvelle partie de la maison — hall d'escalier — k a m e r i j a.

Parallèlement à ce type courant de la maison de Sjenica il existe une autre conception de la grande maison, apartenant aux propriétaires aisés, dont le schéma du plan n'étant pas dérivé du prototype régional, est du aux influences extérieures. C'est le type de la grande maison de Sjenica, dont plan et masse est du concept symetrique. Dans tous les types la cuisine est à foyer ouvert et toujours sans plafond, de sorte que la fumée s'élève directement

dans l'espace de grenier et échappe par deux ou trois ouvertures spéciales dans la toiture, appelés b a d z e.

La maison de Sjenica est entièrement close. Elle n'est jamais équipée avec loggias appelés d i v a n h a n a, qui font parties quasi obligatoires de la maison des villes voisines de Prijepolje ou Novi Pazar.

Le cabinet d'aisance est en règle générale suspendu au mass de la maison dans une petite annexe, avec un accès par la cuisine.

L'aménagement intérieur de la maison est standardisé en éléments fixes et différenciés de l'équipement propre à chaque pièce: un placard (qui doit renfermer la literie), un poêle en briques, un petit hammam. Ces éléments standardisés de l'aménagement intérieur des pièces, est disposée en une bande le long de la paroi en face des fenêtres. Le long du mur extérieur, sous les fenêtres, on allonge une banquette recouverte de coussins, qu'on nomme s i l e d e r l u k.

Il n'y a point de meubles mobiles. L'équipement des toutes les pièces de la maison de Sjenica révèle, par son aménagement intérieur identique, aussi une autre caractéristique de sa conception: tous les pièces d'habitation sont polyvalents, c. à d. chaque pièce sert de salle de séjour, de chambre à coucher et de salle à manger.

Très souvent, dans le type de la grande maison, une partie est destinée à recevoir les bêtes. Cette partie est généralement séparée de la partie de la maison destinée à la vie de la famille, avec son propre accès et son propre escalier.

La construction et la structure de tous ces types sont basées sur les mêmes principes et procédés. Les murs du rez-de-chaussé sont exécutés en pierre massive ou en briques crues. Les murs de l'étage supérieur sont en règle générale de structure légère. Dans les bâtiments les plus anciens, à l'étage supérieur, ce sont les murs en poutres. Plus tard, cette structure en bois a été remplacée par la structure en squelette, plus économique, nommée h o n d r u k, dans laquelle les poutres en bois ne sont que partie portante, tandis que le treillis et la brac servent de matière de remplissage. Dans ce cas-ci l'extérieur de la maison est généralement enduit de mortier et blanchi à la chaux.

La charpente et la couverture du toit sont toujours en bois. La pente de la couverture de toit est de 45° à 60°.

Par leur forme, aussi bien que par leur masse, les maisons de Sjenica sont standardisées au point d'être identique. Ce sont des masses blanches, entièrement closes — cubes à petits auvents et à petits couvertures, couvert par hautes pyramides allongées des toits en bois.

Pourtant, même à un habitat qui est composé de structures unifiés il ne manque ni de pittoresque ni d'expressivité. Bien au contraire, l'ensemble de la ville possède un caractère propre, nettement exprimé, qui diffère complètement des ambiances analogues, par exemple celle de Tutin ou cette autre de Rožaj.

Il en est de même avec le type de la maison. Bien que les schémas du plan de la maisonde Sjenica, de Prijepolje, de Nova Varoš soient dérivés d'un même prototype, ces types sont suivi, dans chacune de ces localités, une évolution différente. Ces analogies et ces différences sont précisément l'objet de ces recherches.

Le présent exposé ne fait que qu'une partie de l'enterprise de vaste envergure de l'auteur, visant à la recherche de l'expression authentique de l'esprit populaire, dans le domaine de l'architecture: retablir des chaînons dans la chaîne de l'évolution de nôtre maison — type d'habitation, d'une de nos régions les plus intéressantes et les plus carastéristiques: Ancienne Rascie.

Сл. 40. Најлепши тип куће Сјенице. (снимљена вилетом)

Др Србољуб Живановић

ОДРЕЂИВАЊЕ КРВНИХ ГРУПА НА СКЕЛЕТНИМ ОСТАЦИМА ИЗ НЕКРОПОЛЕ У ПАЗАРИШТУ (РАС)

У историји медицине, антропологије и хематологије остаће забележено да је страдање српске војске и савезничких армија, као и њихових непријатеља на солунском фронту навело Dr. Ludwika Hirschfelda, доцента Универзитета у Цириху и његову супругу Dr. Hanku Hirschfeld,[1] лекаре у Централној бактериолошкој лабораторији српске војске за интензивно проучавају крвне групе, које су приказане у за то време најновијим радовима Landsteinera (1900).[2] Испитујући особине крви код војника из разних армија, који су дошли из разних крајева Европе, Азије и Африке, они су запазили да се проценат појаве разних крвних група разликује код разних народа и раса и да према томе ова појава поседује известан антрополошки значај. За ове лекаре је познавање крвних група било значајно ради давања трансфузије крви рањеницима, али су њихова запажања навела истраживаче да одмах после завршетка I светског рата посвете пажњу примени ових налаза у разним другим дисциплинама. Пошто није тешко изазвати реакцију аглутинина са аглутиногеном, приступило се одређивању крвних група не само на крви, већ и у другим ткивима. Тако се већ у самом почетку истраживања поставило и питање могућности одређивања крвних група на људским остацима, нарочито на костима у судској медицини, а затим и на археолошком материјалу. Откриће великог броја мумија у Египту навела су египтологе да проучавају њихове крвне групе. Први резултати ових истраживања су били охрабрујући, нарочито после 1927. године када су откривене поред основних АВО група и друге. Candela, Boyd и Boyd и многи други аутори су тако разрадили методе за утврђивање крвних група на коштаном материјалу.

У новије време користе се две групе метода за утврђивање крвних група, осталака органских материја у коштаном ткиву. У прву групу спадају макроскопске или микроскопске преципитационе методе, а у другу групу долазе методе за утврђивање антитела флуоресцентним путем, или на неки други сличан начин. Било која од ових метода, када се испитују остаци ткива узети са мумије или са скелета који се налазио сахрањен у добро затвореном ковчегу или саркофагу, даје сасвим добре резултате. То су показала и најновија испитивања приликом утврђивања сродства египатског фараона Тутанкамона, као и приликом испитивања мумија из Перуа. На жалост, када се ради о коштаном ткиву добијеном са скелета слободно закопаних у земљи, показало се да су резултати одређивања крвних група сасвим несигурни (Thieme i Otten, Ezra-Cohn i Cook).[3]

Ови аутори су узимали кости особа чије су крвне групе биле сасвим познате и утврђене за живота, које су умрле и слободно сахрањене у земљи и тако лежале две године. Такође су узимали и узорке крви познате крвне групе па су мешали са земљом и остављали да стоје дуже времена. Испитивање оваквог материјала је показало да су реакције антигена на таквом материјалу у великом броју случајева сасвим различите од налаза у току живота. После тога, истраживање крвних група остатака костију престало је да се примењује у судској медицини и сваки такав налаз судови у свету не признају за веродостојан. И поред тога, известан број аутора, чак и у новије време (Lengyel, Nemeskeri),[6] и даље наставља да одређује крвне групе у коштаном материјалу из археолошких налазишта. Њихове методе се у суштини не разликују од раније употребљаваних метода, па се не може очекивати да ће дати боље резултате. Познато је да састојци тла у коме је кост сахрањена продиру у ткиво и у стању су да изазову реакцију аглутинације, или пак да измене биохемијски састав преосталих органских материја унутар кости, или пак да се свака реакција угаси и онемогући тако да се у 19,11% случајева не добија никакав резултат. Ово су недавно утврдили рани аутори испитујући читав низ некропола (Miele, Kobilyansky, Nathan, Arsenburg i Nathan).[7]

Иако су сви недостаци савремених метода за утврђивање крвних група остатака скелета из археолошких налазишта добро познати, иако је свима који се баве овим проблемом сасвим јасно да се за сада не могу добити веродостојни подаци једноставним хематолошким методама, ипак су два стручњака Завода за трансфузију крви из Београда, без консултовања са антропологом, који врши систематска антрополошка испитивања остатака људских скелета са подручја Раса, и своју руку и сасвим нестручно узела узорке на којима су вршили експерименте у циљу одређивања крвних група. Из публикације која је недавно објављена (Б. Динић и М. Јанковић)[8] се види колико слабо наведени аутори познају савремену литературу о проблему којим се баве и како су због тога направили вероватне грешке у свом раду. Тако већ у самом наслову ови аутори наводе да су испитивали скелетне остатке средњовековног становништва Раса из X до XII века, док се из њихових података јасно види да су испитивали узорке из XII и XIII века. Старост ових скелета је потврђена и анализама у Истраживачкој лабораторији Британског музеја у Лондону (анализе: BM 1373 — 1612. год. н. е.; BM 1583 — 1765. год., н. е.; BM 1584 — 1665. год. н. е. итд). Са овим подацима су се Б. Динић и М. Јанковић лако могли упознати да су се потрудили да ступе у додир са антропологом који врши проучавања материјала, чије су узорке узели или, пак, да су прочитали ово што је објављено у стручним часописима. Следећа грешка ових аутора је што су се ослонили на узимање узорака само са једног дела скелета, или пак што су мешали делове скелета, па тако нису могли да провере да ли је дошло до контаминације скелета приликом лежања у земљи и да ли сви делови скелета дају исте реакције. Према томе, њихови подаци нису никако веродостојни. Испитивања земље која се налазила непосредно на деловима костију нису сигурна, јер су све кости, пре него што су ови аутори узели узорке, биле опране у Собачевској реци и потом сушене. За оваква испитивања потребно је узети узорке земље приликом ископавања и откопа-

вања скелета. Пошто су се налази Б. Дивића и М. Јанковића појавили у страној стручној литератури,[7] приморани смо да објавимо резултате наших истраживања крвних група на скелетном материјалу из некрополе у Пазаришту, иако сва истраживања још нису завршена, јер су археолошка ископавања још увек у току.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

За испитивање крвних група остатака скелета из некрополе на Пазаришту узети су примерци коштаног ткива са неколико међусобно удаљених делова сваког скелета. Тако су узимани узорци костију стопала, слабинских пршљенова или карличне кости и вратних пршљенова, или костију свода лобање. У претходном испитивању подобности материјала за палеосеролошка испитивања узети су узорци са двадесет скелета и те резултате приказујемо у овом извештају.

После уобичајеног чишћења узорака физичким методама, испитивано коштано ткиво је млевено и коришћено за тест абсорпције. Одређивање крвних група је вршено помоћу стандардних серума односно антисерума, макроскопски и микроскопски, према методама описаним од стране класичних (Boyd i Boyd, Candela)[1,2,3] и новијих (Lengyel и Nemeskeri)[4] аутора док је елуциони тест рађен на начин који је користио Takata.[5]

Сваки узорак са сваког скелета је испитиван, посебно да би се утврдило да ли се добијени резултати слажу за сва три узорка и да би се на тај начин уочили знаци утицаја контаминације приликом лежања скелета у земљи.

РЕЗУЛТАТИ

Приликом утврђивања постојања реакције између аглутинина и аглутиногена утврђено је да код осам скелета, од испитиваних 20, сва три узорка дају исту реакцију, мада се интензитет реакције у извесној мери разликује код разних узорака. Код преосталих 13 скелета, узорци узети са различитих делова костура нису дали реакцију истог типа, па се налаз крвне групе разликовао. Код 4 скелета, узорци узети из вратног предела или свода лобање дали су резултат АБ, док су узорци слабинских пршљенова и стопала дали резултат О. Код три случаја, узорци узети са главе и вратног предела дали су резултат Б, док су узорци узети из предела карлице и ногу дали сасвим супротан резултат А. Код четири скелета, узорци са главе су дали резултат А, као и узорци из слабинског предела, док су узорци узети са стопала дали резултат О. На преостала два скелета сва три узорка су дала различит резултат. Претпостављали да се код ове прелиминарне групе од 20 скелета униформан резултат могао добити свега у 35% случајева, иако није познато да ли се у тим случајевима радило о контаминацији целог скелета од стране материјала, која су се налазиле у земљи у којој је скелет сахрањен. У 65% случајева се нису добили веродостојни резултати.

ДИСКУСИЈА

Резултати испитивања пробне групе од 20 скелета из некрополе са Пазаришта, чија је старост одређена налазима Истраживачке лабораторије Британског музеја у Лондону, помоћу одређивања радиоактивног угљеника C_{14}, износи је око 300 до 400 година (XVII — XVIII век) показују да одређивање крвних група, помоћу до сада познатих метода, није могуће, јер је контаминација скелета у великом броју случајева толико јака да је знатно променила серолошку слику. Зато се резултати до којих су дошли Динић и Јанковић, испитујући исти материјал, не могу узети у обзир, пошто се не зна са ког су дела скелета узети узорци да ли је мешан материјал разних костију, као што се не зна ни да ли је неки други део скелета дао исту или другачију реакцију. Поред тога, ови аутори су погрешно датовали скелете у знатно ранији период (X до XII век). Тако се још једанпут показало да узимање материјала за испитивање насумице и без довољног познавања методологије, литературе и проблема који се обрађује, не може да доведе до веродостојних података.

Покушај одређивања крвних група на коштаном ткиву скелета са Пазаришта показује да су били у праву аутори (Thieme i Otten; Ezra — Kohn i Cook; као и налази ЦИБА Симпозијума поводом «Medical Biology and Etruscan Origins» 1958. год.)[illegible], који су експериментално доказали да су методе одређивања крвних група на археолошком скелетном материјалу (Кандела; Берти и Пиренти; Лингел и Немескери) [illegible] јако несигурне и да дају сасвим непоуздане резултате.

LITERATURA

1. Berti, G. i Parenti, R.: Saggi di determinazione dei gruppi ABO su ossa umane. Atti VIII Riunione Scient. Ist. Italiano Preistoria e Protostoria, Trieste, pp. 65—77, 1964.

2. Boyd, L. G., i Boyd, W. C.: Blood group reactions of preserved bone and muscle. Am. J. Phys. Anthrop. 25:421—434, 1939.

3. Candela, P. B.: Blood test on stains, mummified tissue and cancellous bone. Am. J. Phys. Anthrop. 25:187—214, 1939.

4. CIBA Fondation Symposium on «Medical Bilogy and Etruscan origins 1958», Churchill, London, 1959.

5. Dinić, B., i Janković, M.: ABO Blood Groups in Medieval Remains (Ras, Novi Pazar, X—XII A. D.). J. Hum. Evol. 8:715—718, 1979.

6. Ezra — Cohn, H. E. i Cook, S. F.: Blood—typing compact human bone tissue. Nature, 191:1267—1268, 1961.

7. Hirschfeld, L., i Hirschfeld, H.: Serological Differences Between the Blood of Different Races. Lancet, 11:675—679, 1919.

8. Lengyel, I. i Nemeskeri, J.: Uber die Blutgruppenbestimmung an Knochen mit Hilfe de Fluoreszenz — Antikorper — Methode. Homo, 15:65—72, 1964.

9. Micle, S., Kobilyansky, E., Nathan, M., Arensburg, B. i Nathan, H.: ABO-typing of Ancient Skeletons from Israel. Am. J. Phys. Anthrop. 47:89—92, 1977.

10. Thieme, F. P., i Otten, C. M.: The unreliability of blood typing aged bone. Am. J. Phys. Anthrop 15:387—397, 1957.

11. Takata, H.: Studies on blood groups in human teeth. Jap. J. Leg. Med. 27:46—54, 1973.

SUMMARY

Blood typing of human skeletal remains from Pazarište.

The preliminary studies on ABO blood groups on 29 skeletons from Pazarište indicated that no reliable results could be obtained because of a very high contamination of the skeletons from the organic and mineral components of the soil in which the skeletons have been burried.

Заим Аземовић

ГУСЛАРИ — СТВАРАОЦИ ИЗ САНЏАКА

Пажњу познавалаца и љубитеља епске народне поезије у свијету скренула је на себе „Паријева збирка" народних умотворина југословенских народа. Наиме, Милман Пари, професор на Катедри за класичне језике Харвардског универзитета у Кембриџу (Масачусетс, САД) почео је у љето 1933. године да сакупља и проучава усмену епску поезију Југословена. Други пут Пари је боравио у Југославији од јуна 1934. године до септембра 1935. године. Вратио се у Америку са збирком од близу 13.000 текстова јужнословенских народа епских и лирских пјесама, од којих је велики број снимљен на близу 3500 грамофонских плоча, које је он сам снимао на терену.

Паријева жеља да настави свој рад истраживања процеса настанка усмених епова код нас није се остварила, пошто је 1935. године погинуо у једном несрећном случају, али је његов рад наставио његов бивши асистент и касније професор Харвардског универзитета, Алберт Бејтс Лорд. Он је 1950. и 1951. године посјетио и обишао већину мјеста у области у којима је Пари сакупљао пјесме и додао око 500 нових текстова Паријевој збирци.

Народне епске и лирске пјесме сакупљане су у Новом Пазару, Бијелом Пољу, Колашину, Гацку, Стоцу и Бихаћу.

Дио епских пјесама које су сакупљали Пари и Лорд објављен је 1953. године у збирци „Српскохрватске јуначке песме" у двије књиге, чија су издања штампана на српскохрватском и енглеском језику. Издавач српскохрватског издања је Српска академија наука, Београд, а предговор је написао Александар Белић. У II књизи „Српскохрватске јуначке песме", Нови Пазар, дате су уз текстове пјесама у изворном облику и биографске биљешке гуслара из Новог Пазара и околине.

Пари и Лорд су својим истраживањима хтјели да баце више свјетла на генезу настанка усмених народних епова, прије свега класичних грчких епова „Илијаде" и „Одисеје".

На епове о Муси Кесеџији, Краљевићу Марку, Ђерђелез Алији, Ђулић Ибрахиму и другим, Парију је први указао познати слависта Матија Мурко.

Резултати до којих су дошли ови и каснији истраживачи иду у прилог тврдњи, да „појам епских пјевача не треба сводити на појам неодређеног народног генија, већ на појам генијалних појединаца" (Владан Недић).

Пари и Лорд су са посебним одушевљењем истраживали гусларско стваралаштво два пјевача из Санџака: Ћор Хуса Хусовића „који је знао

епских пјесама напамет онолико колико има у години дана" и Авда Међедовића из Бијелог Поља. Епови које је казивао и пјевао уз гусле Авдо пуних десет дана, који су дуги као „Илијада" и „Одисеја" са преко 12.000 стихова, објављени су на енглеском језику и Пери и Лорд сматрају да су оригинално дјело Авда Међедовића, те да се својим квалитетима приближавају класичним грчким еповима, а нарочито еп „Женидба Смаилагића Меха", док је еп „Османбег Делибеговић и Павичевић Лука" нешто испод умјетничког домета првог епа.

У расправи „Хомер и Хусо" амерички истраживачи су изнијели резултате провјере својих теза, произашлих из проучавања југословенске епске поезије, на Хомера и настанак класичних епова. Лорд каже: „Југославија је за нас представљала јединствену „лабораторију" гдје смо могли на лицу мјеста да пратимо настанак сваког стиха, теме, слика, композиције једне епске пјесме и њене трансформације у различитим генерацијама пјевача преносилаца. Нарочито нас је у томе помогла муслиманска народна епика са изразитим херојским елементом у себи, у којој је још увек, у то време „радила" чиста традиција. Упоређујући начин певања најбољих „локалних Хомера" с примерима класичног епског песништва, дошли смо до своје теорије о постојању изграђених песничких формула, схема и клишеа при изражавању једне епске материје, о интернационалности мотива, као и о томе да је Хомеров стил певања био не само традиционалан, него такође и неизбежно—усмен!"

Шпански књижевник Рамон Менендес Пидал „отац шпанске књижевности" у свом есеју „Југословенски и западноевропски епски певачи" сматра да је Лорд пренаглашио индивидуалну улогу епског пјевача у стварању народног епа. Да је од мноштва варијаната епова, нарочито у старијем раздобљу њиховог настанка, тешко утврдити њихову прву верзију и првог пјевача—ствараоца, а да се више ради о преради епа од стране појединих пјевача. Способност импровизације епа, која је запажена код великог пјевача Авда је својствена за модерно раздобље које представља прелазно раздобље од усмене ка писаној књижевности. Као примјер Пидал наводи истраживања која је извршио лењинградски професор Виктор Жермунски да у јужним дијеловима Совјетског Савеза још егзистира усмена поезија код туркменских народа и да постоје пјевачи који знају на десетине хиљада пјесама напамет. Али Пидал се такође диви феномену памћења код наших епских пјевача: „Јужнословенски епски пјевачи пружају живи пример изванредне моћи памћења, који је невероватно заступљен међу онима који се посвећују преношењу усмене поезије… Има задивљујућих примера заједничке делатности памћења и импровизације. Чувени певач Авдо први пут чује песму од 2300 стихова и одмах затим је понавља продужујући је до 6.000 стихова, обогаћујући је новим ликовима, новим карактеризацијама и појединостима. Шта више, једна иста песма у репертоару истог певача мења се при сваком новом извођењу."

На основу десетогодишњег периодичног истраживања епске народне поезије у Санџаку, које сам обавио са својим сарадницима, дошао сам до закључка да је феномен запамћивања епских пјесама од стране гуслара задивљујући. Томе, вјероватно, доприноси структура десетерачке пјесме,

која је погодна за памћење, свјесни напор, воља и мотивација гуслара да пјесму запамти послије првог слушања, с обзиром да је већина гуслара била неписмена. На основу многобројних магнетофонских снимака, које смо обављали снимајући пјевања и казивања још живог гуслара из Паријеве збирке, Мурата Куртагића, може се закључити да је његов фонд запамћених стихова близу 100.000, а у Паријевој збирци се, такође, напомиње да он зна више од 200 епских народних пјесама напамет. Код овог пјевача је нарочито изражена говорна, гласовно-музичка способност. Били смо присутни у неколико случајева гдје је непрекидно пјевао и гуслао по осам, а са прекидима и казивањима и по двадесет часова, а да је ипак успијевао да пажњу, додуше све малобројнијег круга, слушалаца задржи. Забиљежили смо и један случај гуслара А. Боровића који је био писмен, и могао је послије првог читања да репродукује пјесму дугу од 1000 стихова.

Када се има у виду овако богат пјеснички материјал, који гуслари кова Ћор Хуса Хусовића, Авда Међедовића, Мурата Куртагића, Фјулманина и других имају у памћењу, онда не представља никакву тешкоћу да нову тему и фабулу гуслар заодјене готовим почецима, завршецима, симболичним бројевима, алегоријама, епитетима, описима одјеће, дјевојачке љепоте и другим украсима, да пјесма заживи из богатих комбинација складно сливених. Но шира пажња је превасходно окренута не гусларима репродуктивцима и прерађивачима, већ гусларима ствараоцима. Још је Вук Караџић, пишући о познатим гусларима Филипу Вишњићу, Тешану Подруговићу, Старцу Милији и другим, запазио да даровит гуслар и лошу пјесму може да учини бољом и да постоје гуслари ствараоци, који су богатом маштом, сликовитошћу и мисаоношћу стварали пјесме у десетерцу, које имају висок умјетнички домет. Њихову вриједност не умањује то ако се тема преузела од неког другог слабијег гуслара који је дао хроничарску обраду догађаја. Зар случајеви Гетеовог „Фауста", Шекспировог „Хамлета" и Молијеровог „Тврдице", не свједоче о томе да су, иако су мотиви за ова књижевна дјела преузели из старије књижевности, они у обради генијалних стваралаца добили коначни савршени умјетнички облик.

Ако се ради о епу из старије прошлости онда сваки гуслар одриче да је он „измислио" ту пјесму. Овдје се, вјероватно, ради о томе да би критериј и илузија истинитости коју настоји свако умјетничко дјело да оствари, били би нарушени тиме ако би гуслар тврдио да је измислио пјесму о догађају, чији он савременик није био. Талентовани гуслари се радо „залијећу" да чувену пјесму боље испјевају, притом као да нијесу свјесни сопственог умјетничког доприноса, односно ауторства, јер самим тим што је догађај који пјевају чули од других или „из књига" као да их лишава ауторства, по недовољно свјесном схватању појма сопственог умјетничког доприноса. То није случај када се ради о опјевању догађаја из доба у којем гуслар живи.

Неоспорно је да је гуслар Ћор Хусо Хусовић, који је рођен и одрастао у околини Колашина, а као избјеглица више година провео на Пештери и у околини Новог Пазара, непосредно и посредно извршио утицај на генерацију санџачких гуслара из Паријеве збирке. Употпуњавања и истраживања биографских података гуслара у Паријевој збирци о томе свједоче.

Еп Авда Међедовића „Женидба Смаилагића Меха", попут класичних епова у средиште догађаја ставља афирмацију људскости Смаилагић Меха у спасавању Будимске Фате, којој је везир уништио срећу и желио да је уда као робињу. То је борба за ослобођење људске личности. Покушали смо да забиљежимо још неколико верзија овог епа, али су оне, у поређењу са обрадом Авда Међедовића много слабије. Јер, у употреби пјесничких епских средстава Авдо одскаче, како у масовности, преношењу описивања из једног мјеста у друго, описима одјеће, дјевојачке усамљености, беспомоћности и љепоте, епским понављањима карактеристичним у овом епу, описима амбијента и ентеријера, тако и у психолошким ефектима клетве дјевојачке и зова за спас и помоћ, и хиперболама по којима је, иначе, Авдо био познат.

Истраживање епике у Санџаку и њених стваралаца свједочи о томе и колики је значај музике, инструмента гусала, као пратилачког чиниоца за настанак епске пјесме и њену љепоту. Пјесме гуслари лакше памте ако их чују како их неко пјева уз гусле, казују их у правилнијем десетерцу ако их пјевају, него ако их рецитују, а написана пјесма губи од ефекта и умјетничког доживљаја ако се чита, у поређењу са ефектима и доживљајем који даје инструмент, као пратилац ријечи, не само својим звуком већ и динамиком пјевања. Санџачки гуслари имају свој сопствени мелодиозни специфичан стил пјевања, а динамика пјевања се смјењује у зависности да ли пјесма казује битку или опис, боја гласа се мијења у зависности од описа борбеног или жалосног става.

Стваралачки феномен санџачких гуслара привукао је пажњу, поред америчких истраживача, и осталих вриједних познавалаца народне епике, као што су Матија Мурко, Радосав Меденица, А. Шмаус и други.

Интересантно је напоменути да се код неких санџачких гуслара примјећује извјесна црта идентификације гуслара са својим јунацима, односно јунацима епске поезије, неке донкихотовске заљубљености у њихове особине, као што су одијевање (Ћор Хусо Хусовић се одијевао попут јунака своје пјесме, Мурат Куртагић је у младости опонашао одијевање Алила, а Матија Мурко је забиљежио случај да је Јусуф Мазовић испјевао епске пјесме о себи и сопственом одметништву; Касум Ребронја опонаша Тала Личанина — мудраца испод скромне одјеће.

Посебна хумано-етичка црта пјесама које смо записали од Мурата Куртагића је социјално-хумана црта. Наиме, у овим пјесмама се са симпатијама говори о чобанину, сељаку, сиромаху, праштању, побратимству, а осуђује се насиље и подмуклост паша, бегова, одметника и насилника. Задржаћемо се на карактеристичним моментима двије пјесме: „Адем паша Љајић и травнички везир" и „Мехмед Беркарија укида ђумрук на Дрину."

Пјесма о Адем-паши Љајићу почиње са стереотипним стиховима, али са пазарским локалитетима:

„Закукале сиње кукавице
о Божићу, о Савином дану
кад им није вакта ни земана,
закукале у Новом Пазару

на Паровце вакле колесице
а на вуци Адем Љајић паша.
То не биле сиње кукавице
већ две љубе Алемпашинице!! ...

Пјесма говори о зулуму који чини Алемпаша, о убиствима локалних првака. Породице убијених рјешавају на специфичан начин да изразе жалбу травничком везиру. Старац Пазарац савјетује снахе:

„О чујʼ те ме мојих седам снаха,
седам снаха седам удовица,
спаʼте пече обуцʼте фереџе,
све узмите по једну колевку,
у колевци дјецу сирочиће,
окрените децу у колевке,
па испадите џади Газилару
к Митровици травнички везире
он ће данас доћи у Пазару
кад ће крај вас везир пролазити
ви преврните на пучиц колевке
нек заплачу сва деца по џади
А ти чујʼ ме снахо најстарија
везиру ћеш руци прилазити
пољуби му скуте и рукаве
на руке му арзухал остави
па затужи још како умијеш ...“

У својој пјесми „Мехмед Берекарац укида ђумрук на Дриму“ говори се како Мехмед Берекарац одлучује да убије бега који наплаћује ђумрук за прелаз преко ћуприје, сиротињским караванима од Пештери, Бихора и Рожаја. Гледајући из дурбина ка планинама, бег препознаје караване и понавља рефрен: „Биће пара, биће аспиђара“. А на мосту:

„Ко имаде он и ђумрук плати
ђумрук плати и на Пећи пређе,
ко немаде он се натраг врати
све плачући и проклињући
не зна шта ће од живота свога
јер ће дјеца од глади помрети“

Народни пјевач кроз алегорију и симболику сна бегове љубе изражава протест и прориче судбину насиља:

„Велики сте зулум ударили
а на реци Дриму на ћуприји
ту пљачкате љуту сиротињу
од тих пара мале купујете,
а знаде се отето проклето ...
Што пиштиху крви на огњишту —

остаће нам дјеца сиротиња,
што лисице коло ухватише —
наражџије земљу разграбити,
што обљешка поврај Ђулистана —
остаће ти самохрана нана,
што ме змија за срце ујела —
ја ћу јадна остат' удовица.
Но се прођи Дрима и ћуприје,
не чини зулум љутој сиротињи,
сједи кући и ради имање . . ."

Посљедње ријечи Хајир-бегове љубе као да су изговорене из уста древног грчког судије Панида, који побједнички вијенац за пјесништво није дао Хомеру који опјева ратове и крвопролића, већ Хесиоду који опјева земљорадњу и мирна занимања, од којих се човјек одваја само када треба бранити слободу и отаџбину.

Проучавање естетских и умјетничких вриједности епских пјевача из Санџака и народних епова којима су дали свој умјетнички печат свједочи о стваралачкој вриједности нашег народа и даровитости појединаца, који су у недостатку писане књижевности, своја надахнућа трансформисали у структуру десетерачких стихова — усмену епску поезију, и тиме учинили наше духовно наслеђе богатијим. Њихове творевине су скренуле на себе пажњу свјетских хомеролога и постале предмет интересовања и изучавања и ван граница наше земље.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Српскохрватске јуначке песме, сакупио Милман Пари, уредио А. Б. Лорд, САН. 1953, књ. II Нови Пазар

2. Раскршник, Београд, лето 1980, пролеће 1980. (Р. М. Пешал: Југословенски и западноевропски епски певачи),

3. Ђенана Бутуровић: Борбе око торине и кључевске стене у муслиманској епици, Живот 8, Сарајево

4. Мома Димић: Гусле на Харварду, Политика, 14. 12. 1974.

5. Рукописни материјали професора: Ризаха Кијаметовића, Маруфа Фетаховића и В. Хоџића

6. Магнетофонски снимци у посједу аутора
7. Владан Недић: Филип Вишњић, Рад, Београд 1963.

Др Мехмед Бејтић

НОВЕМБАРСКЕ ПОПЛАВЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

Стихија се прошле, 1979. године, сурово поиграла са неким крајевима наше земље. Тек што је започето спровођење мера на санацији последица тешког земљотреса у региону црногорског приморја, а непрекидне кише потрај новембра проузроковале су катастрофалне поплаве у Македонији, на Косову и нарочито на подручју региона Краљево, у ужој Србији. По материјалним губицима, поплава ће бити забележена као једна од највећих у историји нашег краја. Срећом, људских жртава није било. Страдали су путеви, мостови, железнички колосеци (пруга Качаник — Скопље оспособљена је за саобраћај тек након вишемесечних радова), приватне и друштвене зграде.

Шта се у време ове поплаве збило у Новом Пазару?

Кише су више дана упорно натапале сливно подручје Рашке и ниво ове реке је достигао кулминацију у јутарњим часовима 19. новембра. Колико ми је познато, мерних инструмената није било да би се одредио тачан водостај на протоку кроз Нови Пазар, али подаци о нивоу водостаја на Рашки, код града Рашке, су познати. Водостај је код Рашке 19. новембра износио 500 см, што је преко седам пута више од нормалног водостаја који износи 70 см. Још једанпут је, пре више од пола столећа, 1924. године, у Рашки измерен висок водостај који је тада износио 365 см, што је ипак, знатно мање од овог новембарског. Податке из Рашке треба схватити као коинцидентне подацима код Новог Пазара.

У тренутку кулминације водостаја изливале су се Рашка и Јошаница и поплавиле широка подручја, захватајући и центар града.

О узроцима поплаве оваквих размера биће речи на крају овог осврта, када се региструју основне и најзначајније њихове последице.

У овим поплавама на подручју уже Србије материјалне штете су претрпела 24 општинска подручја. Најтеже је, међутим, прошао Нови Пазар са околином.

У свом вишевековном постојању Нови Пазар је често страдао од пожара и поплава. Нема о томе много детаљних података, али се зна да је део града уз обале двију река био захваћен снажном поплавом 1896. године, након десетодневних киша. Остало је казивање да су Рашком тада пловили и многи мањи објекти, међу којима и један кокошарник, на којем је један петао чак певао. Једна изненадна провала облака 1923. године проузроковала је поплаву и изливање потока од Ђурђевих ступова, Рашке и Јошанице. Ни тада нису биле велике штете, као ни након провале облака над нашим подручјем 1954. године, када је водом била захваћена Трнкоти-

ња, многи магацини и радње. У овој поплави, међутим, било је и људских жртава. У Дежевској реци изгубиле су живот две особе, а у Шабујском потоку у Новом Пазару, утопио се стари новопазарски фотограф Димитрије Букић.

Када се вода Рашке и Јошанице повукла, након поплаве у новембру прошле године, оставила је за собом праву пустош. Уништени су делови главног колектора градског водовода, па је град осам дана био без пијаће и воде за техничку пару. Нису радиле фабрике, нити пекаре, није било робе у трговинама, јер су магацини у многоме били уништени а огромне количине роба потопљене. Вода је однела много мостова и разорила важније регионалне саобраћајнице. Најтеже је било обезбедити смештај породица из преко 600 порушених и угрожених стамбених зграда. Породице су размештене по школским зградама, бањским пансионима, код рођака и у приватном смештају.

Скупштинске комисије које су одмах приступиле процени штета на подручју града и општине, након обимног посла, могле су констатовати да је укупна штета толика, да чини 70% целокупног дохотка привреде општине у 1979. години, или 925.000.000 динара. Структура утврђених штета је следећа:

1. Уништени и оштећени стамбени објекти	329,047.000	нд.
2. Штете у привреди	184,904.000	„
3. Штете у саобраћају и на путевима	177,259.000	„
4. Штете у пољопривреди	42,499.000	„
5. Штете на комуналним објектима	42,631.000	„
6. Штете у водопривреди	10,364.000	„
7. Остале штете	2.325	„
8. Трошкови друштвено-политичке заједнице	74,279.000	„
Укупно:	868,285.325	„

Табела показује укупан износ штета које је проценило Извршно веће Скупштине СРС.

Подаци указују да је највећи обим штета на стамбеним објектима у грађанској својини. У Новом Пазару је уништено 621 стамбени објекат, а оштећено 241, док је такође, уништено 960 и оштећено 805 помоћних објеката. Ово у новчаној вредности штета чини 57% укупних штета од поплава на стамбеним објектима у ужој Србији. У овим објектима у Новом Пазару живело је 656 домаћинстава са 2.809 чланова.

Штете у привреди су биле нарочито велике у магацинима трговачких предузећа, али и посредно због тога што су многе фабрике стајале више дана. Како је већ речено, вода је однела више десетина мостова, коловоза, а изузетно велике штете имали су комунални и објекти инфраструктуре. У области пољопривреде штете су, такође, велике. Страдали су читави воћњаци, плодно земљиште поред река је покривено наносима шљунка и камена, а неке реке су на појединим местима промениле и своје токове. На регулисаним деловима обала Рашке и Јошанице, такође је било доста штете.

Од искона ова наша ћудљива планета не да мира човеку, кобне су промене у њој. У унутрашњости, због вечитог кључања своје масе, узрокује трусове и вулканске ерупције, што се одражава и на збивања на њеној површини, проузрокујући многе појаве, које најнепосредније утичу на опстанак људске заједнице. Вода је, пре свега, један од битних елемената за опстанак човека на овој планети. Она добрим делом регулише климатске прилике, а корист коју пружа човеку је вишеструка. На крају, човек није воду а без ње не би могао опстати.

Вода, такође, човеку даје много, али често и узима. Искуством и науком људи од искона покушавају овладати њоме у најширем смислу речи и у томе све више успевају. Па, ипак, она и данас хара многим регијама, зависно од свог распореда и климатских услова.

Падавине су на овој нашој планети различито распоређене. Највише их је у Јужној Америци, коју зову и зеленим континентом, јер је изобиље падавина условило богатство биљног света. Због обиља падавина, тамо су честа и опасна велика изливања река. Познато је да је у том погледу најопасније изливање реке Јогуребо у Бразилу, која има велики пад и којој је приликом једног изливања водостај нарастао за 20 метара. Тада је ова река порушила у свом налету девет великих и преко 250 мањих брана.

Најдужи ток има река Мисисипи у Северној Америци. Када се 1913. године изливала, заједно са својим притокама, поплавила је више од 100.000 км^2 земљишта, утопила више од 1000 особа, а 500.000 људи оставила без крова над главом. И азијски континент је подручје великих киша и поплава. У многим крајевима Индије кише и поплаве редовно односе свој данак у људским жртвама и материјалним добрима. Недавно је овом земљом протутњао талас поплава наносећи огромне губитке. Највеће људске жртве, ипак, односе кинеске реке Јангцекјанг и Хоангхо. Многи научници сматрају да је 1887. година била најтрагичнија у људској историји. Тада се изливао Хоангхо, поплавио огромна пространства нанео невиђене штете и однео преко 6,000.000 људских живота.

Изливају се многе реке и на нашем континенту наносећи велике материјалне штете, али никада не односе много људских живота, јер немају такву снагу као азијске и америчке.

И у нашој земљи су, мање-више сваке године, кишама и поплавама угрожени многи простори. Пре свега, бујичастим токовима. Баш због таквог карактера, израчунато је да наше реке годишње понесу и вуку у доње токове више од 150 милиона кубних метара разног материјала. Научници су дошли до сазнања да подручје Југославије није некада имало тако великих проблема са поплавама, јер је већи део њене површине био под шумама. Шумадија није, на пример, ни приближно тако пошумљена како је некада била и по чему је и име добила. Шта рећи о планинским обронцима који се спуштају ка мору дуж Јадрана, који су, прича се, били пошумљени попут Горског котара.

Након дуготрајних уништења шума на многим просторима, што данас за последицу има једва једну трећину Југославије под шумама, подивљале су многе наше реке: Сава, Морава, Дрина, Дунав, Вардар и многе друге мање реке.

У нашој Републици плавна подручја се, углавном, простиру долинама Дрине, Саве, Западне, Јужне и Велике Мораве, затим Тимока, Колубаре и многих других река, међу којима је и Ибар, у чије корито воде свог слива односи Рашка.

Хроничари у нашој земљи су оставили бројне описе и податке о великим поплавама, којих је понајвише и било у нашој Републици. Читаво XIX столеће карактеришу циклусне поплаве, у којима је поплава 1896. године била највећа. Нарочито се на великом подручју 1896. године излила Дрина, поплавивши многа насеља у Србији и Босни. Поплаве су пратиле и овај век, а само у послератном периоду било их је петнаестак. Нарочито велике поплаве су биле 1965. године, када су се излиле Дрина, Дунав, Босна и Морава. Морава је поплавила Чачак и знатно оштетила хидроелектране Овчар Бању и Међувршје, тако да нису радиле читавих шест месеци. Те исте године, али нешто касније, од поплаве је страдало и Краљево. Од изливања Мораве и Ибра велике штете је претрпела индустрија, посебно Магнохром и Фабрика вагона. Та година била је фатална, јер су поплављени и Крагујевац, Ваљево, Лесковац и други градови, а изливао се и Дунав и друге војвођанске реке, плавећи многа подручја у Војводини.

Поплаве у прошлој години, по свом обиму и материјалним штетама, спадају, ипак, међу највеће које историја памти у нас.

Иако су поплаве везане за одређене климатске прилике на појединим тачкама земљине површине, иако се у оквиру појединих регија и простора уопште јављају извесне природне законитости, одступања која провоцирају катастрофе нису ретка. Уосталом, евидентне су и перманентне промене у климатским појавама, које у дужем посматрању могу пратити и уочавати и наше генерације. Природни фактори, дакле, сами по себи неоспорно делују, али се у новије време све више, као фактор који утиче на промене одређених односа у природи, јавља човек. Када су у питању поплаве, онда су од великог значаја радови на пошумљавањима сливних подручја, уређењу и обезбеђењу корита река, мелиорациони радови, подизање брана и устава. У свету се у том правцу предузимају велики захвати. Познати су вековни пројекти у Холандији где је, подизањем насипа код и око Зојдерског залива, од мора отргнут знатан део земљишта, затим на Нилу у Египту, подизањем велике *Асуанске* бране. Код нас је један такав велики захват учињен изградњом канала Дунав — Тиса — Дунав. Међутим, сем ових крупних захвата на морима, језерима, рекама, веома су значајни захвати у такозваним микро регијама.

Како је дошло до тако великих поплава на нашем подручју, без детаљне анализе и ангажовања науке, тешко би било говорити. Међутим, изнео бих неке субјективне оцене и размишљања која се, углавном, базирају и на неким објективним чињеницама. Зна се већ, Јован Цвијић, наш највећи познавалац географије, испитујући почетком овог столећа наше крајеве, сливно подручје Рашке описао као јединствену појаву на Балканском полуострву. Он је, наиме, уочио да се нигде другде не може срести да на тако малом подручју у једну матичну реку увире чак пет река. Воду из планинских изворишта подно Голије и Рогозне у Рашку, на дужини од свега десет километара, уносе: Људска река, Јошаница, Себечевска, Дежевска и Избичка река. Све ове реке у својим горњим токовима имају пла-

нински карактер са значајним падом и добрим делом протичу кроз обешумљене пределе, носећи знатне количине растреситог материјала.

Протичући кроз невелико Новопазарско поље, које чини алувијалну раван Рашке, њене воде су у свим случајевима већег водостаја плавиле долину, често мењајући смер тока. Иначе, ниво подземних вода у пољу, а нарочито у нижим деловима подручја града, је веома близу земљиној површини, па она не може код поводња да прими веће количине нараслих нивоа Рашке и њених притока.

Један од значајних узрока што је дошло до таквог изливања реке у граду, претпоставља се да је био и нови мост на ушћу Јошанице у Рашку, јер се у тренутку поплаве налазио у скелама, које су онемогућавале проток надошлих вода Рашке. Међутим, воде су тако биле надошле да су таласи додиривали суседни узводни мост, па би вероватно до изливања и иначе дошло.

Већи део падина око Новог Пазара је обешумљен. Ко зна када и под каквим околностима. Евидентно је да су бујице и наноси незнатни у пределу Берића, тамо где су људи засадили борове још пре, отприлике, 55 година. Још неке мере су предузимане раније да се спрече поводњи и ублажи њихово дејство. Тако су пре десетак и више година сви простори, са чијих се падина формирају воде Потока, експроприсани, затрављени и засађени, а пре неколико година саграђена је брана на Потоку, нешто касније и канализациони одвод за метеорску воду. Све је то донекле ублажило дејство вода Потока. Раније су многим власницима имања поред река давали саднице „канадске тополе" да би их садили крај обала, па је и ту нешто, али не много, урађено. Последњих година се интензивно ради на регулисању корита Рашке и Јошанице на подручју града.

У наредном периоду, сматрам, да би требало наставити интензивно пошумљавање Паринчког брда и дела падина од Берића према „Укрсу". Те исто треба радити на свим просторима у речним долинама са засадима канадских топола. Интересантно је и размислити о малим акумулацијама на Дежевској реци, на Рашки, евентуално на Људској реци и Јошаници. Интензивна друштвена и приватна градња тражи много материјала, па се у великим количинама експлоатишу песак, шљунак и камен из речних корита, али се то најчешће ради неплански па се тиме узрокују промене токова река. У сваком случају девастирају се обале и омогућују већа изливања при свим интензивнијим водостајима. Ове и многе друге мере, ако би нашле место у једном заједничком програму на коме би радили, како органи друштвено-политичке заједнице, тако и млади учлањени у разне организације, знатно би поправила стање безбедности становања у нашем граду и околини. И не само то. Све те бране и уставе, чак и са малим акумулацијама, стварају услове за развој туризма и рекреације, те и за наводњавање. Тако се једним захватом добијају вишеструке користи.

Да овај кратак осврт завршим двема опаскама. У нас је позната изрека: „Где год нађеш згодно место ту дрво засади, а дрво је благородно па ће да награди". Ова друга чињеница односи се на Јапан. Јапан је, иначе, просторно мала земља — нешто преко 330.000 квадратних киломе-

тара. Ето, на том простору нешто већем од наше земље живи преко 110 милиона становника. И они имају нешто преко 35% површине под шумама. Али код њих важи правило које се сви држе, независно од законских прописа: нико неће посећи дрво, док претходно не засади друго. Тако је васпитана читава једна генерација.

Уосталом, данас је свуда у свету, па и код нас, угрожена човекова средина. Урбанизацијом, индустријализацијом, аутомеханизацијом и чиме све не. Шуме и зелене површине, водотокови и њихове обале, ако се негују, чувају и уређују, гаранција су бољег човековог „сутра".

Бранко Јовановић
Зоран Вујанац

НЕКИ ПРОБЛЕМИ МАЛОЛЕТНИЧКЕ ДЕЛИКВЕНЦИЈЕ И АСОЦИЈАЛНОГ ПОНАШАЊА МЛАДИХ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ НОВИ ПАЗАР

Проблеми малолетничке делинквенције и васпитне запуштености деце значајан су друштвени, социјални и педагошки проблем и на територији општине Нови Пазар. Проучавање ових појава и откривање њихових специфичних обележја и узрока први је услов целисходнијег осмишљавања укупне активности свих друштвених субјеката на сузбијању малолетничке делинквенције и предузимању одговарајућих превентивних мера, како би се потенцијална жаришта узрока ове нежељене друштвене појаве благовремено елиминисала.

У свакодневној пракси, као и у научној литератури користе се различити изрази за означавање друштвено неприхватљивог понашања младих. Не постоји појмовна и терминолошка сагласност у означавању појава: малолетничка делинквенција, преступништво младих, антисоцијално понашање, асоцијално понашање, васпитна запуштеност, лоше друштвено понашање и друштвена неприлагођеност младих. Некада се ови термини користе синонимно, а некад сасвим прецизно означавају о каквој се врсти преступа ради, изражавајући на тај начин његову специфичност. Не улазећи у критичку анализу и оправданост употребе појединих појмова, сматрамо да је преступништво малолетника најадекватније дефинисано у књизи др Жарка Јашовића „Криминологија малолетничке делинквенције". „Преступничко понашање младих јесте свако понашање појединаца или група младих које је противдруштвено, односно друштвено неприхватљиво, тј. којим се крше правне и моралне норме одређеног друштва и које, када је друштвено видљиво, изазива спонтано друштвено реаговање у намери да се заштите друштвена добра и вредности, а и сами актери таквог понашања".

Деца и омладина са поремећајима у понашању су она код којих су психосоцијална и педагошка неповољна околина, у интеракцији са биолошким потенцијалима индивидуе, учинили да се развијају у неповољним условима, изграђујући себи такав систем понашања и ставова који одсту-

---

*) Др Жарко Јашовић: Криминологија малолетничке делинквенције, Научна књига, Београд, 1978.

вају од ставова такозване „нормалне популације". Поменута одступања се нарочито јављају код друштвених и моралних ставова према породици, школи, раду, као и односу према вршњацима и другим групацијама и плановима за будућност. Овакво понашање погађа интересе и вредности друштва у целини, уже групе и појединаца, а неповољно се одражава на друштвени (социјални) развој малолетног лица. Широка је скала понашања која се карактеришу као друштвено неприхватљива и неповољна.

У савременој науци преовлађују схватања која малолетничку делинквенцију и преступништво младих одређују као приоритетно друштвено условљену појаву. Тиме се не занемарује појединац—актер понашања, са укупношћу свог биопсихичког индивидуалитета. Малолетничка делинквенција се у свом елементарном облику испољава преко конкретних облика понашања појединаца и по томе је ова појава истовремено и индивидуална. Сложено понашање, које се карактерише као делинквентно, може се сагледати само у контексту конкретних друштвених услова у којима је појединац растао и васпитавао се и објашњењем специфичности структуре примарних димензија конкретних личности.

Шта је пресудније у настајању делинквентних обележја и понашања личности? Друштвени или укупни услови у којима појединац живи, или оно што се кратко означава као наслеђе. Марксистичка наука превазилази вековни дуализам нативиста и емпириста, тиме што не негира значај ни једног од ова два основна фактора, а не занемарује активну улогу самог субјекта као свесног бића коју су му и нативисти и емпиристи одузели, сводећи га на пасивни објект, који или трпи утицаје, или се развија по „програму" своје биолошки детерминисане структуре. Кад је у питању малолетничко делинквентно понашање, савремена марксистичка наука наглашава динамичке спојеве утицаја урођених и стечених особина, с једне стране, и друштвених утицаја, најшире схваћених, с друге стране.

Целовито разматрање појаве малолетничке делинквенције мора да обухвати три њена битна аспекта: феноменологију (садржај и облике испољавања - манифестовања), етиологију (узроке појаве) и потребе третмана (укључујући и превентивне мере).

Феноменологија појаве

Основни видови асоцијалног понашања деце су: скитња, бежање из школе, беспосличење, недолично понашање, употреба алкохола, проституција, крађе и наркоманија.

Малолетни преступници (изнад 14 година) врше кривична дела која се састоје у разним врстама крађа, учествовања у тучама, наношењу телесних повреда разних ступњева, убиствима, чињењу разних саобраћајних прекршаја, а исто тако крше и закон о прекршајима јавног реда. Овде се убрајају: туче, непристојно понашање, дрскости, пијанчење, просјачење, проституција, коцка, „тапкарења" и слично.

Етиологија појаве

Друштвено негативно понашање малолетника условљено је склопом неповољних околности у којима малолетник живи и личним карактеристикама, које се под дејством ових неповољних утицаја формирају. У прве факторе треба узети у обзир породичне прилике малолетника (социјално-економски статус, структура породице, негативне појаве у породици, васпитне могућности породице), дејство лоших узора и дејство средине у којој малолетник живи. Лични фактори се одређују као ниска толеранција на фрустрације, недовољна свест о правим вредностима, низак ниво одговорности, одсуство осећаја кривице, агресивност, ментална ретардација, неуспела идентификација и поремећена социјализација. Друштвено-економски услови живота имају пресудну снагу утицаја на дезорганизацију и огрубење младе личности, дајући јој преступничка обележја.

Разни степени негативног васпитног утицаја породице, околине и других фактора на личност малолетника, као и стање лишености задовољења основних дечјих потреба за топлином породичног дома, љубављу и поверењем, имају за последицу лоше, друштвено неприхватљиво понашање младих. Ако деца живе у породицама са поремећеним односима, где стално трпе неповољни утицај, где се њихове виталне биолошке и социјалне потребе не задовољавају на адекватан начин, њихов васпитни развој је угрожен. Нема потребе за наглашавањем колико је негативан утицај таквих породица на учење деце у школи и формирање позитивних моралних вредности и идеала. Васпитање, породично и школско, има огромну снагу, незаменљиво је у процесу формирања здраве личности у свим њеним димензијама, али се не могу пренебрећи утицаји сазревања, диспозиција, спонтаног деловања средине и вршњака.

Третман

Организовани третман треба да обухвати делинквентну и предделинквентну децу и омладину на којима се примењују широке и координиране превентивне и мере непосредне социјално-васпитне заштите од стране служби чија је то превасходни задатак и субјеката који се у оквирима своје делатности баве и овом проблематиком.

Поступак према специфицираним малолетницима треба да се заснива на дијагнози која обухвата суштину проблема и потребе малолетника. У социјално-правној пракси у нашој земљи, која наглашава хуману оријентацију и праксу наше друштвене заједнице, према малолетним учиниоцима кривичног дела примењују се следеће мере:

а) дисциплинске мере;
б) мере појачаног надзора;
в) заводске васпитне мере, и
г) казна — малолетнички затвор.

У сузбијању изворишта друштвено неприхватљивог понашања младих мора се приступити организовано и координирано. Центри за социјални рад треба да буду непосредни иницијатори таквих мера. Међутим, у пракси се оваква улога центара за социјални рад погрешно схвата, те се сасвим неоправдано, често, читава кривица за неефикасност осталих фактора сваљује на социјалне службе. Сасвим одређену улогу на плану сузбијања малолетничке делинквенције морају да одиграју и школа, органи кривичног гоњења, организације Савеза социјалистичке омладине, месне заједнице, Црвени крст и друге друштвене, друштвено-политичке и хуманитарне организације и радне организације.

Осмишљени социјални и педагошко-психолошки рад са децом и омладином, која испољава асоцијално и преступничко понашање, треба да задовољи виталне потребе за сигурношћу егзистенције, осећањем припадности, осећањем прихватљивости и заштиту од провокативне средине. Усвајање одређених садржаја у организованом васпитном процесу, такође, је један од битних циљева третмана, како би се код малолетника изграђивао, односно развио систем позитивних друштвених вредности и идеала. Третман треба тако програмирати да обухвати сва важна подручја дечје личности, од развијања интелектуалних способности до оспособљавања за организовано провођење слободног времена и професионално оспособљавање, а у складу са општим циљевима васпитања и образовања у нашој друштвеној заједници.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ПРЕСТУПНИШТВА И АСОЦИЈАЛНОГ ПОНАШАЊА МАЛОЛЕТНИКА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ НОВИ ПАЗАР

Истраживање раширености, интензитета, структуре и динамике појаве малолетничког преступништва и асоцијалног понашања извршено је на основу постојеће документације у Центру за социјални рад у Новом Пазару.

Прикупљени су подаци о раширености појаве и њених поткатегорија у граду и селу, врсти кривичних дела, узрасту малолетника, полу и школском нивоу, предложеним и изреченим мерама у време од 1973. до 1977. године; структури породице малолетника, узроцима поремећаја у породици, просечном броју чланова породице, броју деце у породици, и о запослености родитеља.

Резултати истраживања и њихова интерпретација даје се на основу поменутог истраживања, основних демографских и економских карактеристика општине Нови Пазар и сазнања до којих је криминологија малолетничке делинквенције, као посебна научна дисциплина, дошла.

Категорија поремећаја у понашању

Година	Малол. преступници	Деца и омладина са асоцијалним понашањем	Свега
1973.	70	9	79
1974.	14	18	32
1975.	22	5	27
1976.	52	11	63
1977.	33	17	50
1978.	39	42	81
1979.	29	43	72

Код представљања бројног стања узимали смо у обзир случајеве стручно обрађене у Центру за социјални рад. Из добијених података може се закључити да појава не показује тенденцију сталног опадања или пораста, већ да варира од године до године. До 1976. године примећује се стална стагнација појаве, заустављајући се на броју од 27. Већ следеће године проценат новоидентификованих случајева се увећава за више од 100%. Године 1977. број случајева се у односу на 1973. смањио за 12%. Пораст појаве бележи се у 1978. и 1979. години. С обзиром на изразиту урбанизацију средине, појачану миграцију у правцу село—град, те економске услове живота, број евидентираних случајева нема алармантан тренд.

Број деце са поремећајима у понашању неупоредиво је већи у граду него у селу, што је у складу са сличним истраживањима обављеним у другим подручјима. Међутим, треба очекивати да се овакав однос неће задржати, јер се и разлика између града и села све више смањује. Село доживљава преображај, комуникације се шире, а утврђена је тесна повезаност између урбанизације и малолетничке делинквенције.

Распрострањеност појаве на градском подручју по месним заједницама и на селу

Година	Село	I МЗ	II МЗ	III МЗ	IV МЗ	V МЗ	VI МЗ	Свега
1973.	20	12	4	6	8	20	9	79
1974.	7	4	2	2	6	8	3	32
1975.	11	2	2	3	3	3	3	27
1976.	18	11	3	4	7	16	4	63
1977.	19	2	3	5	15	9	—	50
Свега	75	31	14	20	39	56	19	251

Поремећаји у понашању деце и омладине су најраспрострањенија у Петој месној заједници, која је бременита и осталим видовима социјалних проблема, затим у Четвртој и Првој, а најмање су изражени у Другој месној заједници.

Врста и интензитет кривичних дела

Година	Дела против достојанства личности	Дела против опште сигурности људи и имовине	Против живота и тела	Против имовине	Кршење закона о прекрш
1973.	—	1	1	36	33
1974.	—	—	—	20	7
1975.	—	—	1	17	3
1976.	—	—	1	50	4
1977.	—	—	1	37	—
Свега %	—	1—0,47%	4—2%	160—75%	47—22%

Подаци указују да је највећи број имовинских прекршаја (79%), следи кршење закона о прекршајима (22%). Кршење Закона о прекршају је, према подацима којима располажемо, у сталном опадању, али је у порасту проценат имовинских прекршаја. Овде се најчешће ради о нападу на друштвену имовину и то кроз разне видове крађа. Нису нам познати случајеви кривичних дела малолетника против достојанства личности и морала.

Школски ниво малолетника

Година	Похађа основну школу	Прекинуто осн. школу	Похађа средњу школу
1973.	40	28	11
1974.	21	6	5
1975.	18	4	5
1976.	39	14	10
1977.	29	10	11
Свега %	147—58%	62—24%	42—16%

У популацији ученика основне школе највећи је број деце и омладине с поремећајима у понашању. Број средњошколске омладине је у благом порасту, а посебно забрињава податак да је 24% малолетника из категорије малолетника, која је прекинула основну школу.

Учестала бежања из школе, преседања у школовању и напуштање школовања озбиљан су, не само школски, већ и друштвени проблем. Код малолетника са поремећајима у понашању, адаптација на школску средину и испуњавање школских обавеза је отежано. Изражено је присутан проблем мотивисаности ове категорије деце за наставком школовања. Иако постоје значајне тешкоће објективног карактера за интензивнији васпитни рад са децом која испољавају симптоме неприлагођеног понашања, сматрамо да оне нису довољно искоришћене на плану сузбијања делинквенције.

Просторни услови школа не допуштају организовање продуженог и целодневног боравка ученика у школи. Тек у задње две године основне школе ангажовале су педагоге као стручне сараднике. Ако се зна да је већина деце и омладине са неприлагођеним понашањем из породица у којима је затајио васпитни рад и да се породице искључују као један од основних узрока неприлагођеног понашања деце, логично је да друштвена заједница посебну пажњу обрати на децу из таквих породица. За сада, имамо, на жалост, парадоксалну ситуацију: школа треба да помогне таквој деци, а она упорно желе да је напусте. Дубље сагледавање проблема пружа објашњење овог парадокса. Наиме, школа својим униформним захтевима, често неодмереним реалним могућностима ученика, постаје стални извор фрустрација ученицима који те захтеве не могу да испуне. Доживљавајући сталне неуспехе у школи, без одговарајуће подстицајне атмосфере у породици, деца се „емотивно хладе" од школе. Временом се такво осећање претвара у негативни став према школи. Више задовољства ова деца осећају у друштву својих вршњака или старијих малолетника, који имају сличне карактеристике и који су такође напустили школовање и препуштени „слободи и закону улице". Потребан је изузетно осмишљен васпитни рад и социјална акција да се дете, које једном напусти школовање, врати у школу. Тим пре, што породице из које оваква деца потичу и саме најчешће немају довољно снаге да организовано следе и подрже активности које школе и социјалне службе чине на плану повратка и везивања детета за школу. Сматрамо, такође, да највећи број наставника није довољно оспособљен и мотивисан за интензивнији васпитни рад са овом категоријом деце. Недостаје неопходна сарадња на релацији школа — породица — социјална служба — дете са поремећеним понашањем.

Потребе малолетника за школом постоје, али школа мора много више пажње да посвети и васпитном раду. Дете има потребу за уважавањем и достојанством. Ако ту своју потребу не може да реализује у школи, оно ће је потражити у групи која може да му обезбеди такав статус.

Структура породице малолетника

Година	Потпуна породица	Непотпуна породица	Допуњена пород.
1973.	54	15	10
1974.	22	8	2
1975.	20	5	2
1976.	49	8	6
1977.	33	10	7
Свега %	178—70%	46—19%	27—11%

Из потпуне породице (присуство оба родитеља) потиче 70% малолетника са поремећајем понашања; 19% малолетника је из непотпуних породица, а 11% из допуњених породица. Деца из дефицијентних породица имају изражене проблеме психичке и моралне природе. Она пате због недостатка једног или оба родитеља. Покушавајући да компензују тај недостатак, тражећи љубав и разумевање, а не налазећи их, она најчешће срећу путевима асоцијалног понашања. Посебно до изражаја ови проблеми долазе у фази пубертета и адолесценције када се комбинују са развојним проблемима, иначе присутним у овим фазама развоја личности. У поменутим породицама најчешће нису на одговарајући начин решени материјални, стамбени и други егзистенцијални проблеми. То отежава положај и родитеља и малолетника. Многобројна истраживања су показала да је недовољна снага једног родитеља да самостално привређује и васпитава децу. У недостатку једног од родитеља отежан је процес идентификације, веома важне компоненте успешне социјализације личности. Смрт оца или мајке у многочланим породицама веома се тешко одражава на малолетнике, не само због емотивне везаности деце за родитеља већ и због губитка економске сигурности.

Тип породице поремећене структуре

Од укупног броја испитаних породица, 31% су са поремећеном структуром. Од тог броја највише је удовичких породица — 39%, затим породице са разведеним браковима — 37%. Мигрантске породице учествују са 18%, а 4% породица је фактички напуштено од родитеља.

У највећем броју случајева узроци поремећаја у породици су економске природе и здравствене (укључујући и алкохолизам). Проценат од 20% случајева, који се односи на субјективне узроке поремећаја у породици, сликовито говори о незрелости и одсуству осећања одговорности родитеља према деци. Асоцијално понашање неког од чланова у породици, као узрок поремећаја у породици, заступљено је са 12% случајева.

У породицама са поремећеним односима често су присутне појаве физичких грубости, свађе, пијанство, недопустиво дуго одсуство од куће,

претње, уцењивања, проституција и сл. О толеранцији, поверењу и уважавању у оваквим породицама не може се ни говорити. Деца беже од куће због неподношљиве атмосфере у којој живе. У таквој атмосфери угрожена је њихова сигурност, она немају чврстог ослонца. Због недостатка самопоуздања деца се осећају одбаченом, а жеља за бекством јавља се да би се изазвало осећање кривице код родитеља који нису у стању да им пруже задовољење основних животних и осећајних потреба.

У породицама са поремећеним односима недостаје, врло често, и општа и педагошка култура родитеља. Преокупирани личним размирицама родитељи запостављају децу, а њихово опхођење и „васпитну технологију" карактеришу престроги захтеви, груб или болећив однос према деци, неуважавање дечјих развојних потреба и покушаји везивања деце за себе простим негирањем вредности другог брачног друга.

Просечан број чланова породице и број деце у породици

Година	Просечан број чланова породице	Просечан број деце у породици
1973.	7,24	4,47
1974.	7,16	4,50
1975.	6,61	3,88
1976.	7,63	4,36
1977.	7,26	4,48
Укупан просечан број	7,19	4,41

Из претходне табеле јасно се види да је укупан број чланова породице између 7 и 8 чланова, а просечан број деце у породицама између 4 и 5. Из године у годину у посматраном периоду, број деце у породицама у којима се регрутују малолетни преступници и деца са асоцијалним понашањем је стандардно висок. Оптерећене и другим неповољним условима економске природе, овакве породице нису у могућности да организују правилно породично васпитање и посвете одговарајућу пажњу сваком детету. Забележени су случајеви породица у којима су сва мушка деца преступници.

Запосленост родитеља

У испитиваним породицама, у посматраном периоду оба родитеља запослена су у 12% случајева; само отац у 40% случајева. Индикативан је податак, који сугерише предузимање конкретних мера, да у 38% случајева

нико од родитеља није у радном односу. Већина запослених родитеља има релативно ниске приходе и кад се тај податак доведе у везу са бројем чланова породице, није тешко закључити да значајно корелира појава малолетничког преступништва са економским и социјалним статусом породице.

ЗАКЉУЧЦИ

1. Нови Пазар са својим економским карактеристикама и посебним социјалним миљеом, интензивном урбанизацијом, многочланом породицом и присутним социјалним разликама међу грађанима, носи услове који погодују јављању поремећаја понашања младих. Број евидентираних малолетника и деце са асоцијалним понашањем креће се у оквирима који значајно не одступају од броја те категорије у срединама са сличним привредним развојем.

2. У својим акцијама Центар за социјални рад је често усамљен. Интензивнија и друштвено организованија акција у благовременом отклањању узрока који доводе до поремећаја понашања младих смањила би број делинквентних малолетника. Недостају конкретизовани програми активности на сузбијању ове друштвено неповољне појаве. Школе се за сада не исказују као значајнији фактор у сузбијању малолетничке делинквенције и малолетника, не координирају довољно своје активности.

3. Нови Пазар је општина која наглим друштвеним развојем прекида са традиционалним и патријархалним породичним односима, специфичним за овај крај. Прелаз из старог у ново за собом повлачи промене у демографској, економској, социјалној и, нарочито, породичној структури и односима. Интензивне промене, мешавина старог и савременог у свим областима живота узрокује и неповољне социјалне услове, као и настајање друштвено негативних појава, које за собом повлаче као последицу социјално-патолошке и криминогене појаве. У контексту тих друштвених промена треба тумачити и појаве малолетничке делинквенције и асоцијалног понашања деце.

НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ ИЗ НАШЕГ КРАЈА

(Записао Хусеин Дерлемез)

НАРОДНЕ ПЕСМЕ

У ЈАБЛАНА ВИСОКОГА

У јаблана високога
листа лишћа широкога.
Ту ми овце пландовале,
а девојке лоповале.

Све ми овце распродајте,
а девојке разудајте.
Само једну оставите
која бела и румена,
која соја господскога,
која рода големога.

ОВЧАР ОВЦЕ ...

Овчар овце испод горе јави,
питала га остарела мајка:
Ој, овчаре кићени јабуко,
јесил мајци овце напојио?

Мила мајко, право ћу ти казат,
пола пало, пола прескочило.
Враг нанесо три лепе девојке,
најстарија овце предвојила,
најмлађа ми памет помутила.

КУД СЕ ОВЦЕ КРЕЋУ

Ој, девојко, ни ти право нећеш
што не кажеш куда овце крећеш!
Овце крећем куд је шума густа,
шума густа, а планина пуста
ту се љубе девојачка уста.

КОД ОВАЦА

Ој, дјевојко, убила те тама,
а шта радиш код оваца сама?

Тучем шећер, правим чоколаду,
све се мислим ком ће да ме даду,

све се мислим код ће да ме даду,
или Раду или Милораду.

ЧИЈА ЈЕ ЧОБАНИЦА

Стао драги па се мисли
— чобанице, чија ли си?
Нисам твоја ни Талова,
— но у селу драгилова.

ПОЗИВ

Ој, драгане, плави, гледи,
дођ' код мене код говеди.
Дођи, драги, да седимо,
да се млади не желимо.

РАСТАНАК

Доста сам ти, мајко мила,
по Гиљеви чобан била,
а сад, мајко, чувај стадо,
мени дошло момче младо.
Овце моје, мој вереме,
остадосте ви без мене.

ЛИСТАЈ, ГОРО, ПРАВИ ЛАДА . . .

Листај, горо, прави хлада
за чобане и за стада
За чобане прави лада,
и за мене ко некада.

Пуно пут сам у том ладу
одмарао душу младу,
а сад гледам другог пара
у том ладу ће одмара.

Ој, младости, молим ти се,
још једанпут поврати се.
Поврати се, ја те молим,
да загрлим кога волим.

ЉУБАВНЕ:

ЉУБАВ

Знаш, дјевојко, оног дана
кад идасмо од Берана.
Од Берана па до горе
спроводисмо разговоре,
ал' највише, цвијете плави,
говорисмо о љубави.

Ој, љубави, бог те клео,
ко те први започео?
Започела једна двојка,
младо момче и дјевојка.
Дјевојка га започела,
о јаду се своме смела.

Ој, љубави, чемер пиће
нарочито за младиће,
и дјевојке исто тако,
љубавити није лако.

Није младост ко' пролеће,
једном дође, више неће.
Није љубав прамен вуне,
да се баци па да труне.
Није младост ко' ријека
па да тече до вијека.

ДЈЕВОЈАЧКА ЉЕПОТА

Ој, дјевојко, ситно семе,
дивна ли си, благо мене!
Нит си мала, нит превела
ти си мени, моја жеља.
Ти си, душо, ведра лица,
румениjех јагодица.

Кад ти видим ведро чело,
срце моје невесело,
Кад ти видим црне очи,
'оће срце да искочи!
Кад ти видим бело лице,
фатају ме три грознице!
Кад ти видим бело грло,
ко да ми је све помрло!
Кад ти видим ситан ђердан,
по три дана ништа не знам!
Кад ти видим беле руке
фатају ме живе муке.

НО, ИЗИДИ ЈАДО, НА ТА ВЕЛА ВРАТА

Но, изиди, јадо, на та вела врата
да ми видиш, јадо, драгу како ми се сече.
Ваш како се сече у зелену балчу,
обукла је, јадо, свилену кошуљу
по кошуљи, јадо, од злата јелече;
По јелеку, јадо, динар до динара,
по динару, јадо, дукат до дуката.

Дукатићу звекни, моје срце јекни,
динарићу куцни, моје срце пукни.
Но, да није, јадо, срце од камена
горело би, јадо, огњем без пламена.

(По казивању осамдесетогодишње Беле Грбовић)

НАРОДНА ВЕРОВАЊА И ГАТАЊА

ДА НЕ УЂЕ ЂАВО

Увече се чељад покупљају. Млада опанке изује пред собна врата да и' сложи. Ал' и' не сложи наопако већ наопако. То није што она не умије, но настоје тако. Ве су једноме опанку прсти, његовом другу је пета и, све тако. Ово је због тога док је ноћ да у кућу не уђе ђаволи ил' вјештице.

Док ђаво, налет га било од ове куће, испробава да уђе у сваки опанак и уђе, пијетли ће запјевати, зора ће, ђаво ил' вјештица ће да утекне.

ДА СЕ БОЉЕ КУПИ СМОК

Кад 'оће неко да упрача туђој стоци, да нема млијека, а његова да има, он уочи Ђурђевдана појаше коња и прије заласка сунца обигра ово село трипут. На четири раскрснице остави у крпици завијено по мало невела, соли и једно јаје. Кад то оставља, трипут рекне да не преслуше: „Опа—оп, мени масло — тебе троп!"

Ово је мушко несвијеће радило. А увече на Ђурђевску ноћ, главна планинка те куће свуче се гола ко од мајке рођена, појаше на вратило и око комшијског тора три пут обиђе вичући из гласа: „Опа—оп, мени масло — тебе троп!"

(Казивач поуздано зна да је једно село претукло једног мушкарца на коњу, због врачања, а голу планинку са вратила, комшије су тако испребијале да су је укућани после завијали у овчије сирове коже како би је излечили од модрица добијених од батина).

МУЗЕ НАПРЕМАСЕ

Нека Нерањца Јелска могла је да помузе туђе овце напремасе. Имала је своје само двије—три гаље.

Једно љето је била проштала да музе сушичке овце про кљакуре. Музла је некако Ђурђевским појасом. На Ђурђевску ноћ изатке од вуне црн појас са ресама. То нико није гледао како га иатке.

Кад сушичке планинке пођу увече са штругљама на тору, Нерањца с ове стран кљакуре обеси црн појас о лијеску и музе за реће.

Тако је она музла сушичке овце од Петровдане до Илиндне и с мало своје стоке накупљала би доста свога.

Само, њезин сир се познавао. Имале су кроз њега неке танке црвене фруге. Препознаће то неко и докаже сушичким планинкама. И кад је једанпут Нерањца сагнала на ријеку да напоји, причекаше је, добро измлатише. Сломише јој ногу и кривељала је послен све док није умрла.

(Причала деведесетогодишња баба Ло[illegible] из Цреска)

ВЕРОВАЊА И ГАТАЊА:

ДА НЕ РОДИ ДИЈЕТЕ

Кад старија јетрва види да млађа јетрва неће да је слуша, она смисли да јој се освети овако. На злосту недељу узме рухо њено и у њега завота откључан катанац па оде у цркву.

Пошто пређе служба јетрва катанац закључа, рухо остави на поклон цркви, катанац у недра па се врати кући. Закључани катанац кријући закопа под праг собе ђе млада спава.

Верује се да послен ове млада јетрва никад неће имат ђеце. Тако ће јој се најбоље осветити.

БАЗАЛИЦА ПРОТИВ ГЛАВОБОЉЕ

Кад некога боли много глава треба да узме ситну парицу из њедра, дође кад је млад месец, да парицом протрља чело и трипут да рекне младом месецу: „*Млађече, млађече*, кад тебе зађе почела и мене глава заболела!" Никад га више неће заболети.

(Казивање деведесетогодишње Леле Ђуровић)

ЈАШТЕРИЦА

Кад некоме скочи јаштерица на језик, то га неко баје (оговара). Треба три пут хукнути у јаку (крагну) и трипут рекнути: „Ху, ја о јади си о туђи!" Макнут ће се јаштерица.

БРАДАВИЦЕ

Кад неко има брадавице по рукама кад угледа неког ће јаше на кљусе на сатиша треба да се сакрије у чичар и да три пут викне на душка: „Ко јаше на сатиша, предајем му брадавице!" Маћне му се после то с руку.

ЗАВРАЧАВАЊЕ

Море да се заврача од сваке болести. Жена која заврачује ставила је у суд разних трава и чуда. Кад болника маже (око главе) збори овако: „Нијетушефа од бога дерман, од бога лијека, од мене и моје руке лијека".

НЕПИСАНА НАРОДНА ПРАВИЛА

Не вала женско да пије воду гологлаво и стојећи. Кад пије оно треба да чучне и да тури лијеву руку на главу.

Не вала по заходу сунца уносит дрва с кише.

Не вала чобанину проћ кроз овце. Не смију се ни јаја проносит кроз овце, после оће јаловице да им скоте.

Не вала једним прстом бројит овце.

Не вала по заласку (по заходу сунца) доносит воду.

Не вала звиждат по кући, оће да се скупљају налетњаци (ђаволи), или да се скупљају миши.

Не вала поноћи помињат поганицу (змију), у сан се не снила.

Кад се лове на сарану, не вала улазит у кућу.

Кад неко једе, не вала женско да плете оће онома да се заплету уста.

Кад се увече свлачи, прво се свлачи лијева па десна нога, а изјутра се најпре обује десна па лијева нога.

Не вала ђубре после захода сунца избацивит из куће, боље га је за врата покрит метлом.

О Божићу не вала три дана брисат собу и оно ђубре избацивит да се нафака из куће не избаци.

Не вала звату на свадбу да је фљаша с ракијом (оканица) затиснута, неће потље млада родит (дијете).

14 Не ваља женско чојеку да пријеђе прô пута.

15 Кад се брише соба не веља к мушкоме ђерат буњаците, забрекиват га, неће се послен оженит.
16 Не веља се чешљијат увече.

17 Не веља суботом сијат купус, оће после да пристаје за сарану.

18 Не веља кашику наслањати на посуду за јело јер вире путмани у кућу.

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У НОВОПАЗАРСКОМ КРАЈУ У 1980. ГОДИНИ

Новопазарски крај представља подручје изузетно богато археолошким локалитетима. Но, и поред те чињенице, систематска истраживања појединих локалитета почела су пре десетак година и до данас су дала веома значајне резултате у археолошкој, историјској, етнолошкој и другим наукама. Сваке године на овом подручју изводи се низ пројеката на истраживању, конзервацији и рестаурацији културног наслеђа. Носиоци пројеката су институције републичког и регионалног карактера, с обзиром на шири друштвени значај истраживаних локалитета, а свој допринос радовима даје и Завичајни музеј, у границама својих кадровских и материјалних могућности.

Истраживања, као и конзерваторско-рестаураторски радови, током 1980. године, изведени су на локалитетима чија су истраживања почела ранијих година. Није било отварања нових истраживачких пунктова, али су евидентирани и сондирани нови локалитети. Настављено је са истраживањем праисторијских хумки, комплекса Рас, манастирских комплекса Сопоћана и Ђурђевих ступова. Настављено је реконструисање дежевског краја, као и радови на конзервацији појединих споменика каснијих епоха.

У области праисторије, ископавања се одвијају у оквиру пројекта Етно-културна кретања у бронзаном и гвозденом добу у долини Рашке. Носиоци пројекта су Одељење друштвених наука САН-а, Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду и Завичајни музеј у Новом Пазару. Радовима руководи проф. Драгослав Срејовић у сарадњи са др Загорком Летицом.

Крајем јула и почетком августа 1980. године, екипа проф. Срејовића, радила је на локалитету Латинско гробље у селу Глоговику. Током радова довршено је ископавање хумке која је делимично истражена ранијих година, а истражене су и две нове. Хумке припадају гвозденом и бронзаном добу, исто као и хумке истражене ранијих година на локалитетима: Дојевиће, Крст код Сопоћана, Црноче, Глоговику и Дежеву. Сви ови локалитети су истраживани у склопу поменутог пројекта, од 1975. године.

Значајна истраживачка делатност одвија се и на комплексу средњовековног Раса. Ископавања, 1980. године, су девета по реду и до данас су дала добре резултате. Овогодишњим радовима су обухваћени локалитети истраживани ранијих година, с изузетком новоистражене цркве на платоу, североисточно изнад Трговишта. Настављена су ископавања, којима је руководио мр Марко Поповић, на Градини — граду Расу. Поред самог утврђења извршена су и сондажна ископавања подграђа, једне куле са делом бедема. Руководилац радова на Трговишту је др Душица Минић, и у овогодишњој кампањи је настављено са истраживањем млађег хоризонта становања.

У оквиру комплекса Рас настављени су радови на некрополи уз цркву, на левој обали Рашке. Радовима је руководио др Војислав Јовановић, и може се рећи да су због краткотрајних ископавања, резултати слабији него ранијих година.

Републички завод за заштиту споменика културе већ неколико година ради на манастирском комплексу Сопоћани. Тако је скоро у потпуности, конзервирана црква, без спољашње припрате и појединих архитектонских елемената. Током 1980. године рађено је на звонику, постављању громобрана и електричне инсталације. Конзервирана је, раније откопана, трпезарија западно од цркве. У склопу радова, којима руководи Оливера Кандић, вршена су и археолошка истраживања унутар порте.

Значајна је и делатност Завода за заштиту споменика културе из Краљева. Овај Завод већ низ година ради на конзервацији манастирског комплекса Ђурђеви ступови. Током 1980. године вршени су завршни радови на самој цркви, док су сви откопани објекти унутар порте, раније конзервирани. У оквиру радова на комплексу, ради се на конзервацији живописа цркве, док су археолошка истраживања завршена.

Исти Завод је носилац радова и на заштити цркве у Јанковом пољу. На овој цркви се врше рестаураторски радови на крову цркве и радови на заштити живописа. У 1980. години, у режији Завода из Краљева, почели су и конзерваторски радови на Кули мотрици, која се налази на Тврђави.

Са својом екипом др Јованка Калић наставила је са рекогносцирањем терена у дежевском крају. Извршено је неколико сондажних испитивања локалитета, чија би ископавања могла да уследе након завршетка рекогносцирања и објављивања резултата.

На крају, треба рећи да ће на овом подручју истраживања бити настављена и наредних година на свим поменутим локалитетима, а сигурно ће бити још нових на којима ће се радити.

ТРГОВИШТЕ — средњовековно насеље

Археолошка истраживања насеља на комплексу средњовековног Трговишта крај Новог Пазара обављена су у времену од 14. јула до 3. августа 1980. године. Истраживачки радови су били усмерени на завршно испитивање објекта 26, даље откривање објекта 27, као и на истраживање новооткривених објеката 28, 29 и бунара констатованог поред улаза

у објекат 8. Истовремено се радило и на дефинисању слободних површина између појединих објеката, ради добијања просторне целине неопходне, како за сагледавање опште концепције насељског простора тако и за даље конзерваторске захвате и презентацију истраженог дела насеља.

Објекат 26 је великим делом откривен у току претходногодишњих радова, осим крајњег северног дела, који је истражен ове године. То је правоугаона грађевина оријентисана дужим странама у правцу север-југ, изграђена на доста стрмој падини брда, па јој је за то северни део знатно укопан у земљу. Улаз у грађевину се налазио на јужној, фасадној страни, која је делимично уништена пресецањем савременог пута Нови Пазар — Сопоћани. Начињена је од ломљеног и притесаног камена, везаног кречним малтером, са правилно формираним унутрашњим зидним површинама, које су првобитно биле малтерисане. Дужина очуваног дела грађевине износи 6,38 м, а унутрашња ширина је 4,30 м, па се, судећи по овим димензијама, не издваја од осталих објеката млађег хоризонта становања на насељу. Унутрашњи простор објекта подељен је на два дела једним преградним зидом, чији су се трагови очували само на источном крају. Северна просторија (просторија 1) врло је мала и без видних прозорских отвора, па је очигледно била потпуно мрачна. У њеном поду, у североисточном углу и уз северни зид, констатована су два овална удубљења од вертикално постављених облица. Вероватно је просторија служила као остава, а удубљења представљају трагове дрвене посуде. У јужној просторији ове грађевине (просторија 2) очувао се под од премаза црвене глине, а у североисточном углу се налазило правоугаоно огњиште, ограђено већим комадима камена. Велика количина гара и пепела у самом огњишту и на ситном простору испред њега сведочи о дугој и интензивној употреби. Приближно на средини просторије је кружна јама са делимично оплаћеним зидовима, за коју може да се претпостави да је служила за провизију, првенствено за чување зрнасте хране. У овој просторији је на нивоу пода нађено неколико мађарских новчића који ће моћи ближе да се определе тек након чишћења и конзервације, а у току претходногодишњих радова, уз источни зид, нађена је и остава сребрних новаца.

Објекат 27, такође делимично откривен у току претходногодишњих ископавања, ни ове године није у целости истражен. Откривени су му само северни и источни зид, који обухватају доста велики простор за који још увек може да се утврди да ли представља унутрашњост неке изузетно веће грађевине, или је у питању већ ограђено двориште. Дужина северног зида износи 12,60 м, а дужина, само делимично очуваног, источног зида је 8,35 м. Северни зид је само прислоњен уз вертикални ископ који је начињен у стрмој падини брда, па има само унутрашње лице. На западном крају лице ово је доста грубо изведено, слично подзиђима, док је на источном крају врло равно, са траговима малтерисања. Источни зид је изграђен уз употребу вертикалних сантрача и конструктивно је везан за северни зид. Друга два обимна зида, западни и јужни, у току овогодишњих радова нису откривени, па за сада нису могли да се одреде ни облик ни величина, а ни намена овога објекта.

Објекат 28 је правоугаона грађевина изграђена од ломљеног и притесаног камена, везаног кречним малтером. Налази се на крајњем исто-

чном делу истражене површине насеља, непосредно иза објекта 27. Оријентисана је дужом страном у правцу исток-запад, тако да јој је према стрмој падини брда окренута северна бочна страна, која је зато морала да буде делимично укопана у земљу. У односу на остале грађевине млађег хоризонта становања на насељу, овај објекат је знатно мањи. Првобитно је имао само једну просторију, чије унутрашње димензије износе 5,80 x 4,50 м. У просторију се улазило са западне стране, преко прага начињеног од фино обрађеног већег каменог блока, у коме се налазе удубљења за двокрилна врата. Испред улаза је краћи ходник који се на крајевима завршава тесаницима, слично као и код осталих грађевина награђених од камена и малтера. У централном делу просторије констатовани су трагови горења, па није искључено да се приближно на томе простору налазила пећ или огњиште — касније сасвим уништени. На нивоу пода у току радова је констатовано више комада архитектонске камене пластике, од којих се издвајају делови довратника, потпрозорних плоча и две камене базе за дрвене стубове, док су од археолошког материјала карактеристични налази фрагментованих великих грубо печених лонаца, који су служили за чување и транспорт хране. Северно од улаза у грађевину, накнадно је прикључена још једна мања просторија неправилно четвороугаоног облика. Јако укопана, западни зид ове просторије морао је да буде прилагођен стеновитом терену, односно великим комадима стене који су се обрушили са брда и овде зауставили. Крупни комади камена су временом уобличени, тако да су служили као степеници којима се премошћавала висинска разлика према височије постављеном објекту 25. У прикључену просторију се улазило са јужне стране, из ходника првобитне грађевине, преко прага који је начињен од већег тесаника у секундарној употреби.

Објекат 29, за разлику од претходних објеката, представља остатке зграде брвнаре, откривене непосредно поред објекта 26, уз његову западну страну. Брвнара је по целој површини имала под црвено и мрко запечен, са местимично очуваним траговима горње политуре. Дуж зида су овална удубљења од вертикално постављених дрвених стубова који су носили зидну и кровну конструкцију. Доста угљенисаних облица, констатованих непосредно под подом, сведочи да је и ова зграда, као и остале брвнаре, откривене ових претходних година, такође страдала у пожару. Величина овога објекта не може у целости да се сагледа, јер је јужни део уништен приликом просецања канала за савремени водовод. Очувана дужина правца север-југ износи 2,30 м, док је укупна ширина унутрашњег простора 3,80 м. Брвнара је са северне стране имала надстрешницу под којом се налазе две кружне јаме. Једна јама је имала грубо озидане зидове, док је друга по целој унутрашњој површини била премазана кречом. Вероватно су обе служиле као депоније за храну, углавном за житарице, слично јами из суседног објекта 26. На нивоу пода надстрешнице нађени су делови веће стаклене чаше.

Бунар, откривен уз сам улаз објекта 8, изузетно је добро очуван. Цилиндричног је облика, сужен при врху, у отвор који је био покривен каменом плочом. По целој унутрашњој површини је правилно озидан каменом. Чист је до 2 м дубине, а даље је затрпан каменом. Представља-

но да је у бунару коришћена вода из Рашке, па се вероватно његово дно налази у нивоу корита реке. Простор испред бунара поплочан је великим каменим плочама и фрагментованим надгробним споменицима у секундарној употреби. Споменици су довучени са оближње некрополе, која се налази на падини брда Одено. Керамички материјал, откривен непосредно поред бунара, карактеристичан је за време коришћења просторија 3 и 4, накнадно призиданих уз објекат 8.

На основу места налаза појединих објеката, на основу њиховог облика, начина градње, а нарочито на основу археолошког материјала који је откривен у њима или њиховој непосредној близини, може да се закључи да најстаријем делу насеља на Трговишту припада само објекат 29. И у овој кући бравари, као и у другим браварама које су раније откривене, нађено је доста предмета за свакодневну употребу, карактеристичних за другу половину XIV и прву половину XV века. Суседни објекат 26, као и објекат 27 и 28 на другом крају насеља, припадају следећем хоризонту становања, односно новом делу насеља, изграђеном после пожара који је уништио старије објекте од дрвета. Ове зграде, сазидане од чврстог материјала, уклапају се у систем грађевина које густо покривају цео насељени простор. Настале у приближно исто време, оне нису подједнако дуго коришћене. Објекат 26 је, изгледа, напуштен већ у току XVI века, док археолошки материјал из објеката 27 и 28 сведочи да су ове грађевине коришћене и дуже, све до у крај XVI и на почетку XVII века. У приближно истом временском периоду употребљаван је и бунар крај објекта 8. То је време када су многе грађевине млађег хоризонта становања већ биле делимично оштећене, па су или поправљене и преграђиване као објекти 1 и 2, или су им са стране дограђиване нове просторије, највећим делом од камена везаног блатом, као што су објекти 8, 15 и 28. Поједине грађевине су, међутим, потпуно напуштене, а њихове рушевине су послужиле као депонија за отпадни материјал. У сваком случају на Трговишту је већ крајем XVI и у току XVII века знатно смањен број зграда погодних за становање. То је период опадања Трговишта не само као трговачког места, већ и као насеобинске целине.

1. У истраживању су учествовали: Д. Минић, виши научни сарадник Археолошког института у Београду, П. Поп - Лазић, виши кустос Историјског музеја Србије у Београду, Д. Алексић, кустос Завичајног музеја у Новом Пазару, В. Васиљевић, археолог и В. Лончар, студент архитектуре.

Др Душица Минић

РАС — Градина, средњовековно утврђење

Према програму радова за 1980. годину настављена су истраживања на Градини, и започета су археолошка ископавања на заравни под источним падинама Градине, где се очекују остаци Подграђа.

Градина

Радови су настављени у северном сектору, на простору квадрата H/9 и H/10, уз унутрашње лице западног бедема. У току овогодишњих ископавања истражени су слојеви који одговарају III и IV хоризонту, односно времену од настанка до уништења каменог утврђења.

У слоју III хоризонта уз бедем нису откривени трагови објеката. Уз источни профил квадрата H/9-c откривен је угао једне зидане зграде, која је означена као грађевина VI. Њен већи део који се налази у квадратима I/9 и I/10, није истражен. Откривени угао грађевине зидан је ломљеним каменом и белим кречним малтером. Зид лежи директно на стени, која је са спољне стране поравната слојем малтера. Према налазима из културног слоја, изнад ове малтерне подлоге, може се претпоставити да је грађевина VI подигнута истовремено са каменим бедемима града у четвртој деценији XII века, а да је порушена пре образовања слоја IV хоризонта. Покретни археолошки налази из слоја III хоризонта, чија просечна дебљина износи 30 до 40 cm., веома су оскудни. Сачињавају их, претежно, фрагменти средњовековне и праисторијске керамике. Овоме слоју одговара налаз једног чанкастог новца цара Јована II Комнина (1118-1143.), који је откривен у квадрату H/-c, на коти 752,84.

Слој IV хоризонта на простору квадрата H/10 највећим делом уништен је спирањем. У квадрату H/9, испод слоја хумуса и шута од обрушеног бедема, откривени су остаци једног изгорелог објекта који је био прислоњен уз бедем. Вероватно се ради о бравари, мада није искључена могућност да је у питању била једна већа надстрешница. У објекту је откривена једна већа количина угљенисаног жита (неколико килограма) које је изгорело у време уништења града. У једном делу овог дрвеног објекта (квадрат H/9c) на простору који је укопан у старији слој, окружени са неколико комада крупнијег камена и испуњени пепелом и гаром, откривена су три жрвња у секундарном положају. Простор је вероватно био коришћен као ватриште. Из слоја у унутрашњости објекта потичу налази добро очуваног длета, гвоздених маказа и фрагмената керамике, која је својим облицима и орнаментиком карактеристична за IV хоризонт. Поред средњовековне керамике у овом слоју је бројно заступљена и праисторијска халштатска керамика, која је на простор ових квадрата вероватно доспела спирањем са виших делова локалитета.

Подграђе

Овогодишњи радови, који представљају почетак археолошких истраживања зараван на источним падинама Градине, имали су за циљ да се утврде основни правци пружања бедема који су бранили Подграђе и да се са неколико малих сонди добију први подаци о стању културног слоја.

На целом истраживаном простору откривени су остаци бедема који омогућавају да се приближно уочи просторна диспозиција утврђеног подграђа. Бедемима је била обухваћена зараван изнад стеновитих литица, под којима се налази пећинска црква, затим део падине и зараван са северне стране, у народу позната под називом „Тене". Јужни бедем, који

је полазио од стрмих литица под градом, истражен је само на једном месту. Његов даљи правац пружања уочава се делом у конфигурацији терена. Источни бедем, чија је невидљива дужина износила око 350 м., само је местимично откривен. Најбоље је очуван на падини изнад стазе, која води од пећинске цркве према заравни Тепе, где је откривен у дужини преко 20 метара. Даље према југу, изнад стрмих литица, трагови бедема се не могу истраживати. Део источног бедема откривен је и у сондама на заравни Тепе.

На најистуренијем северном делу заравни, изнад стрмих литица откривени су остаци једног правоугаоног објекта, који се услед малих димензија и танких зидова само условно може назвати кулом. Димензија је 4,80 x 2,90 м. Зидови су му ширине 55—60 см.

На овај објекат-кулу, прислоњени су остаци западног бедема, чији је правац пружања истражен целом дужином. Бедем је затварао зараван Тепе према западу у дужини од око 120 м., а пружао се до стрмих стена под северном страном Градине.

Бедеми Подграђа били су зидани ломљеним каменом и белим кречним малтером на исти начин као и бедеми на Градини. Ширина им износи 1,30 до 1,50 м. Претежно су очувани у висини једног до три реда камена. Само на делу источног бедема очувана висина износи око 1,20 м.

Унутрашњост подграђа сондажно је истраживана на простору северне заравни. У сонди 1/80 откривен је део зида од ломљеног камена у малтеру, а у сонди 2/80 нађени су трагови темеља зида са малтером, укопаног у стену, чија ширина износи око 80 см. У обе сонде ради се, несумњиво, о остацима зграда. У сонди 3/80, којом је пресечена цела зараван Тепе од западног до источног бедема, откривен је угао једне грађевине, подигнуте у непосредној близини западног бедема. Зид јој је широк 70 см, а грађен је ломљеним каменом и малтером.

Културни слој на деловима Подграђа, који је сондажно истраживан, веома је танак и добрим делом је уништен спирањем. Његова дебљина креће се од 20 до 40 см. Археолошке налазе претежно сачињавају фрагменти керамике, који се за сада не могу јасно стратиграфски издвојити. У приближно истом проценту заступљени су налази касноантичке керамике VI века и средњовековне керамике, а има и ретких налаза фрагмената праисторијских посуда. Средњовековна керамика, по својим типолошким одликама, иста је са налазима на Градини.

Стратиграфска ситуација у Подграђу, после овогодишњих истраживања, која су била малог обима, није у довољној мери јасна, што допушта само изношење првих претпоставки. Налази керамике VI века указују на постојање трагова касноантичког насеља на простору Подграђа. Исти простор коришћен је и у средњем веку, истовремено са животом утврђења на Градини. Откривени бедеми Подграђа и северна кула, која је претходила њиховој изградњи, подигнути су изгледа истовремено са са каменим бедемима утврђења на Градини. У функцији одбране, бедеми утврђења на Градини и Подграђа сачињавали су вероватно јединствену фортификациону целину.

Питање датовања остатака зиданих објеката, чији су трагови откривени у сондама, представља знатно сложенији проблем. Они могу припадати утврђеном подграђу, али се не може искључити могућност да су знатно старија и да представљају остатке касноантичког насеља. Решење овога проблема тек ће пружити систематска истраживања на простору Подграђа, која се планирају за наредне године.

Мр Марко Поповић

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НЕКРОПОЛЕ ПОРЕД ЦРКВЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ РАС — ПАЗАРИШТЕ У 1988. ГОДИНИ

У току овогодишњих радова, који су трајали од 14. до 25. августа, истражено је још 28 гробова (од бр. 287 до бр. 314), на простору западно и северозападно од цркве. Све појаве у сахрањивању већ су биле запажене приликом ранијих ископавања некрополе. У погледу културних прилога, новооткривени гробови показали су се сиромашнијим од претходних. Нађена су само четири сачувана дугмета израђена од бронзе, и то по један примерак у гробовима бр. 295 и бр. 305; два примерка у гробу бр. 308 и две петље и две калоте — остаци од два дугмета-у гробу бр. 290. У гробу бр. 306 нађен је сребрни мађарски новац који потиче, по свој прилици, из друге половине XIV века. На простору ван гробова, осим извесног броја уломака керамике и црепуља, нађен је један веома лепо обрађени гвоздени нож, на чијој се дршци са једне стране делимично сачувала коштана оплата. Оплата је за дршку била спојена са пет бакарних закивака. Пет дубоких косих, готово спиралних уреза на оплати и одговарајући број плитких уреза на бочним странама дршке, указују на вероватноћу да је дршка била украшена ужлебљеном жицом од племенитог метала, вероватно од сребра.

Настављено је откривање зиданих објеката, западно од цркве. Први објекат представљају трошни угаони делови северног и источног зида мање грађевине зидане ломљеним крупним комадима кречњака повезаних блатом. И северни зид, дуг 2,30 и источни зид дуг 2,00 метара, са спољне стране немају лица, укопани су у земљу. Два пода, оба од набијене иловаче, чији су остаци сачувани у угаоном делу некадашње просторије, сведоче о двема фазама у животу ове грађевине. Млађи под настао је у време када је уз унутрашње лице северног зида прислоњен један нови паралелни зид, израђен, такође, од ломљеног кречњака повезаног блатом. Тај зид је највероватније требало да појача и статички обезбеди постојећи северни зид грађевине од налегања сипара, који се стварају обрушавањем камена са стеновитих врхова Огоша, низ стрму падину на којој лежи црква са некрополом. Други објекат лежи у слојевима земље испод остатака поменуте грађевине. Реч је о добро сачуваном зиду дужине 4,00 метра, висине 1,10, ширине 0,80 м, саграђеном од мањих ломљених комада кречњака повезаних блатом. Када је откривен, пред крај прошлогодишњих радова, помишљало се да представља јужни зид неке старије грађевине, али се за њеним осталим деловима тада није могло трагати. То истраживање пре-

[illegible] је ове године копањем од западног и источног краја поменутог зида према северу. Међутим, ни после напредовања од 1,50 м, у овом правцу није се наишло ни на какав траг претпостављене грађевине, па се морало закључити да је јужни зид — како је овај објекат првобитно називан — највероватније подзид који је могао служити за осигурање грађевине, чији је североисточни угао сачуван западно од цркве, а која је како је већ речено, била саграђена на стрмом земљишту. Због истраживања гробова у близини остатака северног зида грађевине, није било могуће да се постављањем једне сонде поред спољне стране овог зида провери постојање још неког старијег зида на том простору, па ће тај посао бити обављен идуће године.

Да би се дошло до унутрашњег лица северног зида грађевине, до њеног североисточног угла и дела пода, према споразуму са конзерватором Б. Митровићем, уклоњен је преостали део зида, који је касније придодат са унутрашње стране северног зида. Показало се да је унутрашње лице северног зида изграђено од крупнијих комада ломљеног кречњака повезаних бетоном. Североисточни угао некадашње просторије, односно грађевине, конструисан је тако што је у њему остављено вертикално удубљење за смештај дрвене греде, чији су угљенисани остаци откривени in situ. Део пода, који се појавио испод уклоњеног зида, изграђен је од набијене иловаче, а дебео је од 6 до 8 см.

Западно од поменутих објеката откривен је један зид који се пружа у правцу запад — исток, приближно у линији са јужним зидом цркве. Он местимично кривуда, што је по свој прилици последица притиска сипара. Зид се састоји од крупнијих комада ломљеног и притесаног кречњака, који су помоћу блатног везива послагани у три или четири неправилна реда. Зид чија висина достиже до 0,83, а дебљина од 0,40 до 0,60 м, откривен је у дужини од 4,80 м. Он се продужава на запад, али је његово даље праћење за сада онемогућено због тога што улази у профил откривеног простора. Функција овог зида није разјашњена.

У овогодишњим радовима, осим потписаног, у својству сарадника, учествовали су: Владимир Вујић, Снежана Покрајац и Весна Тадић, студенти археологије, као и Драгослав Паунеску, студент историје уметности.

Београд, 10. X. 1980. године **Др Војислав Јовановић**

ПРАИСТОРИЈСКА НЕКРОПОЛА НА ЛОКАЛИТЕТУ ЛАТИНСКО ГРОБЉЕ

На локалитету Латинско гробље, у атару села Глоговик, запажена је у 1978. години праисторијска некропола која се састоји од осам хумки. Ова некропола заузима малу површину, јер су хумке насуте без одређеног реда, једна уз другу, на растојању од десетак метара. Хумке су ниске и релативно мале; највећа од њих — хумка I — висока је 1,70 м, а њен пречник износи 25 м. Висине осталих хумки крећу се између 0,40 и 0,60 м, а пречници између 12 и 20 м. У 1978. години започета су испитивања хумке I, која су настављена у 1979. години, док су у 1980. години истражене у целини још две хумке: хумка II и хумка III.

Сл. 1. Хумка А — гроб 44, са остацима инхумираног покојника са прилозима и гроб 5 са остацима спаљеног покојника у урни.

Иако праисторијска некропола на локалитету Латинско гробље није у целини истражена, ипак се на основу гробова који су откривени у поменутим хумкама може поуздано закључити да је она поступно формирана. Сахрањивање је овде вршено у три маха, и то у позно бронзано доба, током старијег гвозденог доба и у позном средњем веку.

Најстарији гробови откривени су у сасвим ниској хумци (хумка А), која није била уочена пре ископавања, јер је изнад ње насипана насута хумка I. Хумка А била је оивичена венцем крупних речних облутака, а у њеним сегментима откривени су гробови како инхумираних (у нижем нивоу) тако и спаљених покојника (у вишем нивоу). Гробови инхумираних покојника били су оивичени и покривени облуцима и ломљеним каменом. У њима су откривени скелети у благо згрченом положају, оријентисани север — југ, као и прилози који се састоје од разних врста бронзаног накита (гривне, торквеси, украсне игле, наушнице) и малих керамичких посуда (мањих двоушних лончића). На нешто вишем нивоу нађене су керамичке урне, поклопљене зделом и заштићене крупним облуцима, које су, сем остатака спаљеног покојника, садржавале и накит од бронзе (игле, дугмета, наушнице) (сл. 1,2). Северозападни и југоисточни сегмент хумке А знатно су оштећени при насипању хумке I, тако је већи број гробова инхумираних и спаљених покојника из ових сегмената потпуно уништен.

Хумка I, која је такође била оивичена венцем кружних облутака, насута је над правоугаоним гробовима, конструисаним од облутака и ломљеног камена (сл. 3). На брижљиво поплочаном дну ових гробова откривени су остаци покојника који су били сахрањени у оружаном стању, заједно са богатим накитом (сребрне перле разних облика и величина, лучне гвоздене фибуле, гвоздене токе) и гвозденим оружјем. На вишем нивоу, откривени су гробови инхумираних покојника, такође конструисани од облутака и ломљеног камена, у којима је нађено готово искључиво гвоздено оружје (копља, дуги криви ножеви) и по који једноручни керамички лончић. Неки од ових гробова уништени су делимично или у целини током XV — XVI века, тј. у време кад је локалитет Латинско гробље постао некропола неког оближњег српског насеља. У оквирима хумке I нађено је 40 гробова из овог раздобља. Гробови XV — XVI века укопани су до дубине од 1 — 1,20 м. То су правоугаоне раке, обложене камењем и даскама у које су покојници полагани у смеру запад — исток. Ови гробови углавном не садрже прилоге. Само изузетно, покојници су сахрањивани са скромним накитом (прстени, укоснице), или у одећи од које су се сачувала лоптаста бронзана пуцета или привесци, кад — кад са траговима позлате

У хумкама II и III, које су истражене у 1980. години, откривени су искључиво гробови инхумираних покојника, махом истовремени гробовима из хумке I. И ови гробови, посебно они из хумке II, делом су оштећени или потпуно уништени при укопавању покојника током XV — XVI века.

Сл. 2. Хумка А — гроб 3, са остацима спаљеног покојника у урни.

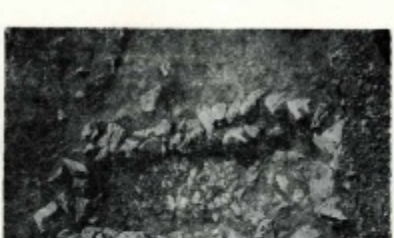

Сл. 3. Хумка I — правоугаона конструкција гроба 38.

Археолошки налази из хумке А показују да је сахрањивање на локалитету Латинско гробље отпочело током позног бронзаног доба. Прилози из гробова инхумираних покојника, који су откривани у овој хумци, указују на раздобље XI — X века пре нове ере, а урне и у њима нађени украсни предмети везују се за групу Доња Брњица, али за њену најстарију фазу, која се може датовати у IX век пре нове ере. Хумка I насута је стотинак година касније, вероватно око 700. године пре нове ере, јер су у најстаријем гробу из ове хумке нађени предмети који су карактеристични за гласиначку културу, и то за фазу Гласинац IV б. На основу прилога из осталих праисторијских гробова у хумци I, као и у хумкама II и III, може се закључити да је сахрањивање на локалитету Латинско гробље континуирано вршено и у наредна два столећа, све до око 500. године пре нове ере.

НАПОМЕНА:

1. **Ова истраживања вршена су у оквиру пројекта Етно-културни односи током бронзаног доба на територији Србије, у чијем остварењу учествују Српска академија наука, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду и Завичајни музеј у Новом Пазару. Пројектом руководе Професор Д. Срејовић и др Загорка Летица.**

Др Драгослав Срејовић
Др Загорка Летица

ЦРКВИНА НА ТРГОВИШТУ, ЛОКАЛИТЕТ ТАБАЧИНА

Локалитет Црквина, налази се непосредно изнад средњовековног Трговишта на једном мањем заравњеном платоу, одмах до прве кривине локалног пута, који од пута Нови Пазар — Сопоћани води ка каменолому Предузећа „Украс".

Пре почетка овогодишњих археолошких истраживања, на локалитету су се назирали, само у конфигурацији терена, трагови зидања једног мањег објекта.

У најнепосреднијој близини овог објекта, приликом рекогносцирања терена 1971. године, које је обављено у оквиру Програма испитивања Комплекса средњовековног града Раса, констатовано је постојање једне веће средњовековне некрополе. На основу овога могло се претпоставити да овај објекат представља међугробљанску цркву у оквиру ове некрополе.

Током радова на проширењу пута ка каменолому, 1978. године, булдожер је закачио један део овог објекта и том приликом су из шута извађени фрагменти фресака

Августа месеца 1980. године, у оквиру Програма истраживања средњовековног Трговишта, започето је истраживање остатака цркве на овом локалитету. У току археолошких ископавања на локалитету су откривени остаци једне мање једнобродне цркве, правоугаоне основе са апсидом, која је са спољне стране полигонална, односно тространа, док је са унутрашње стране неправилно полукружна. (сл. 1). Оријентисана је исток — запад. Црква је са апсидом дугачка 7.10 м, а широка 4.60 м. Зидови цркве рађени су од локалног притесаног камена у белом кречном малтеру. У језгру зидова налази се, претежно, ситнији камен. Дебљина зидова цркве је 0.66 м., а очувани су у висини два до три реда камена. Темељна зона цркве рађена је од ломљеног камена. Ширина темељне стопе, углавном, одговара дебљини зидова, осим под олтарске апсиде, где је темељна стопа проширена према спољној страни. Ово се може објаснити тиме што је терен платоа на источној страни у паду. Темељ северног зида цркве фундиран је на стени, тако да један део стене залази у северозападни угао наоса цркве. Дубина темеља јужног зида цркве и дела под олтарске апсиде износи око 0.50 м.

СОНДА 1
СОНДА 2

1. Сл. 1. — Основа остатака цркве (снимио З. Симић)

Улаз у цркву налазио се на западном зиду. Очувана је само северна бочна страна улаза. Судећи по очуваном делу на коме нема трагова камених довратника, може се претпоставити да су постојала само дрвена врата у оквиру, односно да портал није био декоративно обрађен. Ширина врата износила је 0.90 м.

Због слабе очуваности зидова, положај прозора на цркви не може се поуздано утврдити. Такође нисмо у могућности да судимо о томе како су били обрађени прозорски отвори и да ли је било камене декоративне пластике, пошто од тога није откривен ниједан фрагмент. На основу налаза одређених блокова сиге из шута у унутрашњости цркве, може се претпоставити да је црква била засведена полуобличастим сводом без куполе. Какав је био кровни покривач за сада још није познато. Установљено је да је под цркве био од набијене земље.

Може се претпоставити да је унутрашњост цркве дрвеним иконостасом била подељена на олтарски простор и наос. У току радова, у источном делу цркве, нису откривени трагови постоља за часну трпезу.

Током овогодишњих истраживања није испитивана припрата цркве али се може претпоставити да су се и њени делови сачували и могуће је да је она накнадно дозидана. У шуту, који се налазио са северозападне спољне стране цркве у простору претпостављене припрате, откривен је већи број фрагмената фресака. У унутрашњости цркве нису откривени

трагови фресака. Очувани фрагменти су веома доброг квалитета са постојаним бојама. Рађене су на тањем слоју фреско-малтера. Фреско-малтер је компактан и без додатка плеве. Судећи по очуваним фрагментима, слој фреско-малтера био је постављен директно на камени зид. Претежно су се сачували делови орнаменталних трака и бордуре.

2. Сл. 2. — Остаци цркве пре конзервације

Истраживањима у овој години очишћена је унутрашњост цркве до нивоа пода и испитана западна половина и олтарски простор цркве испод нивоа пода. Од покретних археолошких налаза, нађено је само неколико фрагмената глеђосане керамике са сграфито орнаментом који се могу датовати у другу половину XIV века. Сви фрагменти налазили су се испод нивоа пода на испитаним површинама.

Током истраживања, у југозападном углу наоса, откривен је скелетни гроб једне мушке особе. Гробна рака је била укопана у здравицу. Покојник је био положен директно на земљу док су се са бочних страна и изнад њега налазиле дрвене талпе дебљине 0.07—0.08 м. Гробна рака била је оивичена редом ломљеног камена разних величина. Непосредно изнад гробне конструкције налази се ниво пода цркве. Скелет је био положен на леђима са рукама прекрштеним на грудима, правилне оријентације запад - исток. Гробних прилога није било.

3. Сл. 3. — Остаци цркве после извршене конзервације.

И у северозападном делу наоса, одмах до стене која залази у унутрашњост цркве, делимично је откривен гроб једне женске особе. Сахрањивање је извршено слично као и код претходног гроба, с тим што овај гроб није био оивичен редом камена, већ су се са бочних страна гробне раке налазиле само дрвене талпе, а код главе скелета засечена је стена која се ту налази. Скелет је био доста оштећен и растурен па се може претпоставити да је гроб раније отваран. Гробних прилога није било.

На основу места и начина сахрањивања може се претпоставити да се овде ради о ктитору ове цркве и његовој жени.

Налазима керамике испод нивоа пода цркве и фрагментима фресака, настанак овог објекта може се датовати у другу половину XIV века, што се везује за старији хоризонт становања на средњовековном Трговишту. Могуће је да се овде ради о меморијалној грађевини једног од становника Трговишта тога периода.

По завршетку овогодишњих радова, у току септембра месеца извршена је конзервација и делимична презентација овог објекта од стране Републичког завода за заштиту споменика културе, у оквиру конзерваторских радова на средњовековном Трговишту (сл. 2 и 3).

Предвиђено је да се наставак археолошких ископавања обави у току идуће године, како би се добила целовита слика о овом објекту.

Зоран Симић

Др Расим Муминовић

ТРАДИЦИЈА И САВРЕМЕНОСТ

У категоријалном смислу традиција и савременост чине контраверзне појмовне структуре, које онтолошки значе ступњеве темпоралности повијесног континуитета и то са наглашеном динамичком диференцијацијом коју можемо одредити дефинирањем оба појма. Њиховим дефиницијама биће дакле, назначена тенденција инертности традиције и прогресивности савремености, па тиме и њихов латентни и каткад отворени дијалектички антагонизам. При том мора доћи до израза њихова нормативистичка и аксиолошко-регулативна функција са одређеним предностима и недостацима једне и друге.

У основи традиције и савремености **вријеме** је заступљено у толикој мјери да их можемо с довољно разлога дефинирати модусима времена са различитим динамичким интензитетом. Тако се као претпоставка за одређење бити традиције и савремености појављује потреба одређења времена: утврђивање његове бити и смисла. Отуда неизбјежно питање: што је вријеме и како се може релевантно дефинирати? Упитност претходног става не тиче се, заправо, само времена већ и његова суперординарног појма **вјечности.** Сигурно је да наслућујемо разлику између времена и вјечности, али је исто тако поуздано да се људи ријетко упуштају у објашњавање те разлике. Постоји анегдота у којој се истиче филозофска импотентност везана за утврђивање те разлике. По том казивању на питање једног радозналца: „Која је разлика између вјечности и времена?", — филозоф Кант је одговорио да би му требала вјечност за објашњење те разлике, коју би питалац схватио. У ствари, интенција анегдоте била је стилистичко истицање тешкоће филозофских питања, што није постигнуто измишљеним Кантовим одговором, јер не знамо да ли је Канту потребна вјечност ради тога што је питање толико тешко, што је питалац ограничен или што је Кант неспособан, а што је најгоре, из одговора не сазнајемо ништа о разлици. Поуздано је једино, да анегдоту није створио филозоф већ филозофски дилетант. Али да се то овдје не понови, прећи ћу на сам проблем. Ипак, анегдота није измишљена без разлога нити случајно приписана једном од највећих метафизичара у повијести филозофије. На примјеру појма вјечност могуће је илустрирати употребу неких категорија које људи најчешће не разумију због њихове антиномичности, мада их употребљавају. Није много боље ни са појмом времена када се сваког часа оно употребљава, што се може рећи и за њихову разлику. Ако се замислимо над питањем: што је вјечност? — установићемо да доиста не знамо нити имамо изгледа да ће људи то икада

никада досегнути. То произилази из природе нашег ума који, према Канту, може поставити питања на која нема никакве могућности да се одговори. Једно од њих би било, по мом мишљењу, питање што је вјечност. Јер да бисмо нешто дефинирали у смислу **definitio fiat per genus proximum et differentiam specificam** неопходно је да одредимо његов родни појам и врсну разлику, дакле, да га обухватимо. А ко може обухватити вјечност без конца и краја? У жељи да је одреде они који мисле логички слиједе неко вријеме, њено простирање, а онда се сјете да су још увијек на самом почетку и одустају од даљег настојања. Већина код изговора тог појма ништа не мисли, па је увјерена да то зна, или пак осјећа да је у њиховом нешто веома велико. Значи ли то да се вјечност не да ни приближно одредити? Да то за нас дијалектичаре не значи, наводим своје условно одређење вјечности. Вјечношћу називамо дијалектички вихор битка, инкарниран у непрестаном настајању и прелажењу једних облика материје у друге, а њен фрагмент — временом, које према Марксу представља „простор за људски развој". Наравно, условност тих одређења је евидентна па се на њима не вриједи задржавати. Потребно је нагласити што смо тиме добили за ближе одређење наше теме.

Ако је условно дефинирана вјечност, није тешко са временом одређеним као фрагмент вјечности. У ствари, оно значи оно што човјек може разумјети од вјечности, из чега слиједи непосредни закључак да је човјек биће времена, а не вјечности, штовише, и то да вријеме иде уз њега, односно да нема времена без човјека, у што се можемо лако увјерити ако се упитамо што би значиле и били уопће могли нешто значити сви они садржаји који означавају форме времена. Ко би знао иначе људи који је милениј, стољеће, деценија, година, мјесец, дан, сат, минута и секунда овог часа док ово говорим? Ако то схватимо, разумјели смо и Марксово одређење времена као простора, наиме, вријеме као медијум у коме човјек испољава своје генеричке одлике. Још даље и дубље од тога слиједи да вријеме човјек ствара и да је он само као његов творац човјек, те да може бити савременик и другом времену. Како човјек ствара вријеме и колико се оно може одредити тим стварањем? Да бисмо се приближили могућности одговора на постављено питање, потребно је суочити се са још ургентнијим питањем, наиме, запитати се: да ли би вријеме било могуће у свијету, гдје се не би ништа збивало? Не! Ако већ истакнутом, да нема времена без човјека, додамо да нема времена без збивања, суочили смо се са условљеношћу времена-збивања-човјека па је потребно успоставити ближе и њихову међусобну овисност.

Надам се да је ваш сушње одређење да је вријеме тамо гдје се нешто збива или траје: у космосу, друштву и човјеку, и да је то догађање вријеме само онда када је у вези с човјеком као генеричким бићем.

Већ према томе да ли је човјек промотрач или детерминирајући фактор догађања, разликујемо **космичко** и **хисторијско** вријеме. Првим, човјек мјери промјене у природи (геолошке, физикалне, хемијске и др.), а другим — збивања условљена људском активношћу. Човјек није, наиме, у свијету попут других бића, а осуђен да ствара услове свог опстанка, он гради свијет у свијету, ствара повијест која није друго до „настајање природе за човјека" (Маркс). Будући да се опсег наведеног времена по-

клада са опсегом збиље која обухвата све што припада људима, то су вријеме и људска повијест готово синонимни појмови. Могуће је сада непосредно колатно уочити. Вријеме је фрагмент вјечности, који означава збивање у свијету људске свијести па њихово у њему (времену) камен, биљка, животиња и човјек, нису третирани на исти начин. Та разлика у времену уједно је разлика између **стереотипног протицања у природи и низова револуција у историји.** Вријеме као дио трајања конкретних облика збивања незамисливо је тамо гдје се ништа не би збивало или трајало, јер сукцесија је могућа само под условом да постоји мијена, а тамо гдје се не би ништа догађало, не би било протицања, па тиме ни времена. Промјенљивост је претпоставка сваког времена, које артикулирамо на темпоралне димензије: садашњост, будућност и прошлост, које улазе у временски ток непрестаног догађања у коме **будуће** временом постаје **садашње**, а садашње **прошло.**

Најмањи фрагмент времена је **сада**, у коме се губе и додирују будуће и прошло, док је **никада** између сада и некога сада, празнина која би била немогућа без понављања сада. То произлазеће **сада — никада!** — збива се чврсто постављено у прошлости, мада и тамо још даље када је право. Нешто што се догодило постаје **никада** за такво догађање, иако дјелује упорно на садашње и будуће. Осим тога, у непрестаној мијени **сада** су **прије** и **касније** без икаквог настајања и продужења, што је знак да се у **сада** ништа не сабере нити траје, да ништа није готово. Усљед те своје тренутачности и ускогости **сада** не може бити што и садашњост, иако чини тачку на којој се она почиње, као на доживљеној опстојности. Због уједности **сада** и такве опстојности, схваћено у смислу **овдје сада**, прераста у садашњост која се уз **сада** конституира и од онога што издаље учествује у некој од ријетких црта **сада** које творе „мутно доживљени тренутак" (Bloch) у коме је посредована непосредност постојећег. Не освјетљавајући даље ову темпоралну димензију, треба закључити да се тиме што није само релативно доживљено и само релативно могуће, садашњост уздиже изнад доживљеног тренутка и постаје трајуће **сада**. За разлику од обичне, посредована садашњост је терен савремености, мјесто дјеловања. Степен њене свјесности нервира према свом посредовању тако да се контемплативно посредовани садашњост само приближава правој садашњости, без могућности да буде садашњост и то је садашњост која страхује од актуелности, што доказује њена предаја контемплативности, која избјегава стварно знање о стварности коју ваља мијењати. Таква садашњост је инкарнација лажне савремености, псеудо-садашњост, која спољашњим ефектима вербалне нарави жели прикрити своју антисоцијалну и политички реакционарну садржину. Треба имати на уму да је садашњост у досадашњој повијести била мјешавина **сада, прошлог и будућег**, па **сада** није могло прелазити директно у садашњост због тога што она није била чиста (због елемента прошлог), те пресенс није бивао презентација. У сада, гдје треба да се осјети пулсирање времена, још увијек је само оно будуће у прошлости као оно што може остати. Савременост се, међутим, збива у **искушавању** сада, не као пресента што настаје у слиједу времена, него као презентација која иступа у форми будућности, а не у име

будућности. То би морало бити евидентно у умјетности која се умјесто испуњава тим затрпана псеудо-садашњим елементима. Извор истакнуте презентације прилази ријетким тренуцима који не траже подстицај већ подстичу, какве су осјећали комунистички ветерани у робијашким казаматима међуратне Југославије. То је оно конкретно **сада** и овдје одлуке која не представља, већ јест **почетак**. Тек када постане способан да схвати садашњост у „настајању" (Werden), човјек, према **Lukacsu**, распознаје тенденцију из чије дијалектичке опреке успијева стварати будућност, а таква садашњост је по мом мишљењу садашњост настајања аутентичног човјека, која је уједно и његова садашњост, а то је за мене истинска савременост. Она се препознаје у томе што **сада** није понављена прошлост, већ сада будућности која се тиче онога чему се човјек окреће, дакле, онога што судјелује у напредном ходу времена. Насупрам такве савремености, која имплицира творећу будућност, стоји псеудо-будућност у којој се оно **будуће** само психички назначује као нешто што ће доћи без важности како и када (може бити и послије смрти: рај), или као **будуће**, на које смо навикли из прошлости (излазак и залазак сунца). У правој будућности мора доминирати ново, као што савременост мора бити у досегу и на прагу такве будућности. Наравно, уз **почетак** оно носи и елемент изненађења која припада даљој будућности, ма колико блиска предвиђања била реална. Док неправа будућност наступа такорећи сахатски, права несигурно клизи, кривуда, увјетована људима, факторима не строго одређеним. На њеном прагу је релативно мутна неизвјесност, у њој — пуно експериментирања, проба, одлучивања, она се ствара, а то су пропратни знаци сваког стварања. Само тамо гдје се не ствара, исто је када се нешто зна или не зна.

Имајући у виду то, лако је носити људско име, јести и пити уз одређене претпоставке, али је тешко колико и дивно бити човјек у еминентно антрополошком смислу. Тек у активном односу спрам свог доба, човјек може бити савременик, учесник мијене свијета. Савременост и њене носиоце карактеризира радикалистички и реформистички дух који даје духовну арому одређеном повијесном збивању, што је разумљиво по себи, ако се има на уму да тада у старом крилу настаје нешто ново. Савременици изградње социјализма примјерено могу бити они, који не само разумију дух социјалистичке револуције и осјећају дуг према онима који су уградили своје животе у њене темеље, него постају и практички судионици друштвене производње. Савременост значи припадност повијести на начин аутентичне људскости. Раније сам упозорио да бити у времену још не значи бити у повијести, напротив, да поменем, и камен, и биљка, и животиња су у времену, сада додајем: свједочити савременост значи припадати повијести.

Већ речено обавезује да се окренемо разматрању традиције, што улази у темпоралну димензију звану **прошлост**, чиме ћу започети разматрање њена појма.

Прошлост је, гледано онтолошки, будућност лишена напетости коју иначе ствара неизвјесност што је овдје нема и која не припада опстојности старог. Магла свијести недостигнутог посредовања зове се овдје сјећање, док оно пролазно улази у већ одржавана. Постоји и будућност у

прошлости, како су то показали хуманизам и ренесанса оживљавањем антике, класицизам васкрсавањем средњег вијека и др. Ни све прошлости нису зато нити једнако блиске једна другој, па ни савремености. Новом добу ближа је тако антика од средњег вијека који је опет ближи антици него новом добу, а то је зато што су стваралачке снаге антике биле изнова пробуђене у свијести грађанске опредијељености. Није у томе тешко примијетити да културно насљеђе дјелује двојако идеолошки на снаге у успону прогресирајуће, а на снаге у паду — регресирајуће.

Традиција сажима оно што се збивало за читава повијесна раздобља, што се могло збити или се тек очекивало да се догоди. Од мутних предања оних који нису знали што су били и хтјели бити, наглашавајући њихову насушну потребу да одрже голи живот, до стваралачких дарова оних који су оставили за собом раскошну културну баштину. Први су несвјесно додавали мистериозни ореол да би лакше одољели искушењима, а други су га ослобађали суровости и тајанствености у жељи докучивања његове бити. И једни и други удахњивали су му своју душу и утискивали свој лик који данас зрачи са њихових творби, не само као неумољиво свједочење људске упорности да се буде и то колико је год било могуће на људски начин, него и као мудра опомена. Тако традиција смиреношћу делфијске свећенице Питије постаје свједочење о људским продуктима и догађајима нанизаним на непрекидну нит људског искуства, које прераста у казивање, легенду, у нормативну игру људске опстојности. То је често говор који због произвољног нагађања постаје нејасно ласкање, или утјешно брбљање, односно предање које мудрачки и достојанствено људски обавезује, уздижући оно индивидуално ка универзалном, или релаксиран говор који поставља принципе на којима утемељује активности и догађаје. У сваком од облика предања значајно је како се то чини: монологом, који умара монотоношћу, дијалогом, који уноси промјене и олакшава слушање, али због укључивања различитих приступа и виђења, отежава допирање до бити појава. Уз то је значајна дужина периода који обухватају предања колико и богатство догађаја. Ако то чине са дужим периодима, принуђени су ради сажимања грађе на синтетизирање разноврсности, како не би прескакали оно што се збило и зато имају снагу инспиративних опсервација. Будући да различите догађаје повезује оно опће, унутрашње, до кога допире само доживљај или се уздиже људски поглед, предаја која то хвата принуђена је повезивати различите догађаје и раздобља у сублимирану цјелину, која прошлошћу помаже разумијевање садашњости и обрнуто. То су вјероватно имали у виду стари Латини, који су иначе прикупљали и преписивали оно што су други стварали када су истакли: «Historia magistra vitae est», чему се Хегел суверено супротставио тврдњом „да народи и владе никада ништа нису научили из повијести и да никада нису поступали према поукама, које су из ње могле извући". За своју тврдњу велики дијалектичар имао је претпоставку да свако вријеме има своје специфичности, које је немогуће примијенити на неко друго раздобље због тога што за њега важе други разлози. Осим тога, практички живот држи се конкретних догађаја, а не општих начела из прошлости у свом испољавању. Ма какав био, свијет се људима нуди свагда само као материјал, ако нису демијурзи који

траже готово и завршено, чему нема што да додају, тј. ако су људи који га примају тек онда када су га средили уткивањем властитог стила и духа који су у принципу стил и дух њихова времена. Из тога слиједи далекосежни антрополошки закључак: прошлост могу користити они који имају своју садашњост и то као материјал коме ће дати властити смисао. Сигурно је да је велики идеалистички дијалектичар дјеломично у праву, као што је ван сумње да би апсолутизација његове тврдње, што је намето његов систем, довела до немогућности континуираног развоја у Марксовом смислу. Међутим, не улазећи даље у то треба додати да утврђивањем оног заједничког и различитог између генерација долазимо до опћенитог — идеја, а не остајемо код догађаја. У првом случају дјелује промишљање о стварима, дјелима и догађајима, размишљање које је претпоставка сваког стварања. Без тога традиција и савременост не могу остварити плодотворну везу. А да би смо разумјели оно што су други стварали, неопходно је да установимо њихове способности, схватимо њихове страсти, утврдимо њихов дух, јер људска активност произлази из људских потреба, страсти и интереса, из карактера и талента људи. Зато према Марксу, најбоље показују што су људи, њихова дјела. Страсти су у томе најефикасније, најмоћније, иако представљају самозадовољне себичности, која нема обзира ни граница према било чему, у којој се супротстављају право и морал. Истина, тамо гдје владају страсти традиција искрсава са злочинима масовног, религијског и идеолошког карактера, повијест иступа као кланица, као жртвеник људске среће и страдања. Али, такође, тамо гдје не би било страсти, не би било стварања, јер ниједно велико људско дјело није створено без страсти, што можемо доказати собом. У стању страсти човјеку се сужава видик и зато је називају слијепом страшћу, а то је инстинктивна страст. Међутим, пред стваралачком страшћу отварају се простори затворени пред свим другим људским моћима. У простору што га она отвара гнијезди се људска срећа, али и несрећа. Срећним се често називају они који успијевају ускладити своју природу са природом других, што је могуће само мало и за кратко, јер срећа није у томе да човјек постигне своје циљеве и мирно сједне, јер би тако сјео срећи на главу, већ у прогресивним помацима у расту који испуњава њега задовољством, а друге корисношћу. Иначе, у досадашњој повијести људског рода странице среће стваране на неки други начин представљају празне листове.

Гледано у структурално-функционалном смислу, традиција је оса стабилности и усклађености хетерогених потреба и интереса неког народа, нормативни стил његова живота, морални оквир његова осјећања и мишљења, начин његова предочавања људских остварења и тежња, дакле читав један конкретни свијет према коме људи подешавају своје поступке, обликују своје идеале, успостављају наде и очекивања па би његовом наглом промјеном били доведени до изгубљености. Баш стога што даје повијесном наслеђу стабилније значење и дубљи смисао, традиција може, ако јој се народ препусти, довести до његова закашњелог изласка на повијесну сцену, до тога да не постане савремеником повијести, о чему свједоче потомци некада великих царстава. Народ који допусти да га традиција поклопи, није и не може бити савремен, али савременост која

се не би ослањала на традицију, не би имала правог ослонца па не би могла уистину бити савременост.

Речено у форми закључка, разматрање традиције и савремености почео сам хипотезом да им је темпоралност — вријеме и вјечност — заједничка основа, која опет подлијеже овисности о **humanumu**, што се повијесно развија. Тако вријеме у форми простора за људски развој и повијест, као настајање природе за човјека, наступају као различите стране истог тоталитета и процеса. Вјечност, вријеме и повијест су, упркос својој посебитости, оно што човјек налази у њима, а то даље значи да су зависне од **humanuma** бар у гносеолошкој равни и да је **humanum**, врховна вриједност свијета. Стога сам присуство **humanuma** у садржајима традиције и савремености узео за критериј њихове валоризације. На тој основи могуће је пратити прогресивни ход људског кретања, што ја за ову прилику морам заобићи, уз напомену ретроспективне [illegible] хода и непотпуног прогреса **humanuma** у досадашњој повијести и то с циљем да прецизирам критериј за дефинирање традиције и савремености.

Пренебрегавајући матичне помаке напријед предробовласничког раздобља повијести, треба упозорити на онај тренутак људског рода у коме се човјек појављује за човјека као инструмент **vocale**, што неизбјежно доказује немогућност човјека да се уздигне до своје бити, упркос њиховој рефлексији да је човјек мјера свих ствари. Оспорен робу, **humanum** робовласника није такођер могао достигнути свој идентитет. Трансцендирањем робовласничког хоризонта, човјечанство прави одлучан корак напријед везивањем човјекове судбине за **феуд** па се с кметом не може поступити као са робом. Ослобађањем човјека од везаности за земљу, учињен је сљедећи велики корак у повијести, корак који у многоме представља људску [illegible]. Дајући му право човјека и грађанина, нови друштвени систем признаје човјеку формалну аутономију. Свијет који је то прокламирао срозао је, ипак, пролетера на продавца радне снаге, која се купује и продаје као свака друга роба, уз све формалне слободе буржоаског права. Укратко, роб је сасвим неслободан, кмет дјелимично слободан, а пролетер формално потпуно слободан, стварно зависан од посједника средстава за рад и предмета рада. Систем који је срозао пролетера на слободну робу учинио је њихове господаре (буржује) бездушним експлоататорима који губе особине правих људи и тиме прерастао у тоталну алијенацију. Основа тог свијета јест приватно власништво, које је људе подијелило на антагонистичке класе које капитализам доводи до непомирљивости. Укидањем тог власништва човјечанство би срушило класне противурјечности и ослободило човјекове потенцијалне снаге до неслућених размјера. Једини критериј по коме би се мјерио човјек био би онај рад за који сам на почетку рекао да њиме човјек ствара свијет у свијету, укључујући и умјетност којом се успоставља и [illegible] љепота. Вредновање према раду, а не по положају или насљеђу, значило би вредновање према битној одлуци човјека као генеричког бића.

Пошто се социјалистичка револуција најприје усмјерава стварању услова у којима ће слободан развитак сваког појединца бити услов слободног развоја за све, подржавање те револуције најбоља је индикација савремености дате активности. Отуда савременошћу сматрам активност на реализирању **хуманизма**. Свако занемаривање тог примата сигуран знак је стагнације, декаденције, реакционарне деструкције. Дакако, стварање услова за потврђивање **хуманизма** није искључиви захтјев социјалистичке револуције, али његово занемаривање представља без сумње знак одсуства такве револуције, као и прогресивног дјеловања традиције.

Мирјана Радојчић

ТРАДИЦИЈА И САВРЕМЕНОСТ

Чини се да неки појмови временом битно промене свој основни смисао или остану без икаквог смисла. Као да изговарате речи које више немају свог јасног одређења. Нешто слично би се могло рећи и за појмове традиција и савременост. Будући да смо често у прилици да говоримо о традицији, залажући се за њу или одбацујући је, мислим да је то неизбежно питање за сваку генерацију уметника. Чак и уметници који поричу свако позивање на традицију, не могу сасвим да је избегну, пошто је традиција, у различитим видовима или на различите начине, увек живо присутна у савремености. Тако је, рецимо, надреализам, који је сам себе најављивао као радикални уметнички покрет, присвојио нека искуства романтичара, сликари тзв. новог реализма враћају се класичном идеалу лепоте итд. Стога се може закључити да и негирање традиције подразумева њено постојање, у смислу једног одређеног односа или става према њој.

Ако се сложимо да појам целокупна уметност, све оно што је у уметности створено од праисторије до данас, не означава само једноставни хронолошки поредак створених дела, већ подразумева и једну валоризацију, тако да само једно класично дело (у смислу у коме се може говорити и о класицима модерне уметности) обухвата собом и традицију и савременост, онда нам управо класична дела показују извесну повезаност уметности и чине је целином. При томе, ваља се сетити да у историји уметности постоје дела или покрети по угледу на које, после извесног времена, у сасвим другачијим условима, могу бити створена нова дела. Уметник свакако, никада не може почињати ни од чега и стварати с осећањем да пре њега није у уметности ништа створено, већ само бележећи властита, савремена искуства и истине, он уверљиво може проширити свет ранијих уметничких искустава. При чему се увек може поставити питање — да ли је, можда, известан део тога што он ствара откривање већ откривеног у стварности. У том смислу могло би се рећи да искључиво новог у уметности готово да нема и да се може порећи оригиналност многим савременим уметницима. Да су често у стваралаштву једнога уметника у великој мери присутни уметници ранијих времена. И сама историја уметности показује да радикалних промена и апсолутно нових дела у уметности готово да није било. Свако ново уметничко остварење, поред свег новог што доноси, носи у различитим видовима и трагове већ забележених уметничких искустава, оно задржава сећања на неке од својих претходника, некад више, некад мање присутна, али о потпуном одвајању од традиције тешко да се може говорити. Тако уметничко стваралаштво сваке епохе остаје стално присутно, ту,

бећа одређења модерног или савременог, али не и своју уметничку вредност. Овде ваља направити и разлику између модерног и савременог, будући да модерност једнога дела не одређује његова хронологија, већ његова структура и концепција, да оно буде аутентичан одраз времена у коме је створено. Јер, увек постоје и таква остварења која су по својој хронологији везана за савременост, а која иначе никако не садрже нова уметничка искуства и не доносе нове концепте.

Може се, међутим, запазити да се ликовна уметност данас битно мења. У нашем времену дошло је до знатнијег одвајања од античке традиције и уопште од класичне иконографије, и то одвајање, чини се, нарочитије је од свих која су до сада остварена у историји уметности. Проширивање самог појма ликовне уметности, изналажење нових симбола и метафора, уопште нове вредности и нове синтаксе, проширивање самог медија, у највећој мери је одвојило савремену ликовну уметност од традиције. Наше време, које је донело огроман напредак технике, освајање космоса, електронске мозгове, дало је маха најразличитијим нетрадиционалним, и чак отворено антитрадиционалним схватањима уметности. Можда, у нашем времену аутентичну слику света и не треба тражити у уметности, већ, рецимо, у електронским импулсима и графиконима компјутера. Или прихватити облике једне нове уметности, као видове новог ликовног мишљења, нова схватања о уметничком делу и његовом деловању у друштву. Ово време очевидно има своје нове категорије симбола. У том смислу навела бих неколико примера. Рецимо, Олденбургова мека писаћа машина, направљена од пластичне масе, која је код Бен Шана била једноставно нацртана, код Олденбурга већ применом материјала пластичне фолије добија једну чудесну лепоту нефункционалности. Као писаћа машина на којој се ниједно слово не може откуцати. Сличан је случај и са његовим пројектом алука који се после кише може смотати. Ови пројекти, такође, доносе новину и у технологији и техници вајања. Нужно је било прихватити и нове материјале, који су свуда око нас присутни, да би уметност била адекватан одраз стварности. Тенгели, заљубљен у машине, ствара оне које су својим гломазним, трапавим изгледом налик старим машинама и фуругавима локомотива из времена почетка индустријске револуције, али данас се оне врте и крећу, дижу страшну буку, без основне функције да нешто произведу. А што, у ствари, такође, показује један одређен однос према прошлости, свакако ироничан. Код једног нашег уметника налазимо, у другачијем виду изражену, ту исту иронију, као и свођење објекта на своју ознаку и на симбол. Реч је о Душану Оташевићу и његовој серији упакованих пејзажа и о слици — објекту "Лепота пејзажа". Будући да између ироније виђења пејзажа у објекту "Лепота пејзажа" и ироније предела морске обале, упакованог у савремено обликовану путну торбу (иронија да, ако некуда кренемо, са собом увек можемо носити пејзаж који волимо) има сличности. Најзад, упаковани пејзажи су наставак идеје објекта "Лепота пејзажа" којим је приказано како пејзаж бива конзумиран. За уметника је смешно да тражи још неку лепоту у пејзажу. Неке ствари су данас у уметности дефинитивно мртве. Из тога, управо, и произилази Оташевићева идеја да се од пејзажа направи реди-мејд, да се пејзаж учини покретним, да буде подвлашћен једном расположењу или стању духа. Тако се испоље-

мено запажа да његова иронија сеже много даље од једне композицијске схеме уметничког дела (слика и сама овде егзистира као објект, савршен у својој изради па тако добија и свој сопствени идентитет), или од његовог мисаоног или емоционалног контекста, јер га, у ствари, нема. Оташевићева иронија је у бити уперена на једној већ одавно прихваћеној концепцији уметности, као и на традиционалним уметничким средствима. Дела ових уметника, такође, могу да послуже као пример да уметнички правци данас покушавају да разбију контакт који је још од антике или ренесансе био успостављен са посматрачем и који је искључиво био сведен на чин посматрања и емотивног доживљавања уметничких дела, која се налазе у музејима. Уметност не може више рачунати на музеје. Такозвана оптичка, кинетичка, концептуална уметност, амбијентална пластика итд., управо представљају примере једног новог схватања уметности и нове визуелности, чиме се укида и мистификација стваралачког чина и уметност постоји у складу са технолошким карактером доба у којем настаје, или се, пак, разарају класични уметнички медији и не могу се више ни перципирати класичним начином визуелне комуникације. Формирају се и нова схватања о форми уметничких дела. Изнађена су нова средства израза, један нов уметнички језик, који би отворено и директно могао да презентира слику савремене стварности. У том циљу савремени уметник је прихватио и средства популарне културе и медија масовних комуникација — телевизије, рекламе, филма, стрипа и публицистике уопште, као и фотографију, будући да су му се она учинила најделотворнијим у преношењу порука које жели да саопшти. Фотографија, или тачније, фотографски објектив, променио је начин гледања и уопште перципирања савременог уметника. Уметник природу више не гледа непосредно и спонтано, већ посредством фотографског апарата и кроз хладан објектив камере и, даље, кроз доследно пресликавање или интерпретирање мотива са фотографије. Фотографија је узор да би слика била верни одраз посматране реалности, што се испољава и у форми дела, настојањем да се максимално постигне имперсоналност извођења, да се оствари, као и у средствима масовних комуникација, неутрална нарација. Фотографија постаје посредник између уметниковог доживљаја света и његовог бележења у уметничком делу. Постигнут је један хладан и рационални поглед на свет, или утисак новинске црно-беле фотографије. Тако да данас питање о модерности уметности постаје у суштини питање о самој уметности, о њеној сврси и значају. У том смислу још су дадаисти наговестили једно неповерење. У дадаизму, надреализму, футуризму, покретима којима су претходили и теоријски програми и манифести, састављени с циљем да огласе и објасне концепцију уметничког дела, пре него што је оно и створено, у свим овим тенденцијама, које су до скора доминирале као авангардне, почиње да се испољава протест против устаљене естетике. И више од тога. Они су рушили и било им је свеједно шта ће на тим рушевинама бити саграђено.

На крају ваља се осврнути и на ситуацију у нашој савременој уметности. Док је друга половина 60-тих година и почетак седме деценије период који је углавном био у знаку поп-арта, боди-арта, амбијенталне, концептуалне, минималне, сиромашне уметности, геометријских тенденција итд., током 70-тих година запажа се наглашено интересовање за фигурални-

но, као и за најразличитије облике реалистичког ликовног израза. Тачније, уметничка остварења настала током 70-тих година иду, с једне стране, ка примарном и чистом сликарству, делима концептуалне уметности и других неликовних тенденција, док, с друге стране, готово истовремено долази до појаве хиперреалистичког става у уметности и класично оријентисаног фигуралног сликарства. Мада све ове тенденције представљају на различите начине изражен протест или побуну савременог уметника против модерног, високо цивилизованог и комерцијализованог друштва, и уопште система вредности у савременом свету, естетског или етичког нихилизма, оне у први план постављају и питање односа савремености и традиције. За једне традиција постаје бесмислена, за друге значајна и они је свесно прихватају. Код једних се постављају дилеме објект-концепт, медиј-интермедиј, уметност или антиуметност, док код других, исто тако наших савременика, доминира тежња за повратком традицији, једном ранијем времену и свету другачијем од нашег, делима антике или ренесансе, враћање класичном идеалу лепоте и уопште тежња за мером и редом класике или, пак, за повратком у тишину и безбрижност завичајних предела и интимних ентеријера, као носталгије за националном традицијом.

С А Д Р Ж А Ј

стр.

Др Богумил Храбак
ТРГОВАЧКЕ И САОБРАЋАЈНЕ ВЕЗЕ НОВОГ ПАЗАРА (1461—1521) 3

Др Борис Мисаћ
АУСТРО-УГАРСКА И НОВОПАЗАРСКИ САНЏАК 19

Др Ејуп Муџовић
СЕЊИЧКА НАХИЈА У XVI ВЕКУ 39

Јованка Крстић
СЕЊИЦА — НАСЛЕЂЕНА АРХИТЕКТУРА И СТРУКТУРА ПЛАНА ВАРОШИ 65

Др Срболуб Живановић
ОДРЕЂИВАЊЕ КРВНИХ ГРУПА НА СКЕЛЕТНИМ ОСТАЦИМА ИЗ НЕКРОПОЛЕ У ПАЗАРИШТУ 111

Зиин Џемовић
ГУСЛАРИ — СТВАРАОЦИ ИЗ САНЏАКА 117

Мр Мехмед Бејтић
НОВЕМБАРСКЕ ПОПЛАВЕ У НОВОМ ПАЗАРУ 123

Братко Јовановић
Зоран Вујовић
НЕКИ ПРОБЛЕМИ МАЛОЛЕТНИЧКЕ ДЕЛИКВЕНЦИЈЕ И АСОЦИЈАЛНОГ ПОНАШАЊА МЛАДИХ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ НОВИ ПАЗАР 129

Хусеин Дервишевић
НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ ИЗ НАШЕГ КРАЈА 139

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У НОВОПАЗАРСКОМ КРАЈУ У 1980. ГОДИНИ 147

Др Расим Муминовић
ТРАДИЦИЈА И САВРЕМЕНОСТ 163

Мирјана Радојчић
ТРАДИЦИЈА И САВРЕМЕНОСТ 171